

IK

BEN

HEM

NIET

Ik ben hem niet

actie-onderzoek naar de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond in Antwerpen Noord

Lena Verlooy

Studentennummer: 02111036

Promotor: Tim Devos

Co-promotor: Evelien Pieters

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad Master of Science in de Stedenbouw en Ruimtelijke Planning

Academiejaar: 2022-2023

*Figuur 1: Vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?
(Eigen beeld)*

The author and the promoter give the permission to use this master dissertation for consultation and to copy parts of it for personal use. Every other use is subject to the copyright laws, more specifically the source must be extensively stated when using from this thesis.

De auteur en de promotor geven de toelating deze masterproef voor consultatie beschikbaar te stellen en delen van de masterproef te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit deze masterproef.

Juni 2023

Woorden van dank

Woorden van dankbaarheid! Ik ben mega dankbaar. Daarvoor moet ik beginnen bij mijn zalige ouders die mij de kans hebben gegeven om aan de master stedenbouwkunde en ruimtelijke planning te beginnen. De voorbije twee jaar zijn ongelooflijk verrijkend geweest. Van interessante vakken, creatieve denkprocessen, inspirerende discussies tot een groep van hechte vrienden. Dank u aan mijn klasgenoten. Allen zo anders, allen zo getalenteerd! Tim, mijn (mannelijke, ironisch toch) promotor, een grote dank u om mij de vrijheid te geven een thesis te schrijven over een onderwerp dat mij zo interesseert en mij daarbij kansen te geven mee te werken aan het project met de vrouwengroep. Ik heb jouw kritische blik, feedback, alsook onze vele meetings steeds geapprecieerd. Blijf ruimte bieden voor alternatief onderzoek!

Dank u aan iedereen betrokken bij het project 'Onze Tuin'. Dank u Marion, nooit niet enthousiast, voor jouw enorme inzet in het project. Dank u Caroline en Karolien, bedankt om mij te betrekken, bedankt om zoveel zin en tijd in de workshops te steken. Misschien wel de grootste dank u aan alle vrouwen van 'Onze Tuin'. Dank u om jullie ervaringen met mij te delen, mij te vertrouwen, met mij te lachen. Ik denk aan jullie terug met een hartverwarmend gevoel. Dank u aan iedereen die heeft deelgenomen aan de interviews. Ik leerde een aantal zeer inspirerende stemmen kennen. Niet alleen geeft dat hoop, het geeft ook zin om te blijven streven naar aandacht voor inclusie binnen stadsmaken. Dank u Evelien, Marjan en Kristof, ik kijk uit naar jullie feedback. Niet te vergeten, dank u aan mijn enthousiaste vrienden om mee te denken en te luisteren!

Lena, 18 juni, Gent

Abstract

Onze steden worden gemaakt voor en door mannen. De ruimtenoden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond zijn onvoldoende geïntegreerd in mainstream ruimtelijke planning. Als gevolg voelen zij zich in de publieke ruimte niet welkom of onveilig. Deze thesis onderzoekt vanuit een genderbenadering hoe een stad door het perspectief van vrouwen met een migratieachtergrond eruit kan zien. Deze scriptie introduceert daarvoor genderbewuste placemaking als inclusief planningskader om aandacht te vestigen op hun stem. Via actie-onderzoek met een lokale vrouwengroep en interviews met lokale- en expertenstemmen onthult deze scriptie het belang van (1) inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond, van (2) lokale sociale kennis en van (3) vrouwelijke representatie. De scriptie eindigt op basis van die drie inzichten met aanbevelingen om genderinclusiever te plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Extended abstract

Cities generally function better for heterosexual, white, middle- and upper-class cisgender men than for women, girls, and individuals from marginalized groups. These groups face challenges that make them feel unwelcome or unsafe in public space.

Urban planning plays a crucial role in shaping the spaces around us. It influences how we live, work, play, move, and relax. The lack of diversity in the voices shaping cities contributes to unequal access to the built environment, thereby reinforcing existing inequalities. There is a need for alternative planning that integrates the spatial needs of underrepresented groups into spatial policies.

This dissertation explores the urban experience of women from a migrant background in Antwerp North. Due to various layers of discrimination and exclusion that intersect, women from a migrant background are a relatively vulnerable group. Their spatial needs and requirements are underrepresented in spatial planning.

The dissertation commences with an examination of how male dominance in urban planning leads to the creation of public spaces that cater to the spatial needs and preferences of men. As a result, the question arises of what a city tailored to women from a migrant background could look like. The concept of gender-sensitive placemaking is introduced as a theoretical framework for thinking about a more inclusive city for this underrepresented group. Pluralism in knowledge and attention to democratic decision-making are needed in mainstream spatial planning. Gender-sensitive placemaking aims to integrate different voices in spatial planning. It recognizes the importance of local knowledge and experience, which allows for planning with diversity in work situations, income, gender, ethnicity, and age. Gender-sensitive placemaking has the potential to cater to the routines and preferences of women from a migrant background, empowering them and offering alternatives to mainstream planning. Through a focus on local and experiential knowledge, gender-sensitive placemaking can improve the living environment in ways that go beyond traditional top-down strategies. By valuing and respecting the local needs and insights of women from a migrant background, gender-sensitive placemaking can contribute to a process of empowerment and inclusivity.

Gender-sensitive placemaking supports a methodology of designing with rather than designing for. It promotes participatory methodologies. This dissertation builds upon such participatory methodologies to understand the urban experiences of women from a migrant background in a case study focusing on Antwerp North.

Gender-sensitive placemaking emphasizes the importance of using gender-inclusive methods that can make visible the experiences, needs, and responsibilities of women from a migrant background. Feminist Participatory Action Research (FPAR) is introduced as a participatory research process that focuses on social transformation, with women from a migrant background actively participating in analyzing their reality and daily lives. FPAR emphasizes dialogue and collaborative inclusive knowledge production. It advocates for methodologies tailored to the target group and offers various techniques for this purpose.

The fieldwork in this dissertation translates FPAR into practice. The fieldwork is divided into two parts. The first part of the fieldwork focuses on a project called 'Our Garden' ('Onze Tuin'). It involves participatory workshops with a group of women from a migrant background in Antwerp North, where inclusive forms of knowledge production are used to work together with the women to explore what it means for them to be a women in the city. The second part of the fieldwork consists of conversations with local voices and experts, including frontline and second-line workers connected to local organizations that are important for women from a migrant background in the neighborhood. Policymakers and urban planners were also interviewed. The twofold fieldwork is brought together to understand how a city can better respond to the needs of women from a migrant background.

This dissertation argues based on participatory action research, that to better serve women from a migrant background, three focal points merit attention: (1) understanding the spatial usage and mobility patterns of women from a migrant background, (2) promoting female representation, and (3) harnessing local social knowledge.

Understanding the spatial usage and mobility patterns of women from a migrant background reveals that they engage in trip chaining. Additionally, they primarily travel on foot. Therefore, a connected city is crucial, with soft and safe routes between different stops and a mix of functions located close together. Furthermore, the design of public spaces should consider female needs and requirements more. Women from a migrant background desire more green and open spaces. They also value street lighting and accessible public toilets. Women from a migrant background often move around in groups. Hence, public space should encourage social interaction, provide sufficient seating areas, and offer playgrounds for children. Understanding the spatial usage of women from a migrant background also highlights the importance of semi-public spaces for these women. Neighborhood centers or libraries, for example, serve as places for leisure activities, information, tranquility, and social encounters. In Antwerp North, there is a predominantly male-dominated sense of claiming behavior over public space. Understanding the spatial usage of women from a migrant background reveals how activities or programs tailored to women may counter that.

Representation of women in public spaces, in physical numbers, in symbols, in discourses, and in statistics is essential for creating a sense of belonging. Approachable, and recognizable (female) points of contact on the streets can contribute to higher female representation. These points of contact should be familiar faces in the neighborhood, providing increased social control and a heightened sense of safety. Moreover, semi-public spaces can represent women from a migrant background through programs or activities specifically tailored to them, offering a space away from male dominance in public spaces. Symbols and images in the urban fabric should better represent women from a migrant background. Corrective action is needed to address streets named after men. Moreover, cities should prevent the stereotyping of women from a migrant background in visual representation. Female representation is also important in spatial plans. The needs and requirements of women from a migrant background can be represented through a gender assessment, which could become an evaluation criterion in spatial policies. Finally, female representation is crucial in statistics to move beyond one-size-fits-all solutions. Data should clearly demonstrate differences. Gender-disaggregated data is not the only important aspect; data disaggregated by age, language, income, ethnicity, etc., should also move beyond planning for a default white middle- or high-class man. Representing differences in data is necessary to provide the right services or facilities for a diverse group of women.

This dissertation sheds light on the various barriers women from a migrant background face in mainstream participation, which results in their spatial needs being overlooked. This research emphasizes the importance of neighborhood work. Neighborhood workers can bridge the gap between professionals and local communities. Their local social knowledge, coupled with their trusting relationships with women from a migrant background in the neighborhood is important for that. They understand their daily lived experiences. Local social knowledge should be acknowledged alongside expert knowledge from spatial planners. Collaboration between different types of knowledge is necessary to build more inclusive cities. In participatory collaboration processes between different stakeholders, local women from a migrant background can develop a spatial language through a learning trajectory. This spatial language can empower these women to exert influence on spatial planning and enables them to proactively challenge spatial planners into building more inclusive cities. In participatory collaboration, women from a migrant background can contribute to shaping the future of public space.

This dissertation ends with recommendations that contribute to creating a city that takes into account the specific needs of women from a migrant background.

Inhoud

Hoofdstuk 1: Als inleiding.....	21
1.1. Belangrijke definities en concepten	24
1.2. Disclaimers	27
1.3. Leeswijzer	28
Hoofdstuk 2: Probleemstelling	31
2.1. Man-made	33
2.2. Status quo?	37
2.2.1. Vernieuwde aandacht	37
2.2.2. Projecten aan de zij-kant?	38
2.3. Vrouwen met een migratieachtergrond, ‘the other’?	43
Hoofdstuk 3: Positionering van het onderzoek	47
3.1. Aandacht voor concepten uit de feministische literatuur	49
3.1.1. DE vrouwelijke ervaring?	50
3.1.2. Een noot van positionaliteit als ‘onderzoeker’	51
Hoofdstuk 4: Onderzoeksvragen	53
Hoofdstuk 5: Theoretisch kader	59
5.1. Out-of-place?	61
5.1.1. Fysieke structurering	62
5.1.2. Mentale structurering	66
5.1.3. Structurering door het discours	70
5.2. Placemaking door een vrouwenlens	72
Hoofdstuk 6: Casestudy	77
6.1. De wijkschaal	79
6.1.1. Antwerpen Noord als case	81
Hoofdstuk 7: Methodologie	99

7.1. Methodologische reflectie	101
7.2. Beschrijving van het onderzoekstraject	103
7.2.1. Luik 1 – Participatieve workshops	105
7.2.2. Luik 2 – Interviews	120
Hoofdstuk 8: Onderzoeksresultaten	127
8.1. Observaties: mannelijke dominantie in Antwerpen Noord	129
8.2. Luik 1 - Participatieve workshops	132
8.2.1. Ervaringsgerichte kennis	133
8.2.2. Belang van lokale sociale dienstverlening	135
8.3. Luik 2 - Interviews	138
8.3.1. Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond	138
8.3.2. Lokale sociale dienstverlening voor vrouwen met een migratieachtergrond	150
8.3.3. Hefbomen voor inclusieve participatieve samenwerking	154
8.3.4. Beleid en prioriteit: belang van de politieke context	160
Hoofdstuk 9: Reflectie	163
9.1. Een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond – focuspunten en aanbevelingen	168
9.1.1. Fysieke structurering	168
9.1.2. Mentale structurering	172
9.1.3. Structurering door het discours	180
Hoofdstuk 10: Besluit	185
10.1. De probleemstelling en de onderzoeksvragen	187
10.2. Bijdragen van het onderzoek	196
10.3. Beperkingen van het onderzoek	198
10.4. Sporen voor verder onderzoek	200
Hoofdstuk 11: Als uitleiding	203
Hoofdstuk 12: Referenties.....	207
Hoofdstuk 13: Bijlage	225

Lijst van figuren

Figuur 1: Vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?	4
Figuur 2: Schematische voorstelling onderzoeksvragen.....	57
Figuur 3: Wilgenstraat.....	83
Figuur 4: Stuivenbergsite	84
Figuur 5: Park Spoor Noord.....	86
Figuur 6: Park Spoor Noord.....	86
Figuur 7: Park Spoor Noord.....	87
Figuur 8: Park Spoor Noord	87
Figuur 9: Sint-Jansplein	88
Figuur 10: Jos Verhelstplein	89
Figuur 11: Speeltuintje achter het Jos Verhelstplein	89
Figuur 12: Stuivenbergplein	90
Figuur 13: Stuivenbergplein	90
Figuur 14: Willy Vandersteenplein.....	91
Figuur 15: De Coninckplein.....	92
Figuur 16: De Coninckplein.....	92
Figuur 17: Handelsstraat.....	93
Figuur 18: Handelsstraat	93
Figuur 19: Metrohalte Handel	94
Figuur 20: Elisabethplein	94
Figuur 21: Metrohalte Elisabeth.....	95
Figuur 22: Methodes in participatief onderzoek	102
Figuur 23: Tweeledig veldwerk.....	104
Figuur 24: Groepsfoto vrouwengroep 'Onze Tuin'	106
Figuur 25: Stadsbeelden ordenen van gezellig tot akelig	107
Figuur 26: Stadsbeelden ordenen van gezellig tot akelig	107

Figuur 27: Ervaringen delen over het Deconinckplein	108
Figuur 28: Vertellen over de beelden van de thuisopdracht	109
Figuur 29: Mapping oefening.....	109
Figuur 30: Dagelijkse routes.....	110
Figuur 31: Portret met favoriete plek.....	110
Figuur 32: Emoties linken aan plekken in de publieke ruimte	111
Figuur 33: Diagram met links 'vrouwelijk', rechts 'mannelijk'.....	112
Figuur 34: Verschillen en gelijkenissen tussen mannen en vrouwen	112
Figuur 35: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin.....	114
Figuur 36: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin.....	114
Figuur 37: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin	114
Figuur 38: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin.....	115
Figuur 39: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin.....	115
Figuur 40: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin.....	115
Figuur 41: Interviews afnemen met bezoekers van de bib	116
Figuur 42: Plekken aanduiden die onveilig aanvoelen	117
Figuur 43 : Event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?'	119
Figuur 44: Event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?'	119
Figuur 45: Sneeuwbalmethodiek	121
Figuur 46: Digipunt bij het Willy Vandersteenplein.....	141
Figuur 47: Schoolpoort stedelijk onderwijs 'De Musjes'	170
Figuur 48: Samenvattend schema van het onderzoek in de scriptie	195

Lijst van tabellen

Tabel 1: Geïnterviewde actoren	122
Tabel 2: Relatieve verdeling geslacht naar observatieplaats.....	131
Tabel 3: Relatieve verdeling geslacht naar tijdstip observatie	131
Tabel 4: Relatieve verdeling geslacht naar verblijfsduur.....	131
Tabel 5: Relatieve verdeling geslacht naar gezelschap	131
Tabel 6: Mannelijke lens op de stad (links) en alternatieve lens die inspeelt op ruimtenoden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond (rechts).....	166

Lijst van kaarten

Kaart 1: Ligging Antwerpen Noord.....	81
Kaart 2: Sociale welzijnsnetwerk voor vrouwen, publieke pleinen en parken en herontwikkelingsprojecten in Antwerpen Noord.....	96
Kaart 3: Observatiepunten in Antwerpen Noord	130
Kaart 4: Onveilige as	146
Kaart 5: Zoom-in onveilige as	146

1 *als inleiding*

“Let’s have T-shirts and bumper stickers and postcards and hip-hop music, television and radio commercials, ads everywhere and billboards, and all manner of printed material that tells the world about feminism. We can share the simple yet powerful message that feminism is a movement to end sexist oppression. Let’s start there.”

(hooks, 2000, p.6)

Motivatie

Steden worden gemaakt voor en door mannen. *Ik ben hem niet*, de titel van deze scriptie, verwijst naar hoe steden goed werken voor *hem*, een geprivileerde man in wiens behoeften mainstream stadsplanning voorziet. Vrouwen met een migratieachtergrond zijn hem *niet*. In hun dagelijkse leven worden ze geconfronteerd met uitdagingen wanneer ze de publieke ruimte betreden doordat die niet is afgestemd op hun noden en behoeften. Mainstream planning houdt te weinig rekening met deze noden en behoeften. Het blijft traditionele patriarchale gendernormen reproduceren, met vrouwen en hun zorgrol toegeschreven aan de private ruimte.

Vrouwen met een migratieachtergrond zijn ondergerepresenteerd in planningjobs. Daarenboven worden ze vaak niet genoeg gehoord in participatiemomenten. Als gevolg van die onderrepresentatie worden vrouwen met een migratieachtergrond belemmerd bij het laten gelden van hun stem wanneer het aankomt op plekken die hun dagdagelijkse leven beïnvloeden.

Op basis van bovenstaande vaststellingen probeert deze thesis te begrijpen wat de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond in Antwerpen Noord is. Het onderzoek van deze scriptie doet dat door verschillende perspectieven en stemmen uit de wijk te bevragen. Het vestigt daarbij in het bijzonder aandacht op inclusieve vormen van kennisproductie en communicatie.

1.1. Belangrijke definities en concepten

Agency

Het begrip agency impliceert wilskracht en vrije wil van een persoon. Agentschap verwijst naar het vermogen van actoren om onafhankelijk te opereren van beperkingen als gevolg van sociale constructen (zoals gendernormen) (McDowell & Sharp, 1999, p. 3).

Cisgender

Cisgender betekent dat de genderidentiteit van een persoon overeenkomt met diens geslacht geregistreerd bij de geboorte (Terraiza et al., 2020, p. 16).

Dominante genderrelaties

Dominante genderrelaties zijn relaties die zorgen voor de ondergeschiktheid van vrouwen en de dominantie van mannen (McDowell & Sharp, 1999, p. 152).

Gender

Gender is een sociaal construct dat via associaties, normen, gedrag, stereotypes, of verwachtingen culturele verschillen tussen mannen en vrouwen teweeg brengt (Fainstein & Servon, 2005; Terraiza et al., 2020, p.16).

Genderbewust

Genderbewust handelen betekent het actief inzetten op het doorbreken van exclusieve binaire genderopties. Het betekent bewust omgaan met de verschillen in gender en de maatschappelijke rollen die daaraan toegeschreven zijn. Genderbewuste planning wil begrijpen hoe stedenbouw een instrument kan zijn om de toegang tot opportuniteiten gelijk te trekken ongeacht iemands gender (De Simone, 2020).

Genderbewuste placemaking

Genderbewuste placemaking kan ervoor zorgen dat onvoldoende vertegenwoordigde kwetsbare doelgroepen in ruimtelijke planning kunnen optreden als actieve planningsagenten. Genderbewuste placemaking zet vanuit een genderbenadering in op transdisciplinaire samenwerking en vestigt daarbij belangrijke aandacht op lokale kennis van vrouwen.

Gendergelijkheid

Gendergelijkheid betekent gelijke rechten, verantwoordelijkheden en kansen voor alle personen op basis van hun gender (Terraiza et al., 2020, p. 17).

Genderidentiteit

Genderidentiteit gaat over de genderervaring van een persoon die al dan niet overeenstemt met het geslacht dat werd toegewezen bij de geboorte. Genderidentiteit is een individuele ervaring, die niet gerelateerd is aan seksuele geaardheid (Terraiza et al., 2020, p.16).

Genderinclusief

Genderinclusief gaat over een benadering die rekening houdt met mensen van alle genders, seksualiteiten en daarnaast ook kruisingen met factoren zoals etniciteit, inkomen, klasse, leeftijd, lichamelijke beperkingen,... meeneemt (Terraiza et al., 2020, p. 17).

Gendermainstreaming

Gendermainstreaming (GM) is een proces waarbij genderperspectieven systematisch worden geïntegreerd in wetgeving, overheidsbeleid, programma's en projecten (Terraiza et al., 2020).

Het doel van GM is om rekening te houden met de levens- en arbeidsomstandigheden van vrouwen en mannen bij het plannen, uitvoeren en evalueren van maatregelen en wetten. Het doelt op het erkennen van verschillen om ongelijkheden te voorkomen (City of Vienna, 2021; Terraiza et al., 2020, p. 17).

Genderneutraal

Genderneutraal handelen betekent dat men geen rekening houdt met eventuele biologische verschillen om zo stereotypering te vermijden (Rosa vzw, z.d., e).

Genderrelaties

Genderrelaties zijn sociale relaties tussen mannen en vrouwen. Het gaat over de manier waarop macht en toegang tot, alsook controle over middelen, tussen de seksen zijn verdeeld. Genderrelaties bepalen samen met andere invloeden, zoals leeftijd, etniciteit, religie, geslacht, lichamelijke beperking,... de identiteit en positionaliteit van een persoon (UN Escwa, z.d.).

Intersectioneel/ kruispunt denken

Intersectionaliteit of kruispuntdenken erkent dat er overlappende sociale identiteiten kunnen bestaan, zoals etniciteit of geslacht, die bepalend zijn voor individuele of gezamenlijke ervaringen (Rosette et al., 2018). Die overlappende identiteiten kunnen elkaar versterken, waardoor een persoon onderhevig kan zijn aan meerdere discriminatiegronden.

Masculiniteit

Verwijzingen naar masculiniteit refereren naar sociaal geconstrueerde manieren van man zijn. Die masculiniteit kan geuit worden in gedrag, manieren van spreken, sociale interactie, narratieven, takenverdeling en discoursen (Srivastavan, 2012).

Participatie

Participatie is het idee dat burgers kunnen deelnemen aan besluitvormingsprocessen voor de toekomstige inrichting van de publieke ruimte. In deze thesis wordt verwezen naar mainstreamparticipatie als participatie die er niet genoeg in slaagt relatief kwetsbare bewoners te betrekken. Participatieve samenwerking wordt voorgesteld als alternatief.

Participatieve samenwerking

Participatieve samenwerking wordt in deze thesis beschreven als alternatieve en inclusievere vorm van participatie met moeilijk te bereiken bewoners. Het zet actief in op samenwerking tussen actoren met een verschillende expertise. Participatieve samenwerking zet in op het bouwen van een leertraject waarin verschillende actoren kunnen optreden vanuit hun achtergrond en ervaringen, zodat ze kunnen optreden als actieve planningsagenten vanuit lokale problematieken en opportuniteiten.

Sekse/geslacht

Sekse verwijst naar de biologische categorieën man, vrouw en intersekse. Die categorieën zijn gebaseerd op basis van geslachtskenmerken en chromosomen (Terraiza et al., 2020, p. 16).

1.2. Disclaimers

Deze thesis is vanuit een genderbenadering vertrokken om ongelijkheid en onrechtvaardigheid in stadsmaken bloot te leggen. Vrouwen, meisjes, mannen en jongens die tot seksueel onderdrukte groepen behoren, mensen wiens identiteit buiten de genderbinariteit valt, transgenders, non-binaire personen, tot queer of intersekse personen delen een ongelijke positie in een patriarchale samenleving die werd ontworpen voor mannen (Greed, 1994; Terraza et al., 2020). Vrouwen en andere onderdrukte personen op basis van hun gender werden historisch gezien ondervertegenwoordigd in planning waardoor de ruimte niet voldoende beantwoordt aan hun noden en behoeften.

Vanuit een genderbenadering probeert deze scriptie te begrijpen wat een mannelijke lens op de stad betekent. Wanneer deze thesis verwijst naar 'mannen', gaat die verwijzing voornamelijk over zij die mannelijk zijn, cisgender, heteroseksueel, wit, en uit de midden- of hogere klasse komen. Deze thesis onderzoekt de impact van een mannelijke lens op de stad op vrouwen met een migratieachtergrond, een doelgroep die 'onzichtbaar' is in planning en onvoldoende zeggenschap heeft in hoe de publieke ruimte vorm krijgt. Discriminatie op basis van gender is voor deze doelgroep vervlochten met andere lagen van discriminatie, wat hun in een relatief kwetsbare positie zet.

De vraag is echter of DE stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond wel bestaat. Waarschijnlijk niet. Vrouwen met een migratieachtergrond worden in variërende mate beïnvloed door de bebouwde omgeving afhankelijk van hun gender, seksuele geaardheid, etniciteit, inkomen, klasse, lichamelijke beperkingen of leeftijd. Toch probeert deze scriptie inzichten van verschillende stemmen samen te brengen die kunnen bijdragen tot het beter begrijpen van de ruimtenoden en behoeften van de doelgroep. Deze scriptie tracht aanbevelingen te schrijven die inspelen op het zichtbaar maken van onzichtbaarheden die ervoor zorgen dat vrouwen met een migratieachtergrond zich niet thuis voelen in de publieke ruimte. Door te verwijzen naar een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond probeert deze scriptie bij te dragen aan het rechte trekken van exclusie en ongelijkheid.

Deze onderzoeksfocus op vrouwen met een migratieachtergrond betekent niet dat andere stemmen die ook minder worden gehoord in planning geen aandacht verdienen. De stad moet er zijn voor iedereen.

1.3. Leeswijzer

Hoofdstuk		
1	Introductie	Deze introductie heeft getracht kort de problematiek te schetsen waar deze thesis op inspeelt. Het behandelt de onderzoeksdoelstelling, definieert kernconcepten, en eindigt met disclaimers die belangrijk zijn voor het beter begrijpen van de volgende hoofdstukken.
2	Probleemstelling	Hoofdstuk 2 beschrijft de impact van historische tendensen in ruimtelijke planning. Modernistische onderliggende invloeden alsook een geschiedenis van mannelijke ruimtelijke planners zorgen ervoor dat de stad niet beantwoordt aan de ruimtenoden van vrouwen. De status quo van vandaag blijft ervoor zorgen dat genderrelaties zichzelf blijven reproduceren. Vrouwen met een migratieachtergrond zijn door verschillende barrières en restricties een extra ondergerepresenteerde groep in ruimtelijke planning. Het hoofdstuk beschrijft hoe mainstream participatie er niet in slaagt die doelgroep zeggenschap te geven in de vormgeving van de toekomstige publieke ruimte.
3	Positionering van het onderzoek	In dit hoofdstuk wordt het onderzoek van deze scriptie gepositioneerd. Dat doet het door concepten uit de feministische literatuur te beschrijven die van belang zijn voor feministisch onderzoek. De concepten 'belichaming', 'intersectionaliteit', 'inclusiviteit', 'reflexiviteit' en 'transformatie' hebben een invloed op het onderzoeksproces dat deze thesis heeft doorlopen.
4	Onderzoeksvragen	In hoofdstuk 4 wordt de vraagstelling van deze thesis uitgediept en opgesplitst in deelvragen.
5	Theoretisch kader	Hoofdstuk 5 legt op verschillende lagen (namelijk (1) fysieke structurering van de stad, (2) mentale structurering, (3) structurering door het discours) een mannelijke lens op de stad bloot. Door die mannelijke lens op de stad voelen vrouwen zich vaak out-of-place. Ze worden niet genoeg gehoord in hun ruimtenoden of behoeften. Genderbewuste placemaking wordt als benadering naar voren geschoven die lokale vrouwen beter kan representeren in het planningsdebat. Genderbewuste placemaking zet in op processen van empowerment zodat vrouwen met een migratieachtergrond kunnen optreden als actieve planningsagenten vanuit hun lokale expertise.

6	Casestudy	Hoofdstuk 6 beschrijft waarom deze thesis start vanuit de wijkschaal. Het zoomt daarna in op Antwerpen Noord, de wijk die als casestudy wordt onderzocht in deze thesis. De publieke ruimte in de wijk wordt beschreven alsook de planningscontext van de stad en de wijk.
7	Methodologie	Dit hoofdstuk bespreekt het methodologisch kader van het onderzoek. Om de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond bloot te leggen gebruikt deze thesis feministisch participatief actie-onderzoek. Het hoofdstuk beschrijft hoe dat actie-onderzoek zich doorvertaalt in het veldwerk van deze thesis. Het onderzoekstraject bestaat uit tweeledig veldwerk. In een eerste luik wordt het veldwerk met een lokale groep vrouwen uitgediept. Het tweede luik van deze thesis bevraagt lokale stemmen, onderzoekers, stadsplanners,... via interviews.
8	Onderzoekresultaten	Dit hoofdstuk legt op basis van observaties in de publieke ruimte de mannelijke dominantie in Antwerpen Noord bloot wat nodig is om de resultaten van het tweeledig veldwerk te kunnen begrijpen. Dit hoofdstuk behandelt verder de inzichten uit het veldwerk met de vrouwengroep alsook uit de interviews.
9	Reflectie	Dit hoofdstuk reflecteert op het tweeledig veldwerk in deze thesis en brengt de inzichten samen. Het hoofdstuk grijpt terug naar het theoretisch kader waarin de lagen van een mannelijke lens op de stad werden blootgelegd. Het zet daartegenover die belangrijke focuspunten die bijdragen tot een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond. Die focuspunten worden in dit hoofdstuk concreet gemaakt in 14 concrete aanbevelingen voor beleidsingrepen.
10	Conclusie	De conclusie vat de inzichten van deze thesis samen. Verder worden de bijdragen van dit onderzoek beschreven en de beperkingen. De laatste sectie van dit hoofdstuk beschrijft suggesties voor toekomstig onderzoek.
11	Uitleiding	De uitleiding is een persoonlijke afsluiter van de onderzoeker, waarbij het belang van een feministische strijd wordt benadrukt in ruimtelijke planning, maar ook in andere sectoren.
12	Referenties	De referenties van de thesis staan opgelijst in hoofdstuk 12.
13	Bijlage	Hoofdstuk 13 bevat de bijlage van dit onderzoek.

2

probleemstelling

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe steden voor en door mannen worden gemaakt. Een verleden van mannelijke dominantie binnen ruimtelijke planning is daarvoor een belangrijke oorzaak. Ook vandaag blijkt het doorbreken van die status quo moeilijk. Vrouwen blijven daardoor niet gehoord worden in hun ruimtenoden of behoeften.

In secties 2.1 en 2.2 wordt die problematiek beschreven.

‘Vrouwen’ is een brede doelgroep, die mogelijk te veel voor veralgemening zorgt van specifieke ruimtenoden binnen die doelgroep. Deze thesis speelt daarom vanuit een genderbenadering in op vrouwen met een migratieachtergrond, een groep die door verschillende lagen van discriminatie een ondervertegenwoordigde groep is in planning. Sectie 2.3 beschrijft hoe de doelgroep ruimtelijk gelimiteerd wordt, en ook hoe mainstream participatie er niet voldoende voor kan zorgen dat vrouwen met een migratieachtergrond kunnen inspelen op hoe de publieke ruimte vorm krijgt.

2.1. Man-made

Het recht op de stad, de bekende constructie van Lefebvre, beoogt steden die sociale banden verrijken, die gelijke toegang bieden tot diensten en plaatsen, die mensen in staat stellen zich veilig te verplaatsen of te vertoeven, om geaccepteerd te zijn en zich welkom te voelen, om mensen te ontmoeten, die gelijk zijn, of net anders, en dat alles zonder beperking, gevaar of geweld. Daarnaast betekent het gelijke representatie in planning- en designjobs, in participatie en beleidsvoering (Terraza et al., 2020). Het betekent gelijke kansen in het beïnvloeden van hoe de stad is gevormd, zowel fysiek als mentaal (Hudson & Rönnblom, 2008; Fenster, 2005). In de praktijk blijkt het recht op de stad ongelijk verdeeld. Door stigma, verschil, angst of uitsluiting zijn er mensen die zich niet op hun plaats voelen (Mateo-Babiano & Palipane, 2020).

Steden werken over het algemeen beter voor heteroseksuele, midden- of hogere-klasse cismannen, dan voor vrouwen, meisjes, en andere gediscrimineerde groepen. Ze botsen in onze steden op uitdagingen waardoor ze zich in de publieke ruimte niet welkom of veilig voelen (Terraza et al., 2020). Om te bouwen aan een democratische stad en ongelijkheden bloot te leggen, is het nodig te begrijpen hoe de ruimte wordt beïnvloed door mannelijke dominantie in planning.

De volgende alinea's beschrijven waarom steden meer beantwoorden aan de noden en behoeften van mannen.

In de geschiedenis van stadsplanning domineerde een modernistisch paradigma gebaseerd op wetenschappelijke en technische kennis tot in de jaren '70 (Horelli, 2017). Dat paradigma bouwt voort op de *comprehensive rationalist planning* theorie die steunt op rationalistische planningsmethoden. In die theorie mogen methoden niet waarde-geladen zijn. Ze moeten neutraal, objectief en apolitiek zijn om burgers als gelijken te kunnen behandelen. Als gevolg van die redenering worden de meningen van burgers gescheiden van de kennis van planners (Snyder, 1995). *Comprehensive-rationalistische* planning wordt daarom beschreven als planning waarin burgers weinig mogelijkheden hadden om bij te dragen vanuit hun lokale expertise (Bäcklund & Mäntysalo, 2010).

Tijdens die periode gebruiken stadsplanners mannelijk gedomineerde efficiëntie criteria ter ontwerp van de juiste ruimtelijke ordening in de publieke ruimte (Fainstein, 2005). Die criteria houden geen rekening met specifieke noden voor vrouwen. Vrouwen worden namelijk toegeschreven aan de privéruimte om in het huishouden te voorzien. Ze worden daarenboven niet gerepresenteerd in de planningswetenschap. Ruimtelijke planning plant traditioneel gezien voor de noden en behoeften van mannen. Assumpties, theorieën en paradigma's hebben mannelijke, technische en

rationele waarden als basis. Nog steeds worden die als universeel beschouwd, alsof het 'mannelijke' gelijk zou zijn aan het 'universele' (Garcia-Ramon, Ortiz & Prats, 2004; Hudson & Rönnblom, 2008).

Hoewel comprehensieve-rationalistische planning dominant was tot in de jaren '70 zijn onderliggende kenmerken nog steeds te vinden in stadsplanning van vandaag (Horelli, 2017; Albrechts, Barbanente & Monno, 2019). Mannelijke concepties van de werkelijkheid zitten diep verankerd in de mainstream, of *malestream*, planningspraktijk. Ze geven uitdrukking aan een mannelijk gedomineerd stedelijk landschap. Ze zorgen voor de reproductie van patriarchale genderrollen en ongelijkheden.

Het historisch en systematisch missende vrouwenperspectief op de stad heeft volgens Terraza et al. (2020) gevolgen voor:

- De houding dat een genderlens gewoon 'vrouwen' als toevoeging betekent in plaats van een integraal onderdeel van het projectontwerp;
- Het gebrek aan vertegenwoordiging en zeggenschap van vrouwen, meisjes en seksuele en genderminderheden bij beslissingen die de gebouwde omgeving vormgeven;
- De manier waarop stadsplanning en ontwerpprocessen vaak worden uitgevoerd op een losgekoppelde, geïsoleerde manier, waarbij systemische onrechtvaardigheden en barrières niet worden erkend;
- De neiging van traditionele plannings- en ontwerpprocessen om aan te nemen in plaats van te vragen, en te raadplegen in plaats van samen te werken.

Box 1 behandelt hoe een feministische traditie zich een weg baande in ruimtelijke planning om zich te verzetten tegen dat systematisch missende vrouwelijke perspectief.

Box 1

'Her'story: feministisch verzet & planning

Om een begrip te krijgen van feministische stromingen, en om deze theses te kaderen in de historische maatschappelijke context worden de vier feministische golven in deze box uitgediept. Daarna wordt de link gelegd met een feministisch perspectief in ruimtelijke planning.

Feministische golven

Keerpunten in de geschiedenis worden in de feministische literatuur vaak beschreven in 'golven'. Zo worden er vier feministische golven

genoemd in de literatuur. Het is echter belangrijk op te merken dat die opdeling in golven voornamelijk gebaseerd is op westerse ontwikkelingen. Daardoor wordt er volgens critici ongelijke aandacht gevestigd op emancipatieprocessen in andere delen van de wereld. Daarnaast zorgt de verdeling in golven voor het voorbijgaan aan het constante, soms individuele verzet van vrouwen, die voor een vruchtbaar politiek klimaat zorgden waaruit die zogenaamde golven konden ontstaan. Het steeds initiëren van nieuwe golven zou volgens critici daarenboven een depolitiserend effect kunnen hebben op de vorige golven (Rosa vzw, z.d., a).

In de 19e eeuw ontwikkelde zich een stroming van internationale emancipatorische protestbewegingen (Rosa vzw, z.d., a). Die beweging luidde het begin in van de eerste feministische golf. Vrouwenorganisaties kwamen op voor formele gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De focus in deze eerste golf lag voornamelijk op democratisering van het onderwijs en een gelijk stemrecht (Rosa vzw, z.d., a).

Door de verschillende opkomende sociale bewegingen eind jaren '60 en begin jaren '70 werd meer aandacht besteed aan thema's zoals autonomie en zelfbeschikking, taboeonderwerpen zoals seksueel misbruik, abortus en reproductieve rechten. Ook werden traditionele genderrollen aangevochten (Rosa vzw, z.d., b). Sociale wetenschappers begonnen in die periode, ook wel de tweede feministische golf genoemd, te identificeren hoe vrouwen steeds werden uitgesloten in analyses, en hoe de ervaring van mannen steeds werd toegepast op de gehele bevolking (Fainstein & Servon, 2005). Tijdens die beweging werd ook het huishoudelijke werk van vrouwen, de ongelijke relaties tussen mannen en vrouwen, en de manier waarop vrouwen worden gesocialiseerd in hun genderrollen aan de kaak gesteld (McDowell & Sharp, 1997).

In de jaren '90 zou een derde feministische golf opkomen die meer inzet op een inclusiever feminisme. De doelen van de tweede feministische golf werden nog niet bereikt, maar door de verandering in actiemethoden door digitalisering wordt het begin van de jaren '90 aangeduid als de start van een derde feministische golf. Digitalisering zorgde voor nieuwe mobilisatiemogelijkheden die het feministisch verzet voorgoed veranderden. Verder zorgden ook het opkomend neoliberalisme en de toenemende globalisering ervoor dat er gesproken wordt over een derde feministische golf (Rosa vzw, z.d., c).

Tijdens de derde feministische golf stond postmodernisme en het erkennen van verschillende realiteiten (in plaats van één

objectieve realiteit) centraal (Rosa vzw, z.d., c). In deze golf werd *black feminism* kracht bijgezet, voornamelijk in de VS, als reactie op de discriminerende superieure houding van het dominante witte, liberale en westerse feminisme. In 1989, theoretiseerde juriste Kimberlé Crenshaw het kruispuntdenken of intersectionaliteit. Deze theorie beargumenteert dat verschillende identiteitsbepalende factoren voor meerdere discriminatiegronden kunnen zorgen, waardoor een unieke vorm van discriminatie, afhankelijk van iemands gender, geslacht, leeftijd, etniciteit, religie, klasse,... tot stand komt (Rosa vzw, z.d.,c).

Vandaag ontstaat een 'nieuwe' generatie aan feministen. Een zogenaamde vierde golf van het feminisme wordt gekenmerkt door online activisme, zoals bijvoorbeeld de *#metoo* campagne die seksueel misbruik aanklaagt (Rosa vzw, z.d.,d).

Feminisme in ruimtelijke planning

In de eerste golf van het feminisme is er weinig connectie te leggen met ruimtelijke planning (Greed, 1994). Pas in de jaren '60 zouden vrouwen meer invloed uitoefenen op ruimtelijke planning (Fainstein & Servon, 2005). Jacobs bijvoorbeeld wist het perspectief van stadsplanners te transformeren onder andere via haar boek *The Death and Life of Great American Cities* (1961). In dit boek veroordeelt ze de scheiding tussen de reproductieve ruimte en de productieve ruimte, maar ook de functiescheiding als gevolg van zoneringsplanning (Jacobs, 1961; Vranken, 2018). Toch is de insteek van prominente figuren uit die tijd niet meteen uitgesproken 'feministisch' of gefocust op een genderproblematiek (Van den Berg, 2018). Een echte genderlens in ruimtelijke planning ontstaat in de late jaren '70. De focus op gender gaat gepaard met een bredere erkenning van gemarginaliseerde groepen en het belang van erkenning van verschillen in de samenleving (Fainstein & Servon, 2005). *Advocacy planning* ontstond als antwoord op modernistische planning om in de plaats van planning voor het universele, meer in te spelen op de diversiteit van de samenleving. *Advocacy planning* moest planning inclusiever maken door gemarginaliseerde groepen een stem te geven (Fainstein & Servon, 2005).

Vanaf 1980 ontwikkelt zich een literatuur waarin feministische architecten en planners meer aandacht vragen voor ongelijkheden die vrouwen ervaren in transport, vrije tijd, veiligheid en toegang tot publieke plaatsen (Wekerle, Peterson & Morley, 1980; Hinterthür, de Jong, Vredeling & van der Wel, 1987; De Vos, 2005). In *Making Space*, een boek geschreven door een collectief van feministische

ontwerpers genaamd *Matrix*, wordt kritisch naar de maatschappij en de bebouwde omgeving gekeken, en wordt er gezocht een begrip te krijgen van hoe vrouwen een *man-made* omgeving beleven (Matrix, 1984).

De kritiek op het witte westerse hetero feminisme tijdens de derde feministische golf vertaalt zich ook door in de planningsliteratuur. Zo worden in de jaren '80 queer studies, alsook studies met een focus op etniciteit prominenter (De Vos, 2005; Sandercock & Forsyth, 1992; Greed, 1994).

2.2. Status quo?

Ondanks het verzet en de verwezenlijkingen van vrouwen en andere gediscrimineerde groepen tijdens de verschillende feministische golven blijft een mannelijke lens op de stad zorgen voor uitsluiting. Planningsystemen blijven vasthouden aan vastgelegde processen en parameters zonder ruimte te laten voor alternatieve interpretaties (Albrechts, Barbanente & Monno, 2019). Die planningsystemen gaan uit van technische expertise en macht om de ontwikkeling van plekken te sturen. Deze planningsystemen falen volgens Albrechts en collega's (2019) in het representeren van dynamieken en spanningen van sociale relaties die samenkomen op bepaalde plaatsen. De auteurs beschrijven de nood aan alternatieve inclusievere planning die inzet op emancipatie en empowerment (Albrechts, Barbanente & Monno, 2019).

In de herpublicatie van *Making Space*, een boek geschreven door het feministisch collectief *Matrix*, en heruitgegeven door *Verso Books* in maart 2022, wordt erop gewezen dat het boek, initieel uitgegeven in 1984, nog steeds bijzonder relevant is. Gegenderde machtsstructuren blijven ervoor zorgen dat vrouwen zich niet welkom voelen in de publieke ruimte. Traditionele opvattingen over de plaats van de vrouw, alsook mannelijke concepties van de realiteit zitten vervat in mainstream ruimtelijke planning (De Simone, 2020). Deze sectie vermeldt hoe nieuwe initiatieven daarop inspelen, maar ook waarom het zo moeilijk is de status quo te veranderen.

2.2.1. Vernieuwde aandacht

Gender en diversiteit gelinkt aan de publieke ruimte kregen de voorbije jaren een vernieuwde aandacht. Volgens Heynen krijgt het debat de laatste jaren meer belangstelling dankzij de recente #metoo beweging (H. Heynen in de podcast van Dikomitis & Zijkant, 2023). In deze subsectie worden enkele initiatieven besproken die de actualiteit van het thema verduidelijken.

In 2021 bracht Kern het boek *Feminist City, Claiming Space in a Man-made World* uit. Het boek legt de sociale ongelijkheden in onze steden, huizen en buurten bloot en gaat op zoek naar een alternatieve visie op een feministische stad (Kern, 2021). De Wereldbank bracht het *Handbook for Gender-Inclusive Urban Planning and Design* uit in 2020 (Terraza et al., 2020). Het handboek onderlijnt het belang van genderinclusie op een intersectionele manier in stadsplanning- en ontwerp. Ook in de Nederlandstalige media, zoals in *De Standaard* en *De Morgen*, verschenen enkele rapportages over de vrouwvriendelijke stad (Berghmans, 2022; Galle, 2022). Een tv-reportage *Meer vrouw op straat* in samenwerking met zeven grote Vlaamse steden gaat op zoek naar vergeten vrouwen en probeert ze een gezicht te geven in het straatbeeld. *Plan International* streeft met haar *Safer Cities*-programma naar meer veilige en inclusieve steden voor jongeren. Wereldwijd, maar ook in enkele steden in België werkt het programma rond seksuele intimidatie. Het wil het taboe dat errond hangt verbreken, problemen identificeren en oplossingen formuleren (Plan International, z.d.). De stad Brussel lanceerde in 2022 een open projectoproep gericht op initiatieven die inzetten op gender en stedenbouw. “Het is de eerste keer dat we een projectoproep lanceren rond gender en stedenbouw en we kregen meteen veel reacties. Het is duidelijk een thema dat leeft” aldus bevoegd schepen Stedenbouw en Openbare Ruimte Persoons (One.Brussels-Vooruit) (Popelier, z.d.).

2.2.2. Projecten aan de zij-kant?

In binnen- en buitenland zorgen nieuwe projecten voor enige verbetering rond vrouwvriendelijkere steden. Ondanks de vernieuwde aandacht van een genderlens in planning blijven de initiatieven vaak aan de ‘zij-kant’. Er is zoals Terraza en collega’s (2020) beschrijven nog een hoop werk te verrichten in het zoeken naar genderinclusievere steden. Deze subsectie beschrijft enkele redenen voor de status quo.

Een belangrijke reden is dat de stemmen die onze ruimte vormgeven nog steeds dominant mannelijk zijn. Daardoor blijft een éenzijdig perspectief op de ruimte voortbestaan (Terraza et al., 2020). Daartoe draagt bij dat vrouwen of andere gediscrimineerde groepen ondergerepresenteerd zijn in participatieprocessen. De historische bias beschreven in de sectie hierboven blijft daardoor gereproduceerd worden (Terraza et al., 2020).

Verder zijn de projecten die werken rond gender en inclusie vaak enkele individuele projecten die afhankelijk zijn van subsidies (Galle, 2022). Dit maakt dat veel initiatieven moeten werken van subsidie tot subsidie. Zo’n werkvorm maakt het streven naar inclusievere steden moeilijk doordat het de duurzaamheid van het verloop van projecten beïnvloedt (A. Schalijs, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023).

Daarenboven wordt genderinclusie vaak niet gezien als prioritair aandachtspunt. Het wordt het samen met de ‘woke-discussie’ liever aan de kant geschoven (L. Dirx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Persoons, schepen Stedenbouw en Openbare Ruimte in Brussel beschrijft het als volgt: “Het is een beladen gespreksonderwerp, (..), het wordt gezien als iets dat heel woke is, alles wat woke is wekt heel veel haat op” (podcast van Dikomitis & Zijkant, 2023). Professor Heynen van de KU Leuven wijst erop dat strijdpunten van genderplanning vaak wel succesvol zijn, zolang ze niet als feministisch worden bestempeld. Ze geeft de 15-minuten-stad als voorbeeld, een stad van nabijheid, waar de auto aan de kant moet. De 15-minuten-stad is in die zin volledig in overeenstemming met genderplanning. Heynen beschrijft hoe het cynisch is dat strijdpunten uit genderplanning het wel halen, als ze maar niet uit feministische hoek komen (H. Heynen in de podcast van Dikomitis & Zijkant, 2023).

Ook de focus van sommige projecten zou volgens De Simone (2020) niet vanaf het juiste vertrekpunt starten. Sommige projecten vestigen de aandacht te veel op het veiligheidsaspect van genderinclusieve steden. Zoals De Simone (2020) bespreekt kan die insteek ervoor zorgen dat er voorbij wordt gegaan aan andere opportuniteiten die bijdragen tot de verbetering van het leven van vrouwen en meisjes. Ondanks de grote urgentie van onveiligheid van vrouwen en meisjes in de publieke ruimte is dit niet het enige belangrijke. Het is een te eenzijdige benadering die de aandacht afleidt van andere belangrijke zaken, zoals gelijke toegang of kansen (De Simone, 2020). Veiligheid is slechts één stuk van de puzzel (A. Schalijs, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023). In de literatuur wordt verder verwezen naar hoe een inzet op sociale veiligheid vaak eerder een doorvertaling is van een gegenderde of patriarchale vorm van veiligheid. De prioriteit van veiligheid met investeringen in een politie-cultuur, met camera’s op elke hoek, zorgen voor een versimpeling van het debat rond vrouwvriendelijke steden (Koskela, 2000).

Een stad op maat van vrouwen vertrekt verder niet vaak genoeg vanuit de verschillen die binnen de groep ‘vrouwen’ gelden. Stedelingen zijn fundamenteel verschillend. Ze hebben andere lichamen, identiteiten en noden. De manieren waarop ze de ruimte gebruiken en zich verplaatsen zijn divers (De Simone, 2020). Stadsplanning die inzet op steden op maat van vrouwen en niet vertrekt vanuit de verschillende noden van stedelingen blijven daardoor aan de oppervlakte. Een intersectionele benadering is nodig om aan inclusievere planning te doen. In België is er

zo bijvoorbeeld weinig focus op vrouwvriendelijke steden voor vrouwen met een migratieachtergrond. Doordat voor inclusieve steden geen *one-size-fits-all* oplossingen bestaan is het geen eenvoudige opgave. Het vraagt een herdenking van de planningswetenschap met inclusievere kennisproductie en methodieken als basis. Nog al te vaak heerst het idee dat genderinclusie gewoonweg problemen voor vrouwen betekent, zonder andere sociale constructen of lichamelijke diversiteiten zoals seksualiteit, etniciteit, inkomen, klasse, leeftijd,... in rekening te brengen (Terraza et al., 2020).

De politieke context heeft verder ook een grote invloed op hoe het stadsbestuur omgaat met gender en diversiteit. Dat wordt duidelijk in de prioriteiten van elk stadsbestuur en de afwegingen die ze maken tussen sociale versterking enerzijds en financiële rentabiliteit anderzijds. Een moeilijk te maken balans, zeker in crisistijden zoals vandaag (anoniem, 2023). Binnen ruimtelijke planning hebben neoliberale krachten verder een belangrijke invloed op genderinclusie. Die impact wordt toegelicht in de paragraaf hieronder.

Neoliberale impact

De voorgaande alinea's benadrukken hoe de status quo moeilijk te doorbreken is. Neoliberale planningsagenda's mogen daarbij niet vergeten worden. Ze werden een hegemonisch stedelijk narratief (Albrechts, Barbanente & Monno, 2019). Neoliberale denkbeelden hebben negatieve effecten op vrouwen en andere onderdrukte groepen. Ze kunnen ongelijkheden versterken en hebben een negatieve invloed op initiatieven rond gendergelijkheid en gelijke kansen (Wekerle, 2005). Box 2 beschrijft enkele kernpunten uit het neoliberalisme en de impact voor ruimtelijke planning.

Box 2

Kernpunten uit het neoliberalisme

Een neoliberale ideologie is gebaseerd op principes zoals het bevorderen van concurrentiële markten en het verminderen van overheidsinterventie om de socio-economische ontwikkeling te optimaliseren (Peck, Theodore & Brenner, 2009). In de naoorlogse periode, tot ongeveer 1970, was een Keynesiaans economisch model geïnstitutionaliseerd. Dit is een systeem met veel macht voor vakbonden, een relatief grote welvaartsstaat en substantiële staatsinterventies in de economie (Purcell, 2009). Eind jaren '70 wint het neoliberalisme aan populariteit als reactie op de afnemende winstgevendheid van de industriële productie en stagflatie (Peck,

Theodore & Brenner, 2009). In die context beginnen overheden met het mobiliseren van een reeks beleidsmaatregelen die commodificatie, concurrentie en het denken vanuit 'de markt' aanwakkeren (Peck, Theodore & Brenner, 2009). Tegen het midden van de jaren '80 was het neoliberalisme de dominante politieke en ideologische vorm van kapitalistische globalisering (Peck, Theodore & Brenner, 2009). Purcell (2009) beschrijft hoe het neoliberalisme steeds werd uitgebreid en uitgediept tot het een hegemonische positie kreeg in ruimtelijk beleid. Zo vermeldt Purcell (2009) hoe het neoliberalisme *common-sense* werd, waarbij het creëren van een *business-friendly* klimaat als noodzakelijk wordt gezien voor het behoud en de groei van de stad.

Neoliberaal beleid stelt *entrepreneurialism* voorop en streeft economische groei na (Peck, 2012). Volgens het neoliberale denken zorgen open en concurrentiële markten voor de meest efficiënte verdeling van middelen en stimuleren ze bovendien innovatie en economische groei. De werking van de markt moet volgens de neoliberale stroming naast de implementatie in de economie ook worden doorgetrokken naar implementatie in instituties zoals de staat, scholen en ziekenhuizen. (Purcell, 2009). Staatsinterventies moeten minimaal zijn, een *laissez-faire* economie staat voorop. Niettemin zijn staatsinterventies die de accumulatie van kapitaal vergemakkelijken wenselijk. Purcell (2009) gebruikt daarom de term *aidez-faire* naast *laissez-faire*.

Het belang van kapitaal-ondersteunende maatregelen heeft een keerzijde. Ondersteuning voor burgers, voornamelijk voor kwetsbare groepen, wordt onder een neoliberale economie teruggedrongen (Purcell, 2009). Een *lean government*-beleid heeft effect op ruimtelijke planning: gemeenten worden in toenemende mate aangezet tot kostenbesparende maatregelen, zoals gronduitgifte, de inkrimping of privatisering van openbare diensten, de ontmanteling van welzijnsprogramma's, de vergroting van de internationale kapitaalmobiliteit en de intensivering van interlokale concurrentie (Peck, Theodore & Brenner, 2009).

In een neoliberale context hebben besparingen in de publieke sector en een herdefiniëring van de rol van de overheid als 'privaat bedrijf in een competitieve markt' een nadelig effect op gender-emanciperende initiatieven of beleid. Wekerle (2005) bespreekt hoe neoliberale planningsagenda's zorgden voor het negeren van genderbehoeften en het afdoen van sociale welzijnseisen in het openbaar vervoerssysteem van Toronto (*Toronto Transit Commission*, TTC) midden jaren '90. Ze beschrijft hoe de TTC een reputatie kon opbouwen van een openbaar vervoersdienst die

beantwoordde aan de behoeften van vrouwen. Zo pionierde de TTC in het installeren van *equal opportunity programs* voor vrouwelijke werknemers en het vestigen van aandacht op gelijkheid van diensten voor achtergestelde groepen (Wekerle, 2005). Echter, de verwezenlijkingen die de TTC wist te boeken met het aanbieden van inclusief openbaar vervoer werden tenietgedaan door besparingen en door de vernieuwde business-rol die de TTC moest innemen. De veranderingen in het TTC-beleid zijn een voorbeeld van hoe een neoliberale gedachtegang economisch beleid boven sociaal beleid stelt (Albrechts, Barbanente & Monno, 2019).

Ook Roberts (2022) benadrukt de gevolgen voor vrouwen door de bezuinigingen op overheidsuitgaven. Zo vermeldt ze bijvoorbeeld dat in het Verenigd Koninkrijk het aantal gesubsidieerde busdiensten daalde met 48 procent tussen 2010-2011 en 2016-2017, of dat sinds 2014, 1000 ouder- en kindcentra, bijna 350 speeltuinen en 159 gemeenschapscentra gesloten werden, dat 42 miljoen pond werd bezuinigd op uitgaven voor parken en open ruimte en dat er een miljoen minder straatlantaarns waren. Dit soort bezuinigingen hebben een grotere invloed op vrouwen door de disproportionele zorgrol die ze innemen, doordat ze meer terugvallen op openbaar vervoer en doordat ze angstiger zijn wanneer het donker wordt. Bovendien hebben die bezuinigen een extra raciale dimensie (Roberts, 2022). Volgens Parker (2016) blijft het neoliberale en stedelijke discours mannelijke, elite en witte onderwerpen en concepten bevoordelen, zoals concurrentie in plaats van zorg en verbondenheid. In haar onderzoek in Milwaukee bespreekt ze hoe genderspecifieke onderwerpen zoals kinderopvang of het dagelijkse leven zelden aandacht of middelen krijgen door het stadsbestuur.

Roberts (2022) argumenteert hoe neoliberale denkbeelden ongelijkheid kunnen versterken. Binnen deze stroming wordt een idee van responsabilisering van het individu, iemand 'zelfvoorzienend', vooropgesteld. Dit idee past binnen het emanciperend kader uit de feministische traditie. Toch wijzen critici erop dat dit ongelijkheden kan versterken, zoals bijvoorbeeld tussen een witte vrouw uit de midden- of hogere klasse en een vrouw met een migratieachtergrond, of een alleenstaande moeder. De economische groei waarnaar wordt gestreefd binnen het neoliberalisme is volgens Roberts (2022) steeds meer disproportioneel voor bepaalde groepen. Individuele responsabilisering onder neoliberale ideologieën houdt bovendien geen rekening met de genderspecifieke takenverdeling, en de tijd die vrouwen daarvoor vrijaf nemen van de arbeidsmarkt (Roberts, 2012). Verder wordt in de literatuur de impact van een neoliberale context op veiligheid beschreven. Listerborn (2016) schrijft hoe vrouwen en hun angstgevoelens als argument worden gebruikt voor investeringen in controle, bewaking en beveiliging bij stedelijke vernieuwingsprojecten. Echter, zoals Listerborn (2016) beschrijft blijft die focus vertrekken vanuit vrouwen van de witte midden- of hogere klasse.

De voorgaande paragrafen beschrijven waarom het moeilijk is de status quo te doorbreken. Als gevolg blijft de ruimte traditionele genderrelaties reproduceren. Dit versterkt de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, het zorgt voor een ongelijke toegang tot diensten of plaatsen, het zorgt voor uitsluiting en onveiligheid, voor barrières en voor onderrepresentatie (Terraza et al., 2020).

2.3. Vrouwen met een migratieachtergrond, 'the other'?

Vanuit een intersectioneel feminisme is het belangrijk in te spelen op zij die relatief kwetsbaar zijn, zij wiens perspectief vaak geen onderdeel is van ruimtelijke planning (Kern, 2021). Vrouwen met een migratieachtergrond worden in mainstream planning als *the other* gezien. *Otherring* is een proces van sociale marginalisatie en is een gevolg van dominante machtsstructuren (Rose, 1995).

Restricties en beperkingen, zoals culturele regels, waarden of normen, een taalbarrière, financiële problemen of discriminatie en een gebrek aan faciliteiten, diensten en inspraakmogelijkheden belemmeren vrouwen met een migratieachtergrond in hun publieke ruimtegebruik (Al-Khanbashi, 2020). Daardoor ontstaat er een gebrek aan hoogwaardige plaatsen en voorzieningen in de publieke ruimte, met als gevolg dat vrouwen met een migratieachtergrond verder gemarginaliseerd worden (Faili et al., 2018).

De alinea's hieronder beschrijven enkele plekken in de (semi)publieke ruimte waar vrouwen met een migratieachtergrond niet komen, maar ook waar ze wel graag komen.

Ruimtegebruik

Mannelijke dominantie op bepaalde plekken is een belangrijke limiterende factor voor het gebruik van plekken in de (semi)publieke ruimte (Faili et al., 2018). Zo is bijvoorbeeld de toegang tot religieuze plaatsen (in het bijzonder moskeeën), bepaalde winkelstraten, bepaalde sportaccommodaties, en bepaalde cafés en eetgelegenheden voor vrouwen met een migratieachtergrond beperkt.

Uit de literatuur blijkt dat moskeeën ontmoetingsplaatsen zijn voor mannen en dat vrouwen hun bezoek beperken tot vrijdagen, tijdens de Ramadan of religieuze feesten. Etnische winkelstraten waar mannen domineren kunnen ook de toegang voor vrouwen met een migratieachtergrond beperken in de publieke ruimte, bijvoorbeeld door de gevestigde 'roddelcultuur' die negatieve ervaringen tot gevolg kunnen hebben (Faili et al.,

2018). Sportaccommodaties kunnen door etnoreligieuze regelgevingen ook plaatsen van dominantie zijn, waardoor ze niet toegankelijk zijn voor vrouwen met een migratieachtergrond. Zowel Belgische als Marokkaanse cafés (nadi, meestal vzw's) worden niet bezocht door vrouwen. De aanwezigheid van vreemde mannen in besloten ruimtes kan voor vrouwen met een migratieachtergrond een belemmering zijn (Faili et al., 2018).

Ondanks de hierboven beschreven plekken waar vrouwen met een migratieachtergrond mogelijk op barrières botsen, worden in de literatuur plekken beschreven waar vrouwen wel graag komen. Het is belangrijk dat voldoende aandacht besteed wordt aan die plekken.

Onderzoek in de literatuur toont aan dat plekken waar vrouwen met een migratieachtergrond graag komen vaak de plekken zijn waar een mannelijke dominantie minder groot is, plekken die zich specifiek richten op vrouwen als doelpubliek, of die gerelateerd kunnen worden aan de zorgrol die vrouwen met een migratieachtergrond vaak opnemen. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de literatuur hoe sportaccommodaties die enkel toegankelijk zijn voor vrouwen op bepaalde uren populair zijn, doordat ze voldoende bescherming en beschutting geven. Er zijn ook eetcafés waar vrouwen met een migratieachtergrond komen, wanneer ze families als doelpubliek hebben of wanneer ze een afgescheiden gedeelte hebben voor mannen. Faili et al. (2018) beschrijven hoe ook weekmarkten en parken belangrijke plekken zijn voor vrouwen in de publieke ruimte. Markten zijn ontmoetingsplaatsen voor personen van hetzelfde geslacht en afkomst (Rishbeth, 2018). Parken zijn plekken waar vrouwen elkaar kunnen ontmoeten en hun sociaal netwerk kunnen uitbreiden. Parken moeten echter veilig zijn, voldoende zichtlijnen hebben en open zijn. Ze moeten verder in de directe woonomgeving liggen van de vrouwen. Grote parken met ruimte om te zitten met speelvoorzieningen voor kinderen zijn belangrijke factoren die vrouwen aantrekken (Faili et al., 2018; Rishbeth, 2018). Parken zijn populair wanneer ze een collectief gebruik stimuleren en overlappende interesses samenbrengen (zoals bijvoorbeeld een plek met én een speeltuintje voor kinderen én een sportveldje) (Rishbeth et al., 2018). Ook buurtcentra zijn populair bij vrouwen met een migratieachtergrond. Ze bieden laagdrempelige toegankelijke plekken waar vrouwen elkaar kunnen ontmoeten.

De factoren die het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond beïnvloeden zitten vaak diepgeworteld in culturele waarden en normen. Ruimtelijke planners moeten daarmee rekening houden en erop anticiperen (Faili et al., 2018). De subsectie hieronder beschrijft echter hoe die ruimtenoden en behoeften niet tot bij mainstream ruimtelijke planning geraken, doordat vrouwen met een migratieachtergrond niet genoeg worden gehoord tijdens mainstream participatiemomenten.

Inspraak

De insteek van participatie is dat burgers een recht hebben om mee na te denken over de inrichting en vormgeving van de samenleving (Keygnaert, 2005). Ze kunnen via participatie het ruimtelijk ontwerp toetsen aan hun ruimtenoden. De Bie et al. (2012) beschrijven hoe participatiemomenten echter niet automatisch leiden tot democratie. Ze beschrijven hoe participatie vaak wordt gezien als criterium van doelmatig beleid. Participatie zou daarbij eerder een symbolische functie vervullen, een verplicht moment van consultatie en informatie om projecten te legitimeren (Cools et al., 2023; Palmia, 2023; L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). Het wegwerken van machtsverschillen tussen burgers enerzijds, maar ook tussen professionals en deelnemers anderzijds blijft moeilijk in mainstream participatie (Cools et al., 2023).

Inspraakmomenten hebben in de praktijk vaak een geïnstitutionaliseerde *one-size-fits-all* benadering, met methodieken die inclusie, lokale waarden en sociale kennis beperken (Palmia, 2023). Planners gebruiken bijvoorbeeld een technische taal en normatieve modellen die inclusie en samenwerking met burgers moeilijk maken (Palmia, 2023). Als gevolg participeren voornamelijk kapitaalkrachtige en hoogopgeleide burgers. Vrouwen met een migratieachtergrond worden vaak niet gehoord (Cools et al., 2023; Palmia, 2023). *One-size-fits-all* benaderingen in mainstream participatie falen om intersectionele problemen te overkomen: verschillende mensen ervaren de ruimte op een andere manier. Daarom kunnen inclusieve gestandaardiseerde participatiemomenten niet bestaan. Daarvoor zijn gespecialiseerde mechanismen nodig die inzetten op diversiteit en het herformuleren van machtsrelaties. Zo kunnen verschillende stakeholders, inclusief gemarginaliseerde groepen deelnemen (Palmia, 2023). Inclusieve participatie kan beslissingen in het ruimtelijk beleid legitimeren. Bovendien kan het zorgen voor empowerment, maar ook voor een doorvertaling van de ruimtenoden van vrouwen met een migratieachtergrond in het ruimtelijk beleid (Palmia, 2023).

Samengevat, vrouwen met een migratieachtergrond leiden door hun relatief kwetsbare positie meer aan het systematisch missend vrouwelijk perspectief in ruimtelijke planning. Hun ruimtenoden worden niet genoeg vertegenwoordigd. De restricties en beperkingen die hun ruimtegebruik beïnvloeden worden onvoldoende erkend (Rishbeth et al., 2018; Terraza et al., 2020). Vrouwen met een migratieachtergrond hebben daarenboven weinig zeggenschap of inspraak in de manier waarop de publieke ruimte vorm krijgt. Hun onderrepresentatie in participatie leidt tot een verdere marginalisatie van hun stem die sowieso al minder gehoord wordt in planning (Rishbeth et al., 2018). Deze thesis speelt in op die problematiek. Het tracht te begrijpen wat de invloed is van een mannelijke lens op de stad, maar ook hoe stadsmaken inclusiever kan, zodat vrouwen met een migratieachtergrond gehoord worden en mee kunnen nadenken over een stad op maat van hun ruimtenoden.

3

positionering van het onderzoek

Om de onderzoeksvragen (zie hoofdstuk 4) goed te begrijpen is het belangrijk het onderzoek in deze thesis te positioneren. Daarom worden in dit hoofdstuk eerst concepten besproken uit de feministische literatuur die leidend zijn voor de onderzoeklijnen die worden uitgezet in deze thesis. Vanuit die concepten wordt het belang van een focus op de doelgroep geschetst. Vervolgens geeft dit hoofdstuk een noot van positionaliteit bij de onderzoeker van deze thesis. De rol van de onderzoeker heeft impact op onderzoeksvragen, de methodologie en de onderzoeksresultaten.

3.1. Aandacht voor concepten uit de feministische literatuur

Op basis van de feministische literatuur worden vijf concepten besproken die invloed hebben op het onderzoeksproces van deze thesis. Een eerste concept is 'the body' of 'het lichaam'. Het lichaam is de plaats van het individu, het wordt geobserveerd door anderen (McDowell, 1999). Lichamen bevinden zich altijd op een bepaalde plek op een bepaald moment, ze beïnvloeden het bewustzijn en ervaringen (McDowell, 1999; Cresswell, 1999; Jarvis, Kantor & Cloke, 2009). De lichamelijke ervaring is gendergerelateerd. Het lichaam wordt in onderzoek vaak niet gespecificeerd, het blijft vaak ongedifferentieerd en 'kleurloos' (Kelly, 2019). Feministisch onderzoek moet erkennen dat lichamen uniek, complex en gesitueerd zijn en dat ze onderhevig zijn aan een veelheid van kruisende identiteiten (Kelly, 2019; Harcourt et al., 2022). Door te focussen op het lichaam kan de verscheidenheid aan geleefde ervaringen in de stedelijke ruimte worden erkend (Nielsen & Simonsen, 2003). Het proces van belichaming weerspiegelt de manier waarop het lichaam verbonden is met de productie van sociale en culturele relaties (Cresswell, 1999; Jarvis, Kantor & Cloke, 2009).

Een tweede concept dat van fundamenteel belang is in feministisch onderzoek is 'intersectionaliteit'. Intersectionaliteit of kruispuntdenken erkent dat er overlappende sociale identiteiten kunnen bestaan, zoals etniciteit of geslacht, die bepalend zijn voor individuele of gezamenlijke ervaringen (Rosette et al., 2018). Die overlappende identiteiten kunnen elkaar versterken, waardoor een persoon onderhevig kan zijn aan meerdere discriminatiegronden. Bijvoorbeeld, zwarte vrouwen ervaren de ruimte anders dan witte vrouwen, doordat ze zowel gediscrimineerd worden op basis van hun huidskleur als op basis van hun gender. Het intersectioneel denken is belangrijk om verschillende ervaringen van de ruimte binnen een sociale groep bloot te leggen en niet voorbij te gaan aan de complexiteit van individuele ervaringen (Rosa vzw, z.d., f). Een inclusieve stad is een stad die erkent dat er veel verschillende soorten mensen zijn en dat er verschillende machtsstructuren zijn die zorgen voor sociale onrechtvaardigheid (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

Een derde concept gaat over de verantwoordelijkheid van onderzoekers om hun mogelijke invloed, vooroordelen of subjectiviteit te erkennen. Dit concept wordt 'reflexiviteit' genoemd. Door het onderzoeksproces heen moeten onderzoekers steeds reflecteren over hun geloof, motivaties en acties (Kendon, Pain & Kesby, 2007). Zo kan het onderzoek worden gepositioneerd (Kelly, 2019).

Een vierde en vijfde concept die doorheen feministisch onderzoek moeten worden gehanteerd zijn 'inclusie' en 'transformatie' (Kelly, 2019). Inclusiviteit verwijst naar de planning voor gemarginaliseerde groepen.

Een transformatieve benadering gaat over heroverwegen, herdefiniëren en hervisualiseren (Kelly, 2019). Transformatieve methodes ontmantelen sociale constructies zoals gender (Kelly, 2019), en zetten in op de transformatie van de ongelijke positie van vrouwen in de maatschappij (Cresswell, 2013).

De hierboven beschreven concepten, namelijk 'body', 'intersectionaliteit', 'reflexiviteit' 'inclusiviteit' en 'transformatie' werden in licht van een genderinclusieve insteek getoetst aan het onderzoeksproces van deze thesis.

3.1.1. DE vrouwelijke ervaring?

Hoewel deze thesis is gestart vanuit het begrip 'een stad op maat van vrouwen', met het doel om 'de vrouwelijke ervaring' van de stad bloot te leggen, bleek dat zo'n begrip de verscheidenheid aan vrouwelijke stemmen te weinig kan benadrukken. De literatuur benadrukt het gevaar van een *one-size-fits-all* benadering (Parker, 2016; Fainstein en Servon, 2005; Rose, 1995). Elk individu is anders afhankelijk van hun 'lichaam', hun keuzes en hun identiteit (De Simone, 2020). Doordat er verschillende perspectieven en ervaringen zijn die elkaar kruisen (LaFrombois, 2019) moet de stad door verschillende lenzen bestudeerd worden (Rose, 1995). De Simone (2020) schrijft hoe ruimtelijke planning verschillen moet identificeren in stedelijke projecten. Zo vermeldt ze dat 80-jarige vrouwen zich anders door de ruimte bewegen dan zwangere vrouwen of tieners. Andere identiteitsbepalende elementen naast gender of leeftijd zijn bijvoorbeeld etniciteit en huidskleur, seksuele geaardheid en seksuele identiteit, alsook mentale of fysieke beperkingen. Een diversiteit aan lichamen van verschillende maten, hoogtes, breedtes, smaken, gewoontes, identiteiten vraagt een heterogene stad die beantwoordt aan heterogene noden. Door verschillen niet in rekening te brengen blijven minderheden overschaduw (De Simone, 2020).

Om ongeoorloofde generalisaties te voorkomen, waardoor verschillen in lichamen en kruisende identiteiten niet worden erkend, wordt er ingezoomd op een specifieke doelgroep vrouwen, namelijk vrouwen met een migratieachtergrond. Zoals beschreven in sectie 2.3 zorgen verschillende lagen van discriminatie en uitsluiting die op elkaar inwerken ervoor dat vrouwen met een migratieachtergrond een relatief kwetsbare groep zijn, wiens perspectief niet genoeg gehoord wordt in ruimtelijke planning. Het is daarom belangrijk onderzoek te verrichten naar hun ruimtenoden en behoeften om daarop meer te kunnen anticiperen in planning.

De focus van deze thesis ligt op vrouwen met een migratieachtergrond als doelgroep. Het is van belang om te benadrukken dat de lokale vrouwen die betrokken zijn bij het veldwerk (sectie 7.2) voornamelijk moslima zijn.

3.1.2. Een noot van positionaliteit als 'onderzoeker'

De concepten uit de feministische theorieën zoals het belang van een erkenning van het lichaam en van intersectionaliteit maken duidelijk hoe objectieve wetenschappelijke kennis niet bestaat. Haraway (1988) schrijft: "We need to learn in our bodies, endowed with primate color and stereoscopic vision, how to attach the objective to our theoretical and political scanners in order to name where we are and are not, in dimensions of mental and physical space we hardly know how to name. So, not so perversely, objectivity turns out to be about particular and specific embodiment (...). All Western cultural narratives about objectivity are allegories of the ideologies governing the relations of what we call mind and body, distance and responsibility" (Haraway, 1988, p. 582-583). Haraway pleit voor een 'feministische' objectiviteit, die erkent hoe kennis steeds gesitueerd is. Zoals vermeld door Jung (2014) is het belangrijk dat onderzoekers steeds hun sociale locatie erkennen en de impact daarvan op het onderzoek. Ze schrijft "knowledge mirrors power and is always context-specific" (Jung, 2014, p. 986). Een erkenning van positionaliteit van de onderzoeker is dus belangrijk in de context van dit onderzoek.

In een erkenning van mijn reflexiviteit in dit onderzoek is een verklaring van mijn positionaliteit nodig. Daarom geeft deze subsectie een overzicht van het proces dat ik doorliep als onderzoeker in het schrijven van deze thesis. Mijn interesse in een feministische stad startte zoals bij velen die schrijven over het onderwerp vanuit eigen ervaring. Al snel leerde ik als jonge vrouw die naar de stad verhuisde dat je beter niet opkijkt en lacht als een man voorbij wandelt in het donker, dat alleen rondhangen op een plein vaak niet ongestoord kan. Ik zag hoe er in de publieke ruimte toiletten zijn voor mannen, maar niet voor vrouwen, hoe straatnamen en standbeelden steeds mannen representeren. Eens ik begon op te merken hoe de publieke ruimte gegenderd was, doken meer en meer herkenbare tekens van een mannelijk gedomineerd stad op.

Voor deze scriptie kon ik deelnemen aan een samenwerkingsproject tussen SAAMO Antwerpen, Endeavour, Permeke Bibliotheek en het Red Star Line Museum, genaamd 'Onze Tuin'. In dit project komt een groep vrouwen wekelijks samen. Ze werken in hun zelfgemaakte kruidentuin, vertellen verhalen over hun verleden, of werken rond het concept 'publieke ruimte'. Ik was aanwezig op zeven van die samenkomsten. De vrouwengroep werd al gevormd voor mijn eerste moment met de groep en werkt ook nu nog verder, na mijn laatste sessie. Binnen de samenkomstmomenten van 'Onze Tuin' neem ik de rol op van 'externe onderzoeker' (Dickson & Green, 2001). De groep vrouwen waarmee ik mocht samenwerken in het project 'Onze Tuin' hebben een andere achtergrond dan ik heb. Ze zijn moslim en hebben een migratieachtergrond. Als een witte Europese jonge cisgender vrouw die onderzoek doet naar vrouwen met een migratieachtergrond moet ik de potentiële machtsonevenwichtigheden erkennen die kunnen ontstaan.

Daarnaast is het belangrijk te erkennen dat mijn rol in dit onderzoek niet neutraal is. Tijdens de participatiemomenten was ik geen objectieve observator. Ik was in samenwerking met medewerkers van SAAMO en Endeavour actief betrokken in de opmaak van en aansturing tijdens de workshops. Mijn eigen ervaringen of standpunten hebben een invloed op de aangesneden onderwerpen, de vragen die worden gesteld of de methodieken die werden getest (Dickson & Green, 2001).

4

onderzoeksvragen

Dit hoofdstuk formuleert de onderzoeksvraag van deze scriptie en verdeelt die in vier deelvragen.

Deze scriptie onderzoekt welke alternatieve perspectieven op inclusiever stadsmaken de in hoofdstuk 2 beschreven status quo kunnen doorbreken. Het onderzoekt hoe genderbewuste placemaking als kader kan dienen voor een democratischer planproces. Wat genderbewuste placemaking precies inhoudt, wordt verder toegelicht in hoofdstuk 5, sectie 5.2.

Deze scriptie heeft de volgende onderzoeksvraag:

“Wat is de invloed van een mannelijke lens op de stad en hoe kan genderbewuste placemaking bijdragen tot inclusiever plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond door in te spelen op lokale kennis via actie-onderzoek?”

Die onderzoeksvraag wordt uitgesplitst in deelvragen die in verschillende hoofdstukken van deze thesis worden behandeld.

Deelvraag 1

Hoe zorgt de mannelijke dominantie in stadsplanning voor een publieke ruimte die meer aansluit bij mannelijke noden en behoeften wat betreft ruimtegebruik?

Een eerste deelvraag onderzoekt de mannelijk dominante lens op de stad. Die vraag wordt via literatuuronderzoek behandeld in hoofdstuk 5, sectie 5.1. Een mannelijke lens op de stad wordt blootgelegd op basis van drie ruimte structurerende lagen, namelijk de fysieke structurering, de mentale en een structurering door het discours.

Deelvraag 2

Wat kunnen uitgangspunten zijn voor een meer genderbewuste placemaking en welke opportuniteiten biedt het om inclusiever te plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond?

Door een mannelijk dominante lens op de stad voelen vrouwen met een migratieachtergrond zich *out-of-place*. Er wordt daarom gezocht naar een alternatieve lens op de stad, toegepast vanuit vrouwen met een migratieachtergrond, een doelgroep die op verschillende vlakken wordt gediscrimineerd. Plannen voor die doelgroep vraagt een kader dat voorbijgaataankadersenmethodieken uit mainstreamplanning. In hoofdstuk 5, sectie 5.2 worden uitgangspunten van genderbewuste placemaking beschreven en de opportuniteiten die het kan bieden om meer rekening te houden met de ruimtenoden van vrouwen met een migratieachtergrond. Hoofdstuk 7 vertaalt uitgangspunten van genderbewuste placemaking door in inclusieve vormen van onderzoek en kennisproductie via feministisch participatief actie-onderzoek.

Deelvraag 3

Wat betekent een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?

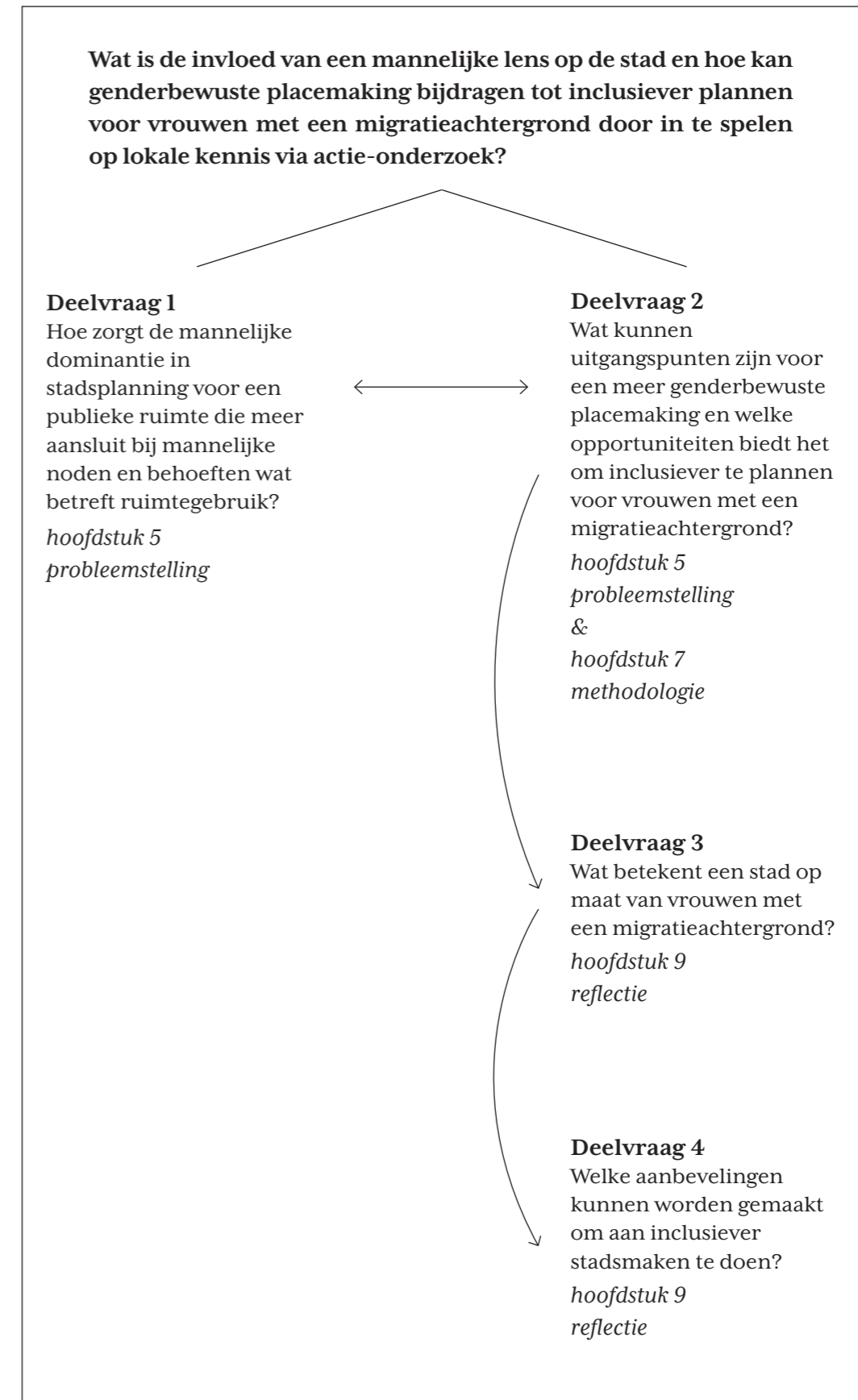
In hoofdstuk 9 wordt op basis van de vorige onderzoeksvraag getracht een antwoord te bieden op wat een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond betekent. Het doet dat op basis van drie focuspunten. Die zetten het belang van inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond in de verf, alsook het belang van vrouwelijke representatie en van lokale sociale kennis.

Deelvraag 4

Welke aanbevelingen kunnen worden gemaakt om aan inclusiever stadsmaken te doen?

Op basis van onderzoeksvraag 3 worden in hoofdstuk 9 aanbevelingen beschreven waarmee stadsplanners aan de slag kunnen om de stad inclusiever te plannen, om meer rekening te houden met vrouwen met een migratieachtergrond.

Figuur 2 geeft een schematische voorstelling van de onderzoeksvragen en in welke hoofdstukken die worden beantwoord.

Figuur 2: Schematische voorstelling onderzoeksvragen

5

theoretisch kader

Dit hoofdstuk legt een theoretische basis om inzicht te verkrijgen in de impact van mannelijke dominantie in ruimtelijke planning. Door een mannelijke lens op de stad voldoet het stedelijk landschap voornamelijk aan de behoeften en belangen van mannen. Als gevolg daarvan voelen vrouwen zich *out-of-place*. Het eerste deel van dit theoretisch kader, sectie 5.1, onderzoekt in brede zin wat een mannelijke lens op de stad betekent op basis van drie ruimte structurerende lagen. Vanuit die brede benadering wordt in 5.2 op zoek gegaan naar een alternatieve lens op de stad die aandacht vestigt op vrouwen met een migratieachtergrond, een onvoldoende vertegenwoordigde doelgroep in ruimtelijke planning.

5.1. Out-of-place?

Feministische geografen argumenteren dat genderrelaties bepalend zijn voor een 'plaatsgevoel' (Mowl, Towner, 1995; Rose, 1993). Zo schrijft feministische geografe Longhurst "Place tends to be organized in ways that privilege men at the expense of women" (Longhurst, 1999, p.154). Die mannelijke lens zorgt ervoor dat de verschillende plekken in de stad meer beantwoorden aan de behoeften van mannen, waardoor vrouwen zich *out-of-place* voelen.

Op een gestructureerde manier tracht deze thesis verschillende 'lagen' waarop een mannelijke lens op de stad invloed heeft bloot te leggen. Als simpel theoretisch vertrekpunt hanteert deze thesis de volgende drie lagen: namelijk, (1) fysieke structurering (layout, inrichting,...); (2) mentale structurering (emoties, percepties, ...); en (3) structurering door het discours.

Zoals Komarova en Svašek (2018) beschrijven worden plaatsen *fysiek gestructureerd*. De stad is een fysieke ruimte van infrastructuur en gebouwen, wegen, parken en pleinen. Mowl en Towner (1995) schrijven hoe de layout van de bebouwde omgeving en de fysieke structurering van plekken gegenderd is. De verdeling van middelen en voorzieningen in de stedelijke omgeving weerspiegelen volgens hen genderrollen. Verder beschrijven de auteurs hoe de stedelijke omgeving wordt vormgegeven door een set waarden en ideeën over hoe de samenleving werkt, wie wat doet, wie waar heengaat. Die waarden hebben volgens Mowl en Towner (1995) in westerse steden een patriarchale insteek. Het idee van 'het kerngezin' bijvoorbeeld beïnvloedt volgens de auteurs de fysieke structurering van steden. Gieryn (2000) bespreekt hoe de gegenderde geografie en architectuur van de bebouwde omgeving bijdragen tot de sociale controle over vrouwen, door activiteiten te ontzeggen, door de onveiligheid, of fysieke onbereikbaarheid van sommige plekken.

De mannelijk dominante lens op de stad beïnvloedt verder ook de *mentale structurering* van plekken in de publieke ruimte. Met mentale structurering wordt bedoeld dat een mannelijke lens ook invloed uitoefent op sociale relaties, gevoelens van uitsluiting, op ervaringen, percepties en emoties (Komarova & Svašek, 2018; Csordas, 1990, 1994). Mowl en Towner (1995) illustreren hoe percepties van angst bij vrouwen zich uiten in mentale kaarten die hun omgeving structureren. Ze concluderen daarom dat een mannelijke lens op de stad naast de fysieke ruimte, ook de mentale ruimte structureert.

Dixon en Durrheim (2000) benadrukken het belang van het *discours* in het geven van betekenis aan plaatsen. Volgens Cresswell (1996) krijgen plekken betekenis door het discours dat daaraan vasthangt. Het dominante discours, zoals het dominante mannelijke discours, is een discours dat meer macht heeft dan anderen.

De fysieke structurering, de mentale structurering en de structuring door het discours worden in de volgende subsecties verder uitgediept en opgedeeld in deelaspecten. Via die drie lagen wordt gezocht een niet-exhaustief kader te bieden om de mannelijke lens op de stad aan het licht te brengen en diens gevolgen te begrijpen. De niet-exhaustiviteit van het theoretisch kader heeft twee dimensies. Ten eerste kan het kader verder worden aangevuld met andere structurerende lagen die de mannelijke dominante lens op de stad duidelijk maken. Ten tweede bestaat er een overlap tussen de lagen fysiek, mentaal en discours. De grenzen tussen deze drie verschillende lagen en hun onderverdelingen zijn geen harde grenzen. De drie dimensies zijn niet van elkaar los te koppelen in het begrijpen van hoe de plekken vorm krijgen door een mannelijke dominante lens op de stad. De fysieke omgeving beïnvloedt sociale relaties, manieren van denken of spreken over de ruimte, representatie en ervaringen, en vice versa. De gegenderde ruimte weerspiegelt, maar heeft ook effect op de manier waarop gender wordt geconstrueerd in de samenleving (Massey, 1994).

5.1.1. Fysieke structurering

5.1.1.1. Zonering

Versnippering van functies en de gevolgen voor verplaatsingen van vrouwen

Zonering is het opdelen en het reguleren van het gebruik van land, in theorie met als doel om gezondheid, veiligheid en algemeen welzijn van de bevolking veilig te stellen. Zonering verdeelt het landschap in gebieden met een residentiële, industriële, agrarische, enz. functie. Die fysieke opdeling in functies houdt weinig rekening met genderrollen en gevolgen voor vrouwen (Ritzdorf, 1994; Terraza et al., 2020).

De versnippering van functies als gevolg van zonering weegt meer op vrouwen (Hudson & Rönnblom, 2008). Vrouwen staan over het algemeen nog vaker in voor het huishouden en voor zorg voor kinderen en ouderen. Daardoor hebben vrouwen een ander verplaatsingspatroon dan mannen. Daar waar het verplaatsingspatroon voornamelijk woon-werk is voor mannen, is het verplaatsingspatroon van vrouwen minder eenvoudig. Vrouwen doen aan *trip chaining*, ze hebben meerdere stops in een traject: kinderen naar school brengen, boodschappen doen, naar het werk gaan,... (Terraza et al., 2020). Door de versnippering van functies staat er meer druk op de tijd van vrouwen doordat hun verplaatsingen veel meer een combinatie van verschillende trips inhouden (Greed, 1994). Daarnaast reizen vrouwen vaker te voet of met het openbaar vervoer, terwijl mannen vaker een auto bezitten (Lauwerier, 2022; Reumers et al, 2016; Duchene, 2011; Greed,

1994). Dit verhoogt de druk op de tijd van vrouwen nog meer (Terraza et al., 2020). Slecht aangelegde voetpaden, infrastructuur die ontoegankelijk is voor buggy's of rolstoelen, of (te) weinig straatverlichting zijn daarom extra nadelig voor vrouwen.

Traditioneel kerngezin als uitgangspunt voor planningsinstrumenten

Het kerngezin is volgens Ritzdorf (1994) één van de uitgangspunten waaruit zonering werd vormgegeven. "Although virtually ignored in the planning literature, an implicit meaning of the word family (working father, stay-at-home mother, and children) (...) has shaped much of the municipal land-use planning agenda (...). Preoccupation with the nuclear family unit is not limited to the planning profession but permeates all public policymaking" (Ritzdorf, 1994, p. 259). Dit denkkader is merkbaar in de manier waarop zonering een dichotomie tussen privé-publiek opdeelt. Zo zijn er residentiële functies, waarin privéleven, zorg en huishouden centraal staan versus andere functies, gerelateerd aan handel, arbeid, het genereren van inkomsten, die vaak eerder het publieke leven weerspiegelen. Volgens Terraza et al. (2020) reproduceert dit klassieke denkkader dat zo vervlochten is met stedenbouwkundige instrumenten (zoals zonering) de traditionele genderrollen tussen mannen en vrouwen.

Is zonering, een instrument ingebed in oude tradities met het kerngezin als standaard, nog legitiem als leidraad voor ruimtelijke ordening vandaag? Hoewel het kerngezin vaak nog een onderliggend uitgangspunt is in de mainstream planningspraktijk, zijn huishoudens vaak niet meer zo traditioneel verdeeld. Door de grote stijging van vrouwen in de actieve bevolking of de stijging van het aantal vrouwelijke huishoudens (Spain, 2002) lijken traditionele planningsinstrumenten minder passend. Planningsinstrumenten moeten voldoen aan nieuwe vormen en functies in de samenleving, of zoals Castells (1983, p. 312) beschrijft moeten planningsinstrumenten de betekenis van de ruimtelijke structurering uitdagen en steeds nieuwe functies en vormen uitproberen. Door de dominantie van het traditionele kerngezin en de impact daarvan op ruimtelijke aspecten worden alternatieve visies, zoals suprafamiliaal gemeenschappelijk wonen beperkt (Markusen, 1980).

Een dichotomie tussen publiek en privaat

Zoals hierboven uitgediept zorgt zonering voor een opdeling tussen 'werk' en 'thuis', waardoor het moeilijk wordt voor vrouwen, die meestal nog instaan voor het huishouden, om werk en zorgtaken te combineren op een flexibele manier.

Volgens de feministische beweging zorgt het dominante binaire denken tussen het huishouden en de werkplek voor exploitatieve aspecten. Bookman en Morgen (1988) argumenteren dat de focus op verbondenheid tussen huishouden, werkplek en gemeenschap zou moeten liggen in plaats van de splitsing ervan. De zorgrol van vrouwen wordt voornamelijk gelinkt aan activiteiten binnenshuis. Een grotere focus is nodig op vrouwen als leden van de gemeenschap en/of als werknemers met daaraan gekoppeld het belang van hun zorgrol. Het is duidelijk dat zoneringsbeleid vrouwen als *add-on* zien zonder gender-verschillen in rekening te brengen (Greed, 1994).

Het binaire denken (publiek versus privaat) verdoezelt volgens Fainstein en Servon (2005) de intrinsieke verbanden tussen het huishouden en de werkplek ten nadele van een goede openbare besluitvorming. Planners focussen te vaak op de traditionele geïsoleerde subdisciplines, namelijk transportplanning, huisvesting, economische ontwikkeling en landgebruik die toebehoren aan het publieke. De focus voor goede openbare besluitvorming zou meer moet liggen op de bebouwde omgeving en de verscheidenheid aan behoeften en wensen die een diverse bevolking benodigt, maar ook op de verbindingen tussen het huis, de gemeenschap en werkplek, in plaats van de splitsing.

5.1.1.2. Inrichting en voorzieningen

De manier waarop de openbare ruimte wordt ingericht weerspiegelt het dominante mannelijke perspectief van de mainstream planningspraktijk. Publieke pleintjes bijvoorbeeld worden vaak ingericht als voetbalveldjes of basketbalveldjes. Deze sporten zijn overwegend mannelijk gedomineerd (Karsten, 2003). Zoals Greed (1994) beschrijft hebben planners traditioneel het belang van plekken voor sportfaciliteiten geprioriteerd: “A problem for women is that men's field games, children's play, and even childcare have all been elided and merged as the same activity, sport, to legitimate the vast amount of land being used for public open space. But sport is not for all (...)” (Greed, 1994, p. 181).

Naast de centraliteit die sportveldjes vaak krijgen op publieke pleintjes, is een tekort aan openbare vrouwentoiletten ook symptomatisch (BRUZZ, 2020). Volgens De Vos kan het ontbreken van vrouwentoiletten erg uitsluitend werken, “het zegt veel over de positie die iemand heeft in de samenleving” (Lauwerier, 2022). Niet alleen het verschil in het aantal mannen- en vrouwen toiletten, maar ook het verschil in wachttijden voor toiletten tussen mannen en vrouwen legt de ongelijkwaardigheid bloot (Lauwerier, 2022). In Nederland riep in 2017 een 23-jarige vrouw op om massaal op straat te plassen uit protest nadat ze veroordeeld werd voor het plassen in het openbaar. De rechter argumenteerde dat ze maar op een urinoir had moeten gaan (Van Goethem, 2017). Deze manier van denken is wat Perez in haar boek *Invisible Women* (2020) aankaart als de *one-size-fits-men* benadering. Een benadering

die een ‘neutrale’ gebruiker van de stad voorstelt als mannelijk en de noden, interesses en routines van vrouwen en meisjes vergeet (Terraza et al., 2020).

Ook het openbaar vervoersysteem als voorziening is gepland vanuit een mannelijk perspectief met gevolg dat het vaak geen rekening houdt met het complexe verplaatstingsgedrag van vrouwen (Terraza et al., 2020). Denk bijvoorbeeld maar aan hoe ticketjes per rit hoog in prijs kunnen oplopen door *trip chaining*, of hoe dienstverlening van publiek transport voornamelijk inzet op woon-werk verplaatsingen tijdens de spits en mogelijk te weinig rekening houdt met andere verplaatsingen. Box 3 beschrijft in meer detail hoe door een unidimensioneel mannelijk perspectief in mobiliteitsplanning ondoeltreffend is voor vrouwen.

Box 3

Een focus op mannelijke verplaatsingen

Het mobiliteitsbeleid schiet tekort in het voldoen aan de specifieke verplaatsingsbehoeften van vrouwen. Dat kan een gevolg zijn van de manier waarop transport wordt onderzocht (Rosenbloom, 1996). Rosenbloom (1996) argumenteert dat er een *gender data bias* is in cijfers die gebruikt worden voor mobiliteitsonderzoek. Ze schrijft hoe er enkel inzicht is in het verplaatsingsgedrag van vrouwen dat lijkt op dat van mannen, namelijk zij die fulltime werken en zich verplaatsen tijdens piekuren met de auto (Rosenbloom, 1996). Volgens de auteur weten we weinig over verplaatsingen buiten de piekuren, over wandel- of fietsverplaatsingen, over verplaatsingen later op de avond,... Kortom, we weten weinig over ‘andere’ verplaatsingen, verplaatsingen anders dan mannelijk dominante woon-werk verplaatsingen. Doordat transportmodellen in de planningspraktijk geaggregeerde data gebruiken kunnen ze niet focussen op individuele groepen, noch kunnen ze worden gebruikt om de impact op bepaalde bevolkingsgroepen te evalueren. Wanneer modellen onvoldoende individuele verschillen in rekening brengen kunnen ze niet de nodige inclusieve dienstverlening bieden (Rosenbloom, 1996)

Ook recenter onderzoek bevestigt de conclusies van Rosenbloom. Hoewel steden volgens Gauvin et al. (2020) meer aandacht vestigen op de unieke mobiliteitsbehoeften van vrouwen en meisjes, krijgen traditionele mannelijk dominante vervoerspatronen meer aandacht. Bovendien blijft er een tekort aan robuuste data die de dagdagelijkse mobiliteit van vrouwen weergeeft (Gauvin et al., 2020).

5.1.2. Mentale structurering

5.1.2.1. Dominante machtsrelaties

Naast de fysieke structurering zorgt ook de mentale structurering voor steden met plaatsen waar vrouwen zich ongewenst, uitgesloten, ongemakkelijk of onzeker voelen (Hudson & Rönnblom, 2008). Uit de literatuur blijkt dat gender als construct een impact heeft op hoe de ruimte mentaal wordt gestructureerd.

Massey (1994) beschrijft hoe sociale relaties, met inbegrip daarvan genderrelaties, verbonden zijn met hoe plekken vorm krijgen. Ze schrijft hoe sociale relaties doordrongen zijn van macht en symboliek, die op hun beurt invloed uitoefenen op ruimtelijke dimensies. Machtsrelaties kunnen zorgen voor toegang, wanneer relaties een gevolg zijn van overeenstemming. Daarentegen kunnen machtsrelaties ook voor uitsluiting zorgen (Massey, 1994; Murdoch, 2006).

Volgens Massey (1994) worden sociale relaties op een verschillende manier ervaren, afhankelijk van de culturele en sociale context. Zo zijn bijvoorbeeld etniciteit, leeftijd of gender voorbeelden van kenmerken die inherent zijn aan het lichaam en sterk bepalend in hoe sociale relaties vorm krijgen, en bij gevolg ook hoe de ruimte vorm krijgt.

Machtsrelaties beïnvloeden hoe iemand de ruimte opvat en ervaart, ze beïnvloeden individuen hun *sense of place* (Rose, 1995). Een *sense of place* is volgens Rose het resultaat van individuele gevoelens en ervaringen die ingebed zijn in een bredere set van sociale relaties in een culturele en economische context (Rose, 1995). 'Grenzen' zijn belangrijk in het creëren van een *sense of place*, doordat ze een gevoel van 'erbinnen' en 'erbuiten' geven: zij die tot een plek behoren zijn erbinnen, zij die er niet bij horen zijn erbuiten. Dit vormt voor Rose (1995) een argument om sociale ongelijkheden te linken aan een *sense of place*. Sociale ongelijkheid komt volgens haar tot uiting door een rivaliteit en categorisering tussen verschillende *senses of place*: wie zijn *sense of place* is belangrijker? Volgens Rose zijn onderliggende machtsstructuren een belangrijke verklaring voor waarom individuen zich (niet) liëren aan een ruimte waarin ze zich (niet) comfortabel voelen (Rose, 1993).

In de volgende alinea's wordt uitgediept hoe gelokaliseerde gendermachtsrelaties een invloed hebben op identiteitsvorming en op emoties.

Machtsrelaties en de invloed op identiteit door inclusie of exclusie

Volgens Rose (1995) is een *sense of a place* voelbaar op verschillende manieren. Zo beschrijft ze dat je je met een plek kan identificeren wanneer je het gevoel hebt dat je tot die plek behoort. Het gevoel van behoren tot een plaats ontstaat wanneer iemand zich comfortabel of veilig voelt op een bepaalde plaats doordat de karakteristieken van die plaats symboliseren hoe iemand zichzelf definieert. Typische voorbeelden van plaatsen waar dit gevoel van toebehoren kan ontstaan zijn: een (t)huis, een kamer, een tuin,... Toch zijn deze voorbeelden, zeker voor vrouwen, niet altijd de plaatsen van comfort en veiligheid. Het huis/de thuis is soms een plek van hard werk en geweld (Rose, 1995). Niet alleen een gevoel van het toebehoren, maar ook een gevoel van afzetting draagt bij tot identiteit. Zo schrijft Rose dat een *sense of place* vaak versterkt wordt bij een gevoel van bedreiging. De Islamitische godsdienst wordt in populaire media bijvoorbeeld vaak geassocieerd met terrorisme, irrationaliteit en anti-ethisch ten opzichte van de westerse democratie, met gevolg dat de godsdienst wordt gezien als een bedreiging voor de liberale Europese tradities. *The west against the rest*-gedachte kan dus bijvoorbeeld een versterking zijn van een gevoel van toebehoren tot het westen door de afzetting ten opzichte van de rest. Identiteit wordt in de feministische literatuur dus als relationeel gezien: het hangt af van hoe je je gelijk of anders voelt dan anderen (Rose, 1993).

Het 'Homomonument' op het Westermarktplein in Amsterdam toegewijd aan de empowerment voor homoseksuele mannen en vrouwen kan een voorbeeld zijn van hoe inclusie en exclusie identiteitsbepalend zijn. Het monument weerspiegelt een politiek van inclusie zoals beschreven door Zebracki (2020). Desalniettemin schrijven Zebracki, Janssens en Vanderbeck (2021) hoe zo'n monument met focus op homoseksuele personen minder aantrekkelijk is voor biseksuele personen. Daarom besloot het Netwerk voor Biseksualiteit het homomonument niet te beschouwen als een plek voor het organiseren van hun evenementen. De toe-eigening van het monument door bepaalde groepen, maar ook de afzetting door andere groepen maakt dat een bepaalde identiteit ontstaat die gelinkt kan worden aan een plek.

Emotie als detectiemiddel

Emoties, zoals een gevoel van uitsluiting, ontspanning, vijandigheid, saamenhorigheid, angst, onderdrukking, vertrouwen of verbondenheid, zijn sterk ruimte-bepalend, ook al zijn ze niet direct leesbaar in het stedelijk landschap. Emoties zijn een essentieel deel van ons dagelijks leven, ze beïnvloeden onze interpretatie van de wereld. Sociale onderzoekers zouden daarom meer aandacht moeten vestigen op emoties (De Craene & Loopmans, 2020).

Germes en Klaus (2021) beschrijven hoe emoties machtsrelaties kunnen blootleggen. De erkenning van gelijkenis of afwijzing (door het 'anders' zijn) uit zich in emoties, hierdoor komen ongelijke machtsstructuren en bijgevolg ongelijkheden aan de oppervlakte. Hoewel emoties individueel ervaren worden, zijn ze volgens Germes en Klaus (2021) ingebed in de bestaande machtsstructuren die op hun beurt de emotionele ervaring van plaatsen opnieuw beïnvloeden. In die zin beïnvloeden emoties relaties tussen plaatsen, personen en ervaringen. Ahmed (2004) heeft een gelijkaardige theorie en beschrijft de relatie tussen plaats en emotie als volgt: "emotions are not simply 'within' or 'without' but (...) they create the very effect of the surfaces or boundaries of bodies and worlds" (Ahmed, 2004). Met andere woorden is het lichaam dus de plaats waar emoties en ervaringen samenkomen. Het lichaam is persoonlijk en individueel, maar is steeds ingebed in sociale relaties. Emoties zijn de uiting van achterliggende ervaringen van personen op basis van hun lichaam (Pile, 2010).

Angst kan een voorbeeld zijn van hoe emoties de ruimte structureren. Een 'geografie van angst' zoals beschreven in de literatuur is een voorbeeld van een belichaming van dominante machtsrelaties. Valentine (1989) brengt de angst van vrouwen in verband met hun gemarginaliseerde en ondergeschikte positie in de samenleving. Valentine (1989) argumenteert dat angst de vrijheid en kansen van vrouwen negatief beïnvloedt. De angst voor (seksueel) geweld en intimidatie draagt bij tot een gevoel van uitsluiting in de openbare ruimte (Terraza et al., 2020). Ondanks dat de meerderheid van het geweld op vrouwen zich afspeelt binnenshuis, blijft de angst voor geweld in de openbare ruimte een grote beperking voor vrouwen en meisjes. Ze voelen zich vaak genoodzaakt alternatieve routes te nemen en bepaalde plaatsen te vermijden (Valentine, 1990).

Valentine (1990) verwijst naar 'assertief' of 'agressief' gedrag bij mannen zoals ongepast fysiek contact of intimiderende (lichaams-)taal die percepties van angst verhogen. Ze argumenteert dat dit gedrag wordt versterkt door alcoholgebruik en een sociale druk in een groepscontext. Door dergelijk gedrag van sommige mannen krijgen ze 'de controle' over de openbare ruimte. Vrouwen ervaren een gevoel van potentieel gevaar wanneer ze zich bevinden op plekken waar mannen in grotere aantallen aanwezig zijn (Valentine, 1990). Ruimtelijke planners zouden meer maatregelen moeten nemen om vrouwen meer controle te geven over de openbare ruimte, zodat ze zich veilig voelen (Valentine, 1990). Onder andere meer sociale controle, zoals door Jacobs (1961) benoemd *eyes on the street*, door functie-mixing, minder geïsoleerde plaatsen, en minder barrières zoals muren, kunnen daartoe bijdragen (Taylor et al., 1981; Newman, 1972; Poyner, 1983; Painter, 1994; Maier & DePrince, 2019).

"Alle vrouwen, alle meisjes hebben een verhaal te vertellen, van kort of lang geleden, ernstig of minder ernstig. We hebben het allemaal aan den lijve ondervonden. We worden er vaak op gewezen als meisjes en vrouwen dat de publieke ruimte de onze niet is" (H. Heynen in de podcast van Dikomitis & Zijkant, 2023).

5.1.2.2. Symbologie

Machtsrelaties hebben verder ook invloed op de symbologie in de openbare ruimte. Deze subsectie behandelt hoe mannelijke dominantie opvalt in de symboliek in het stedelijke weefsel en het gevolg daarvan.

Dat de ruimte gegenderd is valt op te merken in de symbolen die de openbare ruimte weerspiegelt. Zo schrijft Massey (1994) hoe ze als tiener in een kunstgalerie een gevoel van ondergeschiktheid had: "(...) this Temple of High Culture [een kunstgalerie], (...) was full of paintings, a high proportion of which were of naked women. They were pictures of naked women painted by men, and thus of women seen through the eyes of men. (...) I felt objectified. This was a 'space' that clearly let me know something, and something ignominious, about what High Culture thought was my place in Society. The effect on me of being in that space/place was quite different from the effect it had on my male friends" (Massey, 1994, p. 186).

Rosewarne (2005) onderzoekt in haar studie hoe advertenties in de openbare ruimte een *men's gallery* zijn. Ze argumenteert dat de voortdurende geseksualiseerde weergave van vrouwen in openluchtreclame bijdraagt tot de sociale uitsluiting van vrouwen in de openbare ruimte. Verder versterkt dit volgens de auteur de perceptie van angst bij vrouwen waardoor hun bewegingsvrijheid wordt ingeperkt. Die uitsluiting is volgens Rosewarne (2005) een gevolg van geseksualiseerde beelden die vrouwen herinneren aan hun seksueel kwetsbare positie in de maatschappij. Bovendien beïnvloeden ze de openbare perceptie en het idee dat de 'rol van de vrouw' voornamelijk seksueel is (Rosewarne, 2005).

Naast geseksualiseerde advertenties zijn er in de openbare ruimte ook andere symbolen die de ondergeschikte positie van de vrouw benadrukken. Straten, standbeelden, monumenten, parken of musea zijn vernoemd naar mannen. De stad is gevuld met herinneringen aan de macht van het mannelijke geslacht. Ze brengen hegemonische ideologieën van de samenleving naar de oppervlakte (Alexandru, 2021). Ouali en collega's (2021) noemen de vrouwen in Brusselse straatnamen een topografie van minorisering. Vrouwen zijn volgens hun onzichtbaar in de wegruimte. Alexandru bespreekt hoe de ongelijke representatie van vrouwen in het stedelijke landschap gevolgen

heeft voor het collectief geheugen. Bovendien lijkt het alsof de stad meer toebehoort aan mannen en vrouwen eerder in de private ruimte thuishoren. De symbolen in de stad kunnen een gevoel van toebehoren, maar ook een gevoel van uitsluiting creëren en een recht op de stad ontzeggen (Alexandru, 2021).

5.1.3. Structurering door het discours

De mannelijke dominantie die in de voorgaande paragrafen al werd beschreven in relatie tot de fysieke en mentale structurering, heeft ook invloed op het planningsdebat, en in het 'hoe' er over de ruimte wordt gepraat. De numerieke dominantie van mannen in planning wordt doorvertaald in een mannelijke dominantie in theorieën, standaarden en ideologieën (Lennie, 1999; Sandercock & Forsyth, 1992). Het mannelijk dominante discours komt tot uiting in de taal die we spreken, de manier waarop we communiceren of kennis produceren (Sandercock & Forsyth, 1992). Om de beperkingen van vrouwen in planning te kunnen begrijpen is het belangrijk dat de discoursen die exclusie in stand houden worden blootgelegd (Lennie, 1999).

5.1.3.1. Taal en communicatie

Taal is een belangrijk middel om subjectiviteit en sociale relaties te begrijpen, te vatten hoe een collectieve identiteit tot stand komt en hoe organisaties worden gestructureerd (Lennie, 1999; Scott, 1988). Taal is verder bepalend in het begrijpen van gender in machtsrelaties (Lennie, 1999).

Volgens de feministische beweging zit mannelijke dominantie vervat in taal en de manier van communiceren. Taal en communicatie zijn belangrijke aspecten die mee bijdragen aan de devaluatie van 'het vrouwelijke'/vrouwen (Lennie, 1999; Spender, 1980). Sandercock en Forsyth (1992) zetten dit argument kracht bij, ze schrijven dat mannen vrouwen vaker onderbreken of minder intensief luisteren wanneer vrouwen spreken. Verder schrijven de auteurs dat vrouwen vaker worden gesocialiseerd te geloven dat ze 'niets waardevols te zeggen hebben' en daarom ook minder betrokken worden in het planningsdebat. Bovendien zorgt ook het professionele vakjargon in ruimtelijke planning voor ongelijkheden in communicatie en uitsluiting.

Volgens Sandercock en Forsyth (1992) kan een storytelling-format een goed alternatief zijn om gediscrimineerde groepen meer moed en betrokkenheid te geven en om actief deel te nemen in planning. Verhalen geven ervaringen van mensen vorm. Daarnaast vertellen we onze ervaringen aan anderen via verhalen. Door meer aandacht te vestigen op verhalen kan planning inclusiever zijn en meer aandacht vestigen op het dagdagelijks gebruik van een site of wijk (Devos, De Blust & Desmet, 2018).

5.1.3.2. Methodologie en epistemologie

In de mainstream planningswetenschap wordt gestreefd naar neutrale beslissingen en objectiviteit. Daaraan wordt vaak het gebruik van technische tools gekoppeld, doordat die tools het planningsproces kunnen scheiden van het politieke domein (Rosenbloom, 1996). Een typisch wetenschappelijk model in planning, maar ook in andere disciplines, bestaat uit een set van relaties tussen variabelen die in wiskundige functies worden weergegeven. Een belangrijke kritiek is dat zo'n functies nooit alle relaties kunnen vervatten, en dat de keuze om bepaalde variabelen wel mee te nemen in een model, en andere niet, een allesbehalve objectieve of neutrale beslissing is. Deze kritiek houdt dus in dat planningsprocessen noch neutraal, noch objectief zijn (Rosenbloom, 1996). Bovendien stelt Palmer hoe vooral een mannelijke versie van 'waarheid' voortkomt uit het overheersende objectivisme: "The oppression of cultural minorities by a white, middle-class, male version of 'truth' comes in part from the domineering mentality of objectivism. Once the objectivist has 'the facts', no listening is required, no other points of view are needed. The facts, after all, are the facts. All that remains is to bring others into conformity with objective 'truth'" (Palmer, 1983 p. 68).

De planningswetenschap is technisch van aard, een groot gewicht in planning gaat naar mannelijke concepten van de realiteit, waarbij bijvoorbeeld problematieken rond transport en verkeer de bovenhand krijgen in de plaats van 'zachte vraagstukken', zoals zorg, toegankelijkheid of diversiteit (Friberg, 2006). Daardoor ontstaat er een unidimensionele benadering in planning.

Sandercock en Forsyth (1992) suggereren dat onderzoekers steeds hun persoonlijke standpunt ten opzichte van het theoretische object verduidelijken als startpunt om voorbij de zogenaamde 'objectiviteit' te gaan. Erkenning van zelf-reflexiviteit en een erkenning van de geleefde ervaringen van vrouwen in het planningsproces, zowel als leden van de gemeenschap als als onderzoeker of adviseur, is nodig om de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in plannings- en participatieprocessen bloot te leggen (Lennie, 1999). Een feministische epistemologie zou volgens Sandercock en Forsyth (1992) meer belang moeten hechten aan kennis vergaren door gesprekken: roddels, expressie van gevoelens, gedichten, enzoverder. Ook andere vormen van expressie zoals via muziek of schilderijen zijn belangrijk. Daarnaast is écht luisteren volgens de auteurs cruciaal.

Weedon (1996) schrijft in haar boek *Feminist Practice & Poststructuralist Theory* dat er voor een feministische transformatie aandacht moet worden besteed aan een verandering van kennisproductie. Daarvoor moeten fundamentele vragen worden uitgeklaard: hoe en waar wordt kennis geproduceerd? Door wie? En wat geldt als kennis? (Weedon, 1996)

5.2. Placemaking door een vrouwenlens

In de probleemstelling wordt beschreven hoe ideeën uit comprehensive-rationalistische planning doorsijpelen in planning van vandaag (sectie 2.1). Assumpties, theorieën, methodieken en paradigma's in ruimtelijke planning hebben vaak nog mannelijke, technische en rationele waarden als basis. Dominante genderrelaties veroorzaken een ongelijke toegang, gebruik en controle over stedelijke voorzieningen voor vrouwen met een migratieachtergrond (Schneekloth & Shibley, 2000). Als gevolg daarvan beantwoordt het stedelijke landschap niet aan hun ruimtenoden. Ze zijn daarenboven door allerlei beperkingen en barrières een vaak vergeten doelgroep in ruimtelijke planning (sectie 2.3). In deze sectie wordt het begrip genderbewuste placemaking geïntroduceerd als theoretisch kader om na te denken over een genderinclusievere stad voor vrouwen met een migratieachtergrond.

In de literatuur bestaat er geen eenduidige definitie van placemaking. In deze thesis wordt placemaking (in navolging van Hes et al., 2019) geïnterpreteerd als een planningsproces waarbij plekken vorm worden gegeven om betekenisvolle ervaringen voor bewoners te creëren. Genderbewuste placemaking is placemaking waarbij in het bijzonder aandacht besteed wordt aan het vrouwelijk perspectief.

Genderbewuste placemaking vormt een kader dat aandacht heeft voor het betrekken van gemeenschappen uit de buurt bij stadsvernieuwingsprojecten vanuit hun lokale expertise (Mateo-Babiano & Palipane, 2020). Placemaking representeert een paradigmaverschuiving in het denken over ruimtelijke planning en stedenbouw van een primaire focus op gebouwen en macrostedelijke vormen naar een focus op openbare ruimte en menselijke activiteit: wat gebeurt er op plekken, waarom, hoe, met wie, door wie, en wat gebeurt er niet (Courage et al., 2020, p. 3).

De oorsprong van placemaking in ruimtelijke planning is terug te brengen naar auteurs Jacobs, White, Alexander en Lynch. De geschiedenis van placemaking wordt in box 4 beschreven.

Box 4

Geschiedenis van placemaking

Om placemaking goed te begrijpen is het belangrijk om inzicht te hebben in hoe het tot stand kwam (Carriere & Schalliol, 2021). Carriere en Schalliol (2021) zien in de Amerikaanse context placemaking ontstaan in de jaren '50. Stadsplanners trachtten als reactie op de stadsvlucht het stedelijk weefsel nieuw leven in te blazen via nieuwe stadsprojecten. Een poging tot het heruitvinden van de stad via moderne stadsvernieuwingsprojecten in de vroege naoorlogse periode bleek zoals Carriere en Schalliol (2021) beschrijven 'desastreus' voor de welvaart van de steden. Modernistische planning hield zich meer bezig met de vorm van de ruimte, in plaats van hoe die plekken effectief konden worden gebruikt.

Als gevolg ontstond een stedelijk weefsel dat isoleerde in plaats van connecteerde (Hes & Hernandez-Santin, 2019). Als reactie op modernistische stadsplanning ontstond placemaking (Carriere & Schalliol, 2021). Placemaking is een beweging die van *spaces* *places* wil maken. *Spaces* worden in de humanistische geografie gedefinieerd als objectief en meetbaar, verwijzend naar afstanden, maten en nummers (Larson, 2018). *Spaces* worden getransformeerd tot *places* wanneer ze betekenis krijgen via placemaking (Larson, 2018). Placemaking is een beweging die van het isolerende stedelijke weefsel geleefde plekken wil maken, doordrongen met betekenis, geschiedenis, herinneringen en waarden (Larson, 2018).

De tegenbeweging op modernistische planning valt volgens Carriere en Schalliol (2021) terug te brengen naar de ideeën van William Whyte, de grondlegger van placemaking in de Verenigde Staten. Zijn ideeën zijn voor placemakers nog steeds een inspiratiebron. Zijn *Project for Public Spaces*-initiatief, opgericht in 1975, een blijft een belangrijke speler in het domein van placemaking. De traditie die Whyte introduceerde stond haaks op de toenmalige modernistische stadsvernieuwingsprojecten. Zijn benadering voor een goed functionerend stedelijk weefsel steunt op het belang van het bevorderen van sociale relaties.

Ook Jane Jacobs geeft de placemaking traditie vorm. Haar boek *The Death of Life of Great American Cities* (1961) behandelt de *great blight of dullness* van de monotome stadsvernieuwingsprojecten in de naoorlogse periode. Jacobs' ideeën zoals het *eyes on the street*-principe en daarbij het belang van sociale controle, over *small scale everyday public life* of over *mixed-use planning* en het belang van context, vertalen door in de placemaking traditie van vandaag (Carriere &

Schalliol, 2021). Het werk van Jacobs benadrukt de waarde van de wijkschaal. Ze beschrijft hoe de wijk de plek is van het alledaagse leven: “Even the most urbane citizen does care about the atmosphere of the street and district where he lives, no matter how much choice he has or pursues outside of it; and the common run of city people do depend greatly on their neighborhoods for the kind of everyday lives they lead” (Jacobs, 1961, p. 117).

Ook het werk van Christopher Alexander draagt bij aan de placemaking traditie. Zijn essay *A city is Not a Tree* (1965), vermeldt hoe de stad bestaat uit een veelheid aan connecties, relaties, complexiteiten, en benadrukt het belang van het begrijpen van de stedelijke context. Alexander bekritiseert verder het homogene en ongedifferentieerde karakter van moderne steden. Hij argumenteert dat ze de variëteit van verschillende levensstijlen tenietdoen. Alexanders' belangrijkste bijdrage voor de placemaking traditie is volgens Carriere en Schalliol (2021) het idee dat planning voorbij moet gaan aan een experten of top-down benadering.

Naast Whyte, Jacobs en Alexander hebben nog anderen de placemaking-traditie vormgegeven. Carriere en Schalliol (2021) verwijzen naar de ideeën van Kevin Lynch over 'leesbaarheid' van het stedelijk landschap, als concept om leefbare omgevingen te construeren. Ook Lynch bekritiseert, zoals Jacobs dat doet de *one-size-fits-all* planning binnen modernistische planning.

Binnen mainstream ruimtelijke planning is er nood aan pluralisme in kennis en aandacht voor democratische beslissingen (Sandercock, 2003). Genderbewuste placemaking speelt in op die nood door te zorgen voor integratie van verschillende stemmen en ervaringen binnen ruimtelijke planning (Røe, 2013). Binnen de literatuur is er nog maar weinig aandacht voor het potentieel van genderbewuste placemaking als overkoepelend kader dat het mogelijk maakt om inclusiever te plannen. De volgende alinea's beschrijven waarom genderbewuste placemaking een goed kader biedt om de stedelijke ervaring van vrouwen met een migratieachtergrond bloot te leggen.

Genderbewuste placemaking en vrouwen met een migratieachtergrond

Ten eerste zet genderbewuste placemaking in op transdisciplinaire samenwerking. Door te vertrekken vanuit unieke kenmerken van een plek doelt placemaking op het samenbrengen van verschillende stemmen, gevoelens, activiteiten en betekenissen die bijdragen tot die plek. Het speelt in op de relatie tussen personen, gemeenschappen en de plek (Courage et al., 2020).

Ten tweede vestigt genderbewuste placemaking binnen transdisciplinaire samenwerking belangrijke aandacht op het belang van lokale en ervaringsgerichte kennis. Genderbewuste placemaking kan zorgen voor een integratie van verschillende stemmen en ervaringen binnen ruimtelijke planning (Røe, 2013). Dat doet het door de aandacht op technische aspecten binnenplanning te verleggen naar aandacht voor ervaringen van verschillende stemmen (Berry et al., 2021). Placemaking kan zo een 'expertencultuur' en het geaccepteerde model van 'professionalisme' aanvullen met dagdagelijkse ervaringen (Schneekloth & Shibley, 2000). Het kan 'professionals' verbinden met lokale gemeenschappen. Zo doelt genderbewuste placemaking op het samenbrengen van lokale gemeenschappen met lokale expertise, met architecten, ontwerpers, artiesten, beleidsmakers, planners,... (Courage et al., 2020). Door meer lokale kennis toe te laten kan genderbewuste placemaking inzicht verwerven in belangrijke plekken waar vrouwen dagdagelijks komen en hun ervaringen die daarmee gepaard gaan. Door aandacht te vestigen op ervaringsgerichte kennis kan meer gepland worden met oog voor diversiteit in werksituatie, inkomen, geslacht, etniciteit en leeftijd (Loroño-Leturiondo & Illingworth, 2022).

Daar waar vrouwen met een migratieachtergrond in dominante ruimtelijke planning weinig worden gehoord, heeft genderbewuste placemaking volgens een rapport van Tramlab (2020) het potentieel in te spelen op de routines en voorkeuren van vrouwen uit de buurt. Door een focus op lokale en ervaringsgerichte kennis kunnen verbeteringen in de leefomgeving van burgers worden doorgevoerd die meer vragen dan traditionele top-down strategieën of *one-size-fits-all* benaderingen (Loroño-Leturiondo & Illingworth, 2022). Courage et al. (2020) argumenteren dat placemaking, door zijn lokale, crossdisciplinaire en collaboratieve insteek een antwoord kan bieden op het missende context gebonden perspectief binnen top-down ruimtelijke planning. Placemaking is een geïntegreerde discipline die verder gaat dan alleen expertkennis. Het laat toe om collectieve doelen op te stellen die inclusief, relationeel en situationeel zijn (Sandercock, 2003; Bohman, 2006; Røe, 2013).

“There is a need for architects, urban designers, and planners to pay ever more attention to local knowledges and desires in order to give depth to the meaning of their place designs, in a generative, open source, and open-ended process without, or with an unknown, built environment output” (Courage et al., 2020, p. 3).

Als gevolg van de twee hierboven beschreven kenmerken van genderbewuste placemaking – het belang van transdisciplinaire samenwerking en lokale kennis – kan het agency van lokale vrouwen versterken, en hen empoweren (Larsons, 2018; Mateo-Babiano & Palipane, 2020). Genderbewuste placemaking heeft tot doel plaatsen te transformeren door alternatieven te bieden die verder gaan dan mainstream planning, die inclusieve en toegankelijke planning vooropstellen (Mateo-Babiano & Palipane, 2020).

De uitdaging binnen placemaking blijft echter steeds aandacht te vestigen op stemmen die vaak moeilijk te bereiken zijn uit de buurt, zoals dat voor sommige vrouwen met een migratieachtergrond het geval kan zijn. Genderbewuste placemaking erkent die mogelijke exclusie en probeert methodieken aan te reiken die het zoeken van een gemeenschappelijke taal mogelijk maken (Mateo-Babiano & Palipane, 2020). Genderbewuste placemaking ondersteunt een methodologie die start vanuit ontwerpen *met* in plaats van ontwerpen *voor*. Vrouwen, meisjes of bijvoorbeeld leden van de LGBTQI+-gemeenschap kunnen zo vanuit hun eigen ervaringen als expert optreden. Genderbewuste placemaking erkent en respecteert op die manier hun lokale noden en inzichten in het planproces (Berry et al., 2021). Placemaking reikt participatieve methodieken aan. Deze thesis bouwt verder op zulke participatieve methodieken om te begrijpen wat de stedelijke beleving is van vrouwen met een migratieachtergrond. Dat methodologisch gedeelte wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 7.

Samengevat, placemaking is een alternatief kader om naar ruimtelijke planning te kijken. Door te streven naar transdisciplinaire samenwerking, met centraal voldoende aandacht voor lokale en ervaringsgerichte kennis van vrouwen uit de buurt, kan genderbewuste placemaking een kader zijn voor inclusievere steden. Doordat vrouwen met een migratieachtergrond vanuit hun geleefde ervaringen mee kunnen nadenken over hoe de publieke ruimte vorm krijgt draagt dit bij aan een proces van empowerment.

6

casestudy

Deze scriptie start vanuit de wijk om na te denken over een **genderinclusievere stad voor vrouwen met een migratieachtergrond**. Sectie 6.1 benadrukt het belang van de **wijkschaal**. Antwerpen Noord is de wijk waarop dit onderzoek focust. In sectie 6.1.1 wordt de (ruimtelijke) context van de wijk beschreven.

6.1. De wijkschaal

De *everyday life* is een centraal element in de feministische literatuur. Lefebvre beschrijft de *everyday life* met een metafoor: “A landscape without flowers or magnificent woods may be depressing for the passer-by but flowers and trees should not make us forget the earth beneath, which has a secret life and a richness of its own” (Lefebvre, 1991, p. 87). De metafoor beschrijft het ‘gewone’, het ‘vanzelfsprekende’ of ‘routineuze’ dat we allemaal kennen, maar dat nauwelijks wordt gemeten door beleidsmakers (Jarvis et al., 2009).

Volgens Vaiou en Lykogianni (2006) is de wijkschaal aan een heropleving bezig binnen ruimtelijke planning. Het is de relevante plaats waar het ‘allegaagse’ plaatsvindt. Door te starten vanuit het alledaagse kan gezocht worden naar de impact van genderrelaties op het leven van vrouwen en hoe die gereproduceerd worden. De *everyday life* is geconnecteerd aan een lokale schaal waar vrouwen en mannen werken, leven, consumeren, met anderen omgaan, identiteiten creëren, omgaan met routine, omgaan met uitdagingen, gewoonten en gevestigde gedragscodes (Vaiou & Lykogianni, 2006; Martin, 2003; McDowell, 1999). Het is de plaats van sociale interactie, waar sterke en zwakke banden ontstaan die bijdragen tot een gevoel van veiligheid en een gevoel van saamenhorigheid (Purcell, 1997; Martin, 2003). Ondanks de zogenaamde *time-space compression* (Harvey, 1990) en de mogelijkheid om ons snel door de ruimte te bewegen en verschillende ‘schalen’ over te steken met behulp van nieuwe technologieën, institutionele regelingen of productieve herstructureringen, leven burgers nog steeds op een plaats van ontmoeting, met specifieke kenmerken door hun context (Vaiou & Lykogianni, 2006).

De wijk kan worden gezien als geografische gelokaliseerde sociale netwerken, als onderlinge verbindingen tussen plaatsen en diensten (Hajer et al., 2020). Zoals Hajer en collega’s (2020) beschrijven in het boek *Neighbourhoods For The Future* is de wijkschaal een schaal hoger dan die van het huis. Het is “de springplank tussen thuis en stad (...)” (Hajer et al., 2020, p. 28). De wijk is volgens Hajer en collega’s (2020) een cruciale component in het streven naar ‘goede steden’.

Planning voor vrouwen vraagt planning met oog voor verschil om een *one-size-fits-all* benadering, die in de voorgaande paragrafen eerder een *one-size-fits-men* benadering bleek te zijn, te ontcrachten. Planning die start vanuit verschillen vraagt nabijheid en dialoog. Op wijkschaal kan omgegaan worden met verschillen. Voor een vrouwvriendelijke stad is representatie van vrouwen uit de wijk verder belangrijk. Perez (2019) beschrijft hoe de representatie van vrouwen kan worden versterkt door simpelweg vrouwen te betrekken en te bevragen in onderzoek, in besluitvoering, in kennisproductie; “all people needed to do was to ask women”. Via de wijkschaal kunnen de alledaagse bezorgdheden van vrouwen worden bevraged. Zo beschrijven Hajer et al. (2020) dat de schaal van de wijk een schaal is die specifiek genoeg is om de *everyday concerns of citizens* te bevragen, maar ook groot genoeg is om een verschil te maken.

De stad genderinclusiever maken start vanuit de wijk. Wanneer stadsmakers plannen maken voor de openbare ruimte, is het dus belangrijk dat bewoners van de wijk kunnen inspelen op die plannen, vanuit hun lokale noden en behoeften.

De wijkschaal is de hoofdfocus van deze thesis. Antwerpen Noord wordt daarbij gebruikt als leidende case voor dit onderzoek. Echter, binnen deze thesis komen ook ruimere kwesties naar voren, waardoor de reflecties ook opengetrokken worden naar andere schalen. Het is dus belangrijk te starten vanuit geleefde ervaringen van vrouwen op lokale schaal, maar inclusiever stadsmaken vereist ook het opentrekken van dit niveau naar andere niveaus van stadsmaken.

6.1.1. Antwerpen Noord als case

6.1.1.1. De wijk Antwerpen Noord

Deze thesis zoomt in op de wijk Antwerpen Noord, ook wel 2060 genoemd. De wijk ligt in de 19e eeuwse gordel van de Stad Antwerpen en bestaat uit de wijken 'Dam', 'Stuivenberg' en 'Amandus-Atheneum' (Schillebeeckx, Oosterlynck & Decker, 2018; Noordlink, 2011).

Op Kaart 1 wordt de wijk aangeduid.

Kaart 1: Ligging Antwerpen Noord

Antwerpen Noord is de meest dichtbevolkte wijk van Antwerpen (Stad Antwerpen, 2023, c). Daarnaast is het ook een zeer gekleurde wijk (Antwerpen Noord, 2011). Ongeveer 63% heeft geen Belgische geboortenaaliteit (Stad Antwerpen, 2023, c). Zoals de statistieken tonen vervult Antwerpen Noord een rol als aankomstwijk voor migranten. Wanneer bewoners hun welvaart stijgt willen ze vaak weg uit de wijk, dan verhuizen ze bijvoorbeeld naar Deurne of Merksem. Onder andere slechte huisvesting of weinig groen zijn daarvoor redenen (P. Staes, D. De Bruycker, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023). De wijk kampt met het stigma van sociaal achtergestelde migrantenwijk. De wijk scoort socio-economisch gezien (opleidingsniveau, inkomen en werkzaamheid) lager dan andere wijken in Antwerpen (Schillebeeckx, Oosterlynck & Decker, 2018).

Woonwijken worden in Antwerpen Noord afgewisseld met drukke etnische handelswijken, particuliere arbeidswoningen, sociale woningen en gegentrificeerde industriële gebouwen (Devos & Loopmans, 2021; Schillebeeckx, Oosterlynck & Decker, 2018). De wijk heeft een hoge bebouwingsdichtheid met weinig private groene ruimten. Daarom is publiek groen van extra groot belang in 2060 (Stad Antwerpen, 2012).

6.1.1.2. Antwerpen Noord als focus van stadvernieuwingsprojecten

In Antwerpen Noord valt een stadsvernieuwingsbeleid op, waarbij aanzienlijke delen van de wijk het focuspunt vormden of zullen vormen van grootschalige stadsvernieuwingsprojecten.

De ontwikkeling van het grootstedelijk Park Spoor Noord op een initieel spoorwegterrein werd afgerond in 2011 (Stad Antwerpen, z.d., a). In het Noorden van de wijk, gelegen in den Dam, wordt een nieuw stadsdeel, de Slachtshuissite – Noordschippersdok – Lobroekdok, herontwikkeld (Stad Antwerpen, z.d., b). Het project zal de hoofdbestemming wonen krijgen, verweven met diensten, recreatie en bedrijvigheid. Het project is gestart in 2012 en zal in 2040 afronden (Stad Antwerpen, z.d., b). Op kaart 2 wordt de ligging van de site aangeduid op nummer 19.

De Wilgenstraat in Antwerpen Noord wordt ook herontwikkeld. Via het project zou gestreefd worden naar een duurzaam autoluw deel van de wijk met aandacht voor fietsers en voetgangers. Concreet worden de verouderde appartementsgebouwen (sociale woningen) afgebroken en vervangen door nieuwe duurzame sociale woningen. Verder komen er ondergrondse parkings, wordt de publieke ruimte heringericht, wordt de stedelijke school 'De Musjes' vernieuwd en uitgebreid in deze straat, en krijgt het kinderdagverblijf 'Deugniet' een nieuwe plek in het voormalige postsorteercentrum (AG Vespa, z.d., c). Nummer 20 op kaart 2 toont de ligging van de Wilgenstraat.

Figuur 3: Wilgenstraat (Eigen beeld)

De site van het Stuivenbergziekenhuis wordt herontwikkeld nadat (een gedeelte van) het ziekenhuis in 2023 verhuist (Stad Antwerpen, z.d., c). Er zou een mix van stedelijke functies gehuisvest worden met een jeugdwerking, een Huis van het Kind, een kinderdagverblijf, en een verpleegkunde opleiding met een zorglab. Daarnaast zouden er (sociaal-) economische functies komen, een aantal woningen, en groene open ruimte. De herontwikkeling wordt gezien als een hefboom voor de wijk Antwerpen Noord door de socio-economische opwaardering die het project kan bieden. Het project kan een stuk publieke ruimte teruggeven aan de buurt (E. Lamberts, persoonlijke communicatie, 2 mei 2023). De historische functie van het ziekenhuis zou zo een nieuwe rol krijgen als 'verzorger voor de wijk'. Streefdoel is om 60% van het terrein open en groen te maken, waardoor bepaalde stukken van gebouwen zouden worden afgebroken (AG Vespa, z.d., b). Het project is een stadsproject waarbij er een belangrijke afweging is tussen maatschappelijke baten enerzijds en financiële rentabiliteit anderzijds. (E. Lamberts, persoonlijke communicatie, 2 mei 2023). Op kaart 2 is de ligging van de het oude ziekenhuis aangeduid op nummer 21.

Figuur 4: Stuivenbergsite (Eigen beeld)

Antwerpen Noord ligt in de omgeving van treinstation Antwerpen-Centraal, een locatie waarvoor de stad wil inzetten op grotere kantoren en publiekstrekkende voorzieningen (Stad Antwerpen, 2023, b). De nabijheid van het vervoersknooppunt bij centraal station heeft een structurerende invloed op de verdere omgeving (Stad Antwerpen, 2023, a).

Door zijn ligging en de geplande vernieuwingsprojecten krijgt de wijk Antwerpen Noord een belangrijke focus binnen het stedelijk planningsbeleid.

6.1.1.3. Sociaal netwerk in Antwerpen Noord

De wijk Antwerpen Noord wordt zoals hierboven beschreven gekenmerkt door een lager socio-economisch profiel. Er zijn heel wat migranten en kansarmen die wonen in de wijk. Sociale dienstverlening is in de wijk daarom erg belangrijk. Binnen Antwerpen Noord is er een groot welzijnsnetwerk uitgebouwd, met het OCMW, een wijkgezondheidscentrum en verschillende hulpverleningsorganisaties. Binnen dat netwerk van hulpverlening bieden verschillende organisaties diensten, informatieverlening, en vervullen ze daarenboven ook een belangrijke doorverwijsfunctie. Binnen de wijk is de expertise en lokale kennis rond migratie van dienstverlenende organisaties, maar ook bij de lokale gemeenschap, scholen en handelszaken belangrijk (Schillebeeckx, Oosterlynck & De Decker, 2016, a). Die kennis kan belangrijk om de lokale noden van de bewoners te representeren in het stedelijke debat. Zo merkten Schillebeeckx en collega's (2016, b) bijvoorbeeld op dat etnische bewoners van de wijk moeilijk bereikbaar waren voor participatie voor het RUP 2060 dat werd opgemaakt in 2012. Dankzij lokale dienstverleners lukte

dat wel. Schillebeeckx et al. (2016, b) constateerden dat het bereiken van etnische bewoners van de wijk voor participatie voor het RUP 2060, opgesteld in 2012, een uitdaging was. Echter, dankzij de inzet van lokale dienstverleners slaagde men er wel in om hen te betrekken bij het participatieproces.

Op kaart 2 worden de hulpverlenende organisaties aangeduid die in het licht van deze thesis belangrijk zijn voor vrouwen uit de buurt (oranje en groene bollen, nummer 1-18).

Antwerpen Noord wordt in dit onderzoek als case gekozen voor verschillende redenen. Eerst en vooral kent Antwerpen Noord een hoge bevolkingsdichtheid, de druk op de publieke ruimte en de voorzieningen is dan ook groot. Ruimtelijk gezien is er een laag aantal vierkante meters groen per inwoner (Schillebeeckx, Oosterlynck & Decker, 2018). Veel gezinnen hebben een woonst zonder tuin en er blijkt niet genoeg speelruimte voor kinderen. Ook de scholen en kinderdagverblijven staan onder druk in 2060 (Eckert, 2018). Ten tweede is Antwerpen Noord een wijk waar vrouwen zich onveilig voelen in de publieke ruimte (Loots, 2022). Het aantal Antwerpenaren dat werd lastiggevallen op straat is het hoogst in Antwerpen Noord in vergelijking met andere wijken (Van Wynsberghe, 2022). Als derde kan deze thesis inspelen op een lopend samenwerkingsproject 'Onze Tuin' van SAAMO Antwerpen, Permeke Bibliotheek en het Red Star Line Museum en een parallel lopend onderzoek rond de vrouwelijke stad van onderzoeksbureau Endeavour. Als laatste is Antwerpen Noord een wijk die de komende jaren veel verandering zal doormaken. De wijk is een focuspunt voor stadsvernieuwingsprojecten. Bijvoorbeeld de herontwikkeling van de Stuivenbergsite zal bepalend zijn voor de toekomst van de wijk. Deze thesis zou stadsmakers kunnen inspireren een gender-reflectie te maken voor zulke nieuwe ontwikkelingen.

6.1.1.4. De publieke ruimte in Antwerpen Noord

Deze subsectie bespreekt de belangrijke (bestaande) publieke ruimtes in Antwerpen Noord waarnaar wordt verwezen tijdens het veldwerk (sectie 7.2) van deze thesis. Die publieke plekken worden op kaart 2 aangeduid in het roze.

Park Spoor Noord

Park Spoor Noord is een populaire plek. Het is een open en groot park met verschillende gebruiken en functies. Er zijn bijvoorbeeld basketbalveldjes, er is een skatepark en pingpongtafels. Er zijn waterpartijen aanwezig waarin kinderen kunnen spelen. Verder zijn er ook enkele speeltuintjes in het park (Stad Antwerpen, z.d, a.). In de buurt van Park Spoor Noord huizen verschillende organisaties die inzetten op sociale dienstverlening. Het Oude Badhuis of buurtwerking Elegast liggen enkele honderden meters van het park. Daarnaast bevinden zich er ook enkele openbaar vervoer stops.

Figuur 5: Park Spoor Noord (Eigen beeld)

Figuur 7: Park Spoor Noord (Eigen beeld)

Figuur 6: Park Spoor Noord (Eigen beeld)

Figuur 8: Park Spoor Noord (Eigen beeld)

Sint-Jansplein

Het Sint-Jansplein is een groot plein waar onder andere een wekelijkse markt is, waar een ondergrondse parking is en dat vaak gebruikt wordt als evenementenlocatie. Het plein heeft een negatieve connotatie. Niet alleen is er weinig tot geen groenbeleving, het plein is onvoldoende een ontmoetingsplek of rustpunt voor de buurt. Het kampt bovendien met drugs- en alcoholoverlast. In de directe omgeving bevinden zich enkele winkels en cafés. Er passeren trams en bussen. Er is op het plein geen buurtwerk actief (Vlaamse Overheid, 2022).

Figuur 9: Sint-Jansplein (Eigen beeld)

Jos Verhelstplein

Het Jos Verhelstplein is een klein verhard pleintje. Het Oude Badhuis, een cultureel centrum, kijkt uit over dit pleintje. Daarnaast is er in de buurt ook een basisschool. Achter het Jos Verhelstplein ligt ingesloten tussen bouwblokken een speeltuintje aan de Meloenstraat. Daarnaast bevindt zich een basketbalveldje.

Figuur 10: Jos Verhelstplein (Eigen beeld)

Figuur 11: Speeltuintje achter het Jos Verhelstplein (Eigen beeld)

Stuivenbergplein

Enkele meters verder van het Jos Verhelstplein ligt het Stuivenbergplein. Dit is een groene plek met bomen. Er is een speeltuintje en een basketbalveld. Vlak ernaast stopt een tram en ook een bus.

Figuur 12: Stuivenbergplein (Eigen beeld)

Figuur 13: Stuivenbergplein (Eigen beeld)

Willy Vandersteenplein

Het Willy Vandersteenplein is een plein dat ligt ingesloten in een bouwblok. De toegang wordt in de nacht afgesloten. Er is een speeltuintje aanwezig. Bij dit pleintje ligt buurtwerk organisatie SAAMO de wijk.

Figuur 14: Willy Vandersteenplein (Eigen beeld)

De Coninckplein

Het De Coninckplein is een driehoekig plein in de buurt van het Centraal Station. Op het plein is er een basketbalveldje aanwezig. Er stopt een tram aan dit plein. De openbare bibliotheek, Permeke, ligt aan het De Coninckplein. In de bib komt de vrouwengroep 'Onze Tuin' (zie sectie 7.2) wekelijks samen in de binnentuin van de bib.

Figuur 15: De Coninckplein (Eigen beeld)

Figuur 16: De Coninckplein (Eigen beeld)

Handelstraat

De Handelstraat is een drukke winkelstraat die gekend staat voor zijn etnische winkels. De mannelijke dominantie valt op in deze straat. Er zijn verschillende Marokkaanse cafés (meestal vzw's) waar groepen mannen rondhangen. Aan het einde van de Handelstraat bevindt zich de metrohalte Handel.

Figuur 17: Handelstraat (Eigen beeld)

Figuur 18: Handelstraat (Eigen beeld)

Figuur 19: Metrohalte Handel (Eigen beeld)

Elisabethplein

De Handelstraat wordt in westelijke richting de Korte Zavelstraat. Nog westelijker wordt die straat de Sint-Elisabethstraat waaraan het Elisabethplein ligt. Het plein heeft een metrohalte. Verder is er op dit plein een klein voetbalveldje.

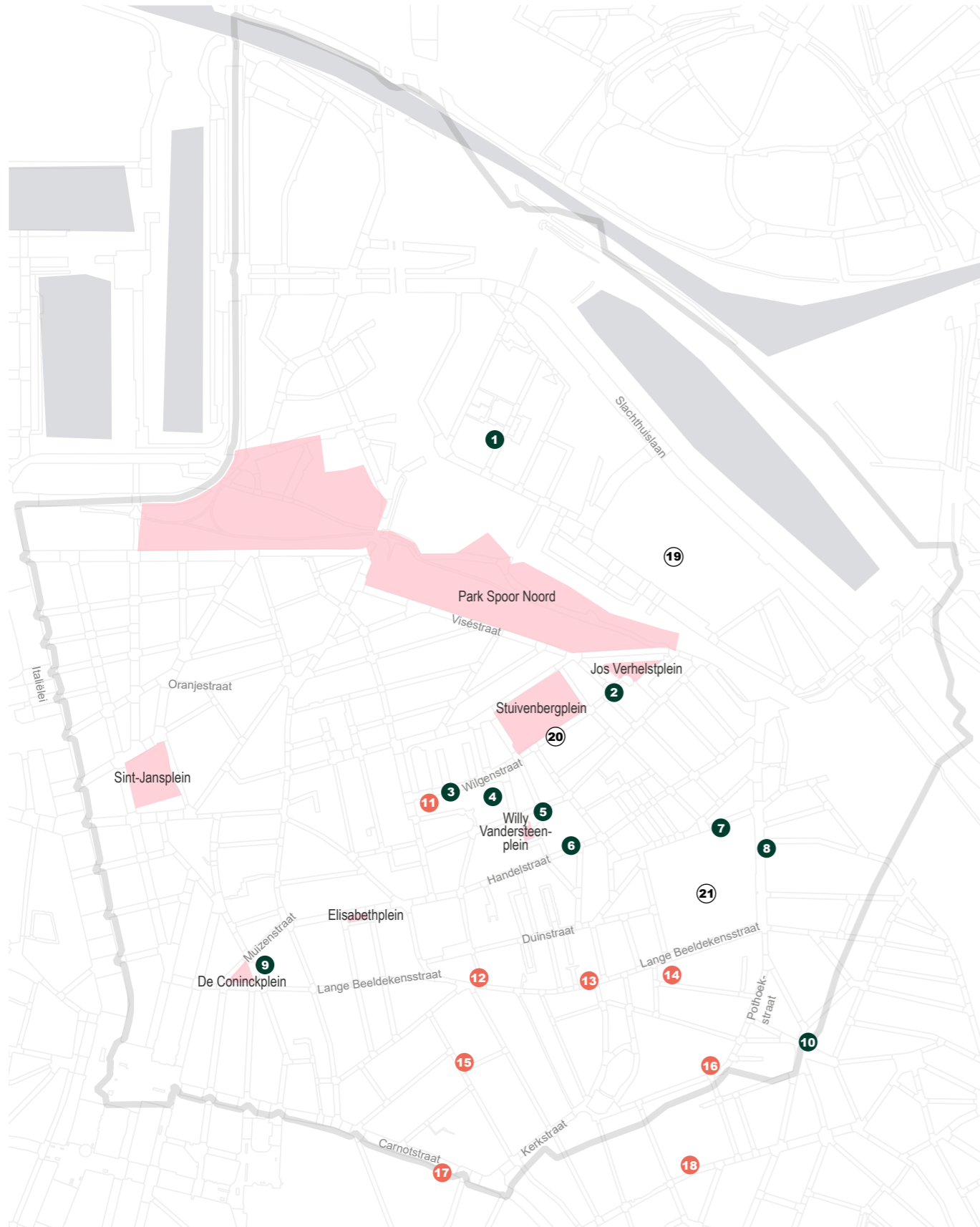

Figuur 20: Elisabethplein (Eigen beeld)

Figuur 21: Metrohalte Elisabeth (Eigen beeld)

Kaart 2 lokaliseert de punten die in de voorgaande paragrafen werden besproken. De organisaties waarmee in het licht van deze thesis gesprekken mee werden gevoerd (zie subsectie 7.2.2) worden aangeduid met donkergroene bollen, met nummers 1 tot en met 10. De oranje bollen (nummers 11-18) duiden de plekken aan waarnaar door de geïnterviewde actoren werd verwezen, maar waarmee door verschillende redenen geen gesprek gevoerd kon worden. De groene en oranje bollen zijn belangrijke plekken in het netwerk voor vrouwen met een migratieachtergrond uit Antwerpen Noord. Deze plekken geven slechts een selectie. De sociale kaart van Antwerpen Noord voor vrouwen uit de buurt is uitgebreider (Vlaamse Overheid, z.d.,a). Nummers 19-21 duiden de sites aan binnen Antwerpen Noord waar een herontwikkeling plaatsvindt. De roze polygonen duiden de publieke ruimtes aan waarnaar in deze thesis wordt verwezen.

Legende kaart

- 1 Buurtwerking Elegast Den Dam (vrouwenwerking)
- 2 Het Oude Badhuis (Vrouwenwerking 'Madammen van 2060')
- 3 Stedelijke Kinderopvang 'Deugniet'
- 4 Stedelijk Onderwijs 'De Musjes' (Moedergroep)
- 5 SAAMO de Wijk (Vrouwenwerking 'Onze tuin')
- 6 Lokale Politie Antwerpen Noord
- 7 Sociaal Centrum De Vondel (OCMW)
- 8 Huis van het Kind Pothoek (Vrouwenwerking 'MARA')
- 9 Bib Permeke (samenkomstplek 'Onze tuin')
- 10 Buurtregisseur

- 11 Kras Jeugdwerking (Meisjeswerking)
- 12 Sociaal Centrum Seefhoek (OCMW)
- 13 Psycholoog Catherine Pauwels
- 14 Stedelijk Onderwijs 'De Vlinder' (Oudergroep)
- 15 Wijkgezondheidscentrum De Regent
- 16 Safe Space vzw (Inloophuis vrouwen en jongeren)
- 17 Atlas, integratie & inburgering
- 18 Moeders voor Moeders vzw (Liefdadigheidsorganisatie)

- 19 Herontwikkeling Slachthuissite – Noordschippersdok – Lobroekdok
- 20 Herontwikkeling Wilgenstraat
- 21 Herontwikkeling site Stuivenbergziekenhuis

Kaart 2: Sociale welzijnsnetwerk voor vrouwen, publieke pleinen en parken en herontwikkelingsprojecten in Antwerpen Noord

6.1.1.5. Planningscontext in Antwerpen

Een kadering van de politieke context in Antwerpen is belangrijk om de inzichten in deze thesis te kunnen plaatsen. Tijdens de interviews die in het licht van deze thesis werden gevoerd (zie subsectie 7.2.2) wordt vaak verwezen naar 'de politiek'. Daarom schetst deze subsectie kort de politieke situatie in Antwerpen.

De N-VA (Nieuwe-Vlaamse Alliantie), een Vlaams-nationalistische, liberaal-conservatieve politieke partij, heeft in het Antwerpse stadsbestuur een dominante positie. Ondanks dat N-VA afstand neemt van een neoliberale politieke agenda beschrijven critici hoe er "meer dan enkel echo's van een neoliberale sociaaleconomische dogma's weerklinken in haar programma" (Maly, 2012, p. 90). Volgens de literatuur heeft dit onder andere besparingen voor sociale welzijnsdiensten, zoals middenveldorganisaties die inzetten op diversiteit, tot gevolg (Saeys et al., 2014). Daarnaast zou er een grotere focus zijn op 'policing' in plaats van 'caring' (Loopmans & Dirckx, 2012).

In het licht van deze thesis werden interviews uitgevoerd die de literatuur bevestigen. Zo wordt gesproken over grote investeringen in veiligheid, wat leidt tot een grote aanwezigheid 'blauw op straat', een groot aantal camera's in de publieke ruimte, maar ook de vervanging van straathoekwerk door de stadstoezichers (anoniem, 2023). Het huidige bestuur legt de nadruk op veiligheid en minder op preventie. Dat valt bijvoorbeeld ook op in hoe de vroegere dienst 'sociale planning' nu 'maatschappelijke veiligheid' heet (anoniem, 2023). Verder wordt tijdens de interviews gesproken over de besparingen die sociale organisaties moeten doorvoeren, of hoe hun werkingsbudgetten niet geïndexeerd worden (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie 18 april 2023, M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023). Binnen die context en door een invloed van onder meer een financiële crisis, sneeuwen zachte waarden onder binnen stadsontwikkeling (anoniem, 2023).

De politieke context van het stadsbestuur in Antwerpen, met daaraan gekoppeld een neoliberale vorm van stadsontwikkeling is bepalend voor de werking van de lokale sociale dienstverlening waarop deze thesis inspeelt.

7

methodologie

Hoofdstuk 7 presenteert het methodologisch kader van het onderzoek. Om inzicht te krijgen in de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond maakt deze scriptie gebruik van feministisch participatief actie-onderzoek. Sectie 7.1 bespreekt kernpunten uit feministisch participatief actie-onderzoek. Sectie 7.2 vertaalt het actie-onderzoek methodologisch door op het veldwerk in deze scriptie.

7.1. Methodologische reflectie

Zoals Jung (2014) beschrijft is feministisch onderzoek onlosmakelijk verbonden met methodologische overwegingen. Feministisch onderzoek met kwetsbare deelnemers onder verschillende lagen van onderdrukking vereist innovatieve benaderingen die de deelnemers kunnen empoweren. Door genderinclusieve methodes toe te passen kunnen de ervaringen van vrouwen en hun activiteiten, maar ook hun behoeften en verantwoordelijkheden in verband met zorg- en huishoudelijke taken zichtbaar worden gemaakt. Door ze zichtbaar te maken kunnen beleidsmakers inzetten op en prioriteit geven aan voorzieningen voor vrouwen met een migratieachtergrond. Deze sectie behandelt *feminist participatory action research* (FPAR) als genderinclusief methodologisch kader.

Het theoretische kader legt nadruk op de waarde van genderbewuste placemaking. Ook methodologisch is placemaking relevant. Transdisciplinaire samenwerking en aandacht voor lokale kennis zorgen ervoor dat vrouwen met een migratieachtergrond empowered kunnen worden via genderbewuste placemaking. Door te ontwerpen en plannen *met* vrouwen in plaats van *voor* kunnen vrouwen optreden als actieve planningsagenten (Escalante & Valdivia, 2015). Methodologisch vertaalt placemaking zich door in een participatief onderzoekstraject dat start vanuit alledaagse ervaringen van vrouwen uit de buurt (Mateo-Babiano & Palipane, 2020; Escalante & Valdivia, 2015). Zo kunnen vrouwen als expert optreden over de plaats waar ze wonen (Gervais, Weber & Caron, 2018). Deze thesis gebruikt *feminist participatory action research* (FPAR) als participatief onderzoeksproces als methodologische doorvertaling van genderbewuste placemaking. Onderstaande alinea's beschrijven kernpunten van *feminist participatory action research*.

Feminist participatory action research is een vorm van onderzoek waarin ruimte is voor samenwerking en lokale expertise. Vrouwen en meisjes nemen actief deel in een collaboratief onderzoeksproces ter analyse van hun werkelijkheid en hun dagelijks leven (Kendon, Pain & Kesby, 2007; Gervais, Weber & Caron, 2018). Via feministisch participatief onderzoek wordt de maatschappelijke ongelijkheid en onrechtvaardigheid voor vrouwen en meisjes blootgelegd en wordt gestreefd naar verandering in de systematische bias op basis van gender.

Een feministisch perspectief op sociale ongelijkheid en de mannelijke aard van mainstream research en planning vergt een tegen-hegemonische benadering van kennisproductie (Harcourt et al., 2022). Via *feminist participatory action research* kunnen alternatieve methoden worden getest die verder gaan dan traditionele kennisproductie in formele instellingen zoals in de academische wereld en in het beleid, die uitgaan van een 'objectieve' werkelijkheid (Kendon, Pain & Kesby, 2007). Het is een tegenbeweging op de

technocratische insteek van mainstream participatie doordat het aandacht en belang vestigt op dialoog en collaboratieve kennisproductie (Kapoor, 2005). FPAR wil de hiërarchie tussen ‘onderzoeker’ en ‘onderzochte’ via participatief actie-onderzoek gelijktrekken. Via een cyclisch planproces gaan onderzoekers en deelnemers samen aan de slag met context specifieke methodes (Kindon, Pain & Kesby, 2007; Wadsworth, 1998).

Methoden en technieken

Binnen FPAR zijn er verschillende soorten methoden en technieken mogelijk, zoals weergegeven op figuur 22. Visuele technieken, symbolen of taal eigen aan gemarginaliseerde groepen staan centraal om in te zetten op een zo inclusief mogelijk onderzoek (Harcourt et al., 2022; Selener, 1997). Binnen FPAR moet dus aangepast aan de doelgroep op zoek gegaan worden naar een manier om kennis te genereren (Kindon, Pain & Kesby, 2007).

Figuur 22: Methodes in participatief actie-onderzoek (Kindon, Pain & Kesby, 2007)

Zoals beschreven in de vorige paragraaf staat in genderbewuste stedenbouw de verscheidenheid aan geleefde ervaringen van vrouwen centraal. Daarom wordt in dit onderzoek gekozen voor een multi-methodisch en multi-perspectivistisch onderzoek (Westhues et al., 2008): verschillende methoden op maat van de deelnemers en verschillende perspectieven van beleidsmakers, stadsmakers, buurtexperten en bewoners kennen een toepassing in dit onderzoek.

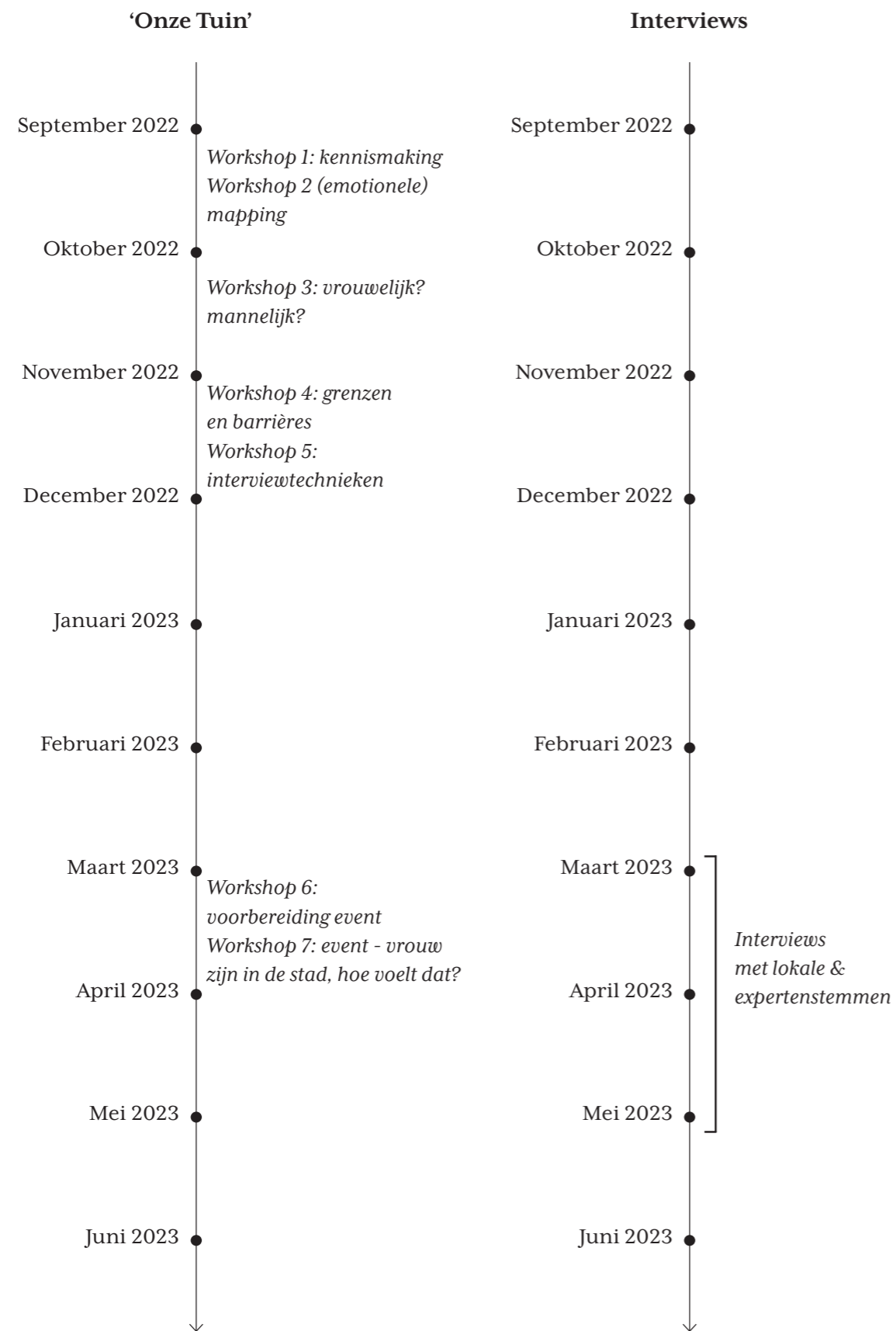
“The woman and planning movement has pioneered alternative ways of undertaking the planmaking process. Rather than adopting a top-down approach of planning for the people, the emphasis has been upon a participatory model of planning, and upon dealing with immediate concrete problems, rather than adopting long-term, qualitative, and serendipitous approaches to finding out what people want” (Greed, 1994, p. 170).

7.2. Beschrijving van het onderzoekstraject

Dit hoofdstuk bespreekt hoe het veldwerk in deze thesis vorm kreeg. Hierin wordt de opmaak en vorm van de participatieve workshops met een vrouwengroep (subsectie 7.2.1), alsook de insteek van de interviews die diverse soorten kennis samenbrengen (subsectie 7.2.2) uitgediept.

Het veldwerk in deze scriptie is tweeledig. Het eerste luik speelt in op het project genaamd ‘Onze Tuin’. In zeven participatieve workshops werd met een lokale vrouwengroep, allen vrouwen met een migratieachtergrond, in de binnentuin van Permeke, de bib in Antwerpen Noord, geëxperimenteerd rond wat het betekent om vrouw te zijn in de stad. Het tweede luik bestaat uit gesprekken met ‘lokale stemmen’ en ‘experten’. Deze zijn alle personen die ofwel eerste of tweede lijnwerkers zijn, die ofwel verbonden zijn aan lokale organisaties die van belang voor de vrouwen uit de wijk, of die expert zijn in wat een ‘vrouwelijke stad’ kan betekenen. Verder werden ook beleidsmakers en ruimtelijk planners bevroegd.

De twee luiken van dit veldwerk zijn complementair aan elkaar en zorgen voor het samenbrengen van diverse expertises. Via het eerste luik, het traject ‘Onze Tuin’, kon inzicht verworven worden in wat bijdraagt aan een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond. Er kon tijdens de momenten geëxperimenteerd worden met vormen van samenwerking en etnografische kennisproductie. Het eerste luik heeft het tweede luik van deze thesis mee bepaald. Het traject ‘Onze Tuin’ beïnvloedde wat gevraagd werd tijdens de interviews en met wie gesproken werd. Figuur 23 schematiseert de twee luiken van het veldwerk.

Figuur 23: Tweeledig veldwerk

7.2.1. Luik 1 – Participatieve workshops

In mei 2022 werd voor het project 'Onze Tuin' een vrouwengroep samengesteld door opbouwwerkers van SAAMO. Ze nodigden vrouwen op straat uit om deel te nemen aan hun wekelijkse bijeenkomsten. Het project is een samenwerking tussen SAAMO Antwerpen, Endeavour, Permeke Bibliotheek en het Red Star Line Museum.

Voor het project 'Onze Tuin' komt een vrouwengroep wekelijks samen in de binnentuin van de bibliotheek Permeke. De bibliotheek heeft een leestuin en zocht naar manieren om het stukje binnentuin terug te geven aan de buurt. De tuin werd de experimenteerplek van de vrouwengroep van SAAMO waar ze samen de plek maken met vrouwvriendelijkheid als graadmeter voor kwaliteit (SAAMO, 2022).

De vrouwengroep bestaat uit een 30-tal vrouwen met wortels uit Syrië, Marokko, Jordanië of Tunesië. In de binnentuin experimenteren ze rond kruiden, verhalen, maar ook rond wat een publieke ruimte voor vrouwen kan betekenen.

Deze thesis baseert zich op zeven participatieve workshops opgezet in samenwerking met Endeavour. De workshops waren een moment van dialoog tussen lokale vrouwen, buurtwerkers, en ruimtemakers. Aan de hand van verschillende methodieken, zoals via beelden of kaarten, werd gezocht naar een gemeenschappelijke taal om te spreken over de vrouwelijke beleving van Antwerpen Noord. Het zoeken naar die taal is empowerend. Zoals Kindon, Pain en Kesby (2007) beschrijven kan het deelnemers helpen zich in te zetten tegen processen van ongelijkheid, om actie te nemen voor persoonlijke, sociale of beleidsmatige transformatie.

De workshops die werden opgezet vragen naast aandacht voor het eindresultaat voornamelijk aandacht voor het proces. De successen van dit project zitten ook in de manier waarop deelnemers skills en kennis opbouwen doorheen het onderzoeksproces (Kindon, Pain & Kesby, 2007).

In licht van dit onderzoek is het belangrijk te vermelden dat deze thesis de opportuniteit had in te spelen op een bestaande vrouwengroep, opgericht door SAAMO. Dankzij hun opbouwwerk kon de groep uitgroeien en versterkt worden tot een levendige en krachtige groep vriendinnen. Dit soort opbouwwerk vraagt tijd en vertrouwen (Kindon, Pain & Kesby, 2007).

De volgende subsecties beschrijven de zeven participatiemomenten waarop deze thesis kon inspelen.

*Figuur 24:
Groepsfoto
vrouwengroep
'Onze Tuin'
(Beeld
Karolien
Bogaerts)*

Workshop 1: kennismaking – 15/09/2022

De eerste workshop is een kennismaking. Voor actie-onderzoek is het belangrijk de sociaal-culturele context te verkennen en de deelnemers te leren kennen (Gervais, Weber & Caron, 2018). De onderzoekers vertellen aan de hand van beeldmateriaal wie ze zijn, wat ze doen, en waarom ze aanwezig zijn. Daarna stellen de vrouwen zich voor. Ze vertellen wie ze zijn en wat ze doen.

De eerste workshop bestaat uit twee delen. In een eerste deel wordt gewerkt aan de hand van stadsbeelden die verspreid liggen. De groep vrouwen ordent in kleinere groepen de stadsbeelden van gezellig (een plek waar ze graag komen), tot akelig (plekken waar ze niet graag komen). Door te werken met beelden kunnen de vrouwen vertellen over zaken die moeilijk in woorden te vatten zijn (Gervais, Weber & Caron, 2018). Beelden worden ingezet als toegankelijke tools die vergelijkingen van verschillende plekken in de stad mogelijk maken.

*Figuur 25: Stadsbeelden
ordenen van gezellig tot
akelig (Eigen beeld)*

*Figuur 26: Stadsbeelden
ordenen van gezellig tot
akelig (Eigen beeld)*

Figuur 27: Ervaringen delen over het Deconinckplein (Beeld Karolien Bogaerts)

In het tweede deel bekijkt de groep vrouwen het De Coninckplein vanuit Permeke, de bib aan het plein. Een eerste gesprek over de publieke ruimte start hier. De vrouwen praten over hun ervaringen bij het plein, over wat ze goed en minder goed vinden. Doordat de vrouwen in rechtstreeks fysiek contact staan met het plein kunnen ze hun belichaamde en gesitueerde ervaringen met het plein delen. *Embodied ways of knowing* is binnen de feministische traditie een belangrijke alternatieve manier om inzicht te krijgen in de ervaringen van vrouwen, gekoppeld aan hun lichaam (Barbour, 2016).

Tijdens de eerste workshop werd aan de groep een thuisopdracht meegegeven. Via Whatsapp zouden de vrouwen binnen de tijdspanne van een week op random momenten gevraagd worden een foto door te sturen van waar ze zijn en wat ze op dat moment doen. Op die manier kan een inzicht verworven worden in hun alledaagse leven. Met die foto's zou de volgende workshop aan de slag gegaan worden.

Workshop 2: (emotionele) mapping 29/09/2022

Voor het eerste deel van deze workshop wordt de vrouwengroep verdeeld in drie groepen die elks via een andere methodiek aan de slag gaan. Na 20 minuten roteren de groepen.

De eerste groep werkt verder op de thuisopdracht die tijdens de kennismakingsworkshop werd meegegeven. De vrouwen vertellen over de foto's die ze hebben genomen, waar ze op dat moment waren, welke emoties daaraan vasthangen. De foto's initiëren een gesprek over hun alledaagse leven in relatie tot de publieke ruimte. De tweede groep werkt op een grote kaart. Ze duiden hun dagelijkse routes aan naar school, naar de winkel, naar hun werk of naar hun vriendinnen. Een derde groep vrouwen communiceert over hun favoriete plekken in de stad, aan de hand van portretten die tijdens de workshop worden genomen en geprint. De vrouwen hangen hun portret op hun favoriete plek op een grote kaart.

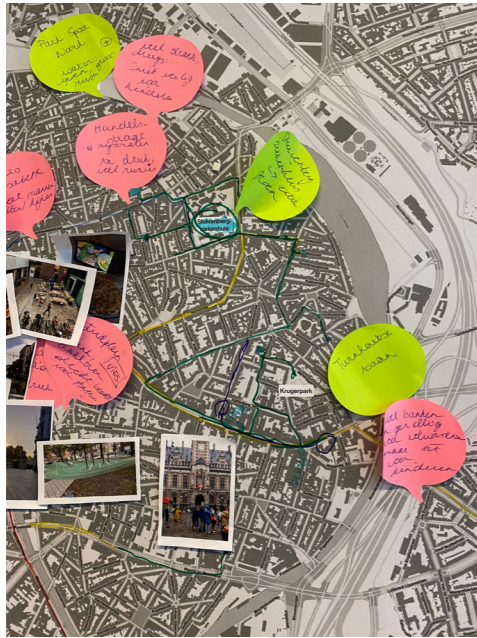
Feministische cartografie als methodiek gaat verder dan traditionele kaartoefeningen die *disembodied* zijn. Via feministische mappings kunnen ervaringen van vrouwen en relaties in beeld worden gebracht. De vrouwengroep maakt zo een kaart die verschillende diverse subjectiviteiten samenbrengt (Pavlovskaya & Martin, 2007).

Figuur 28: Vertellen over de beelden van de thuisopdracht (Beeld Karolien Bogaerts)

Figuur 29: Mapping oefening (Beeld Caroline Thaler)

Figuur 30: Dagelijkse routes
(Eigen beeld)

In het tweede deel van deze workshops trekt de vrouwengroep de publieke ruimte in. Bij het metrostation Elisabeth, op enkele minuten wandelen van de bib, vindt het tweede deel van de workshop plaats. Via emoticonkaartjes, waarop bijvoorbeeld de gevoelens blij, angstig, of saai staan, linken de vrouwen hoe ze zich voelen bij bepaalde plekken op het plein. Zo wordt de groep gevraagd welke emotie het historisch gebouw op het plein, een bankje en de ingang van het metrostation Elisabeth bij hen losmaakt. Achteraf wordt over die emoties gereflecteerd.

Figuur 31: Portret met favoriete plek
(Eigen beeld)

Figuur 32: Emoties linken aan plekken in de publieke ruimte (Eigen beeld)

Workshop 3: wat betekent vrouwelijk? Wat betekent mannelijk? 20/10/2022

Er wordt gewerkt rond het begrijpen van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid', twee concepten die voor iedereen een andere betekenis kunnen hebben en moeilijk te definiëren zijn. Op voorhand wordt gevraagd aan de vrouwengroep om vormen, materialen, kleuren, geuren of smaken van thuis mee te brengen die hen doet denken aan 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid'. Daarnaast wordt er ook tekenmateriaal, schildermateriaal en klei voorzien als aanvulling.

Tijdens de workshop verzamelen de vrouwen al die materialen, kleuren, geuren, smaken,... op een groot diagram. Zo start een conversatie met de vrouwengroep die verder gaat dan mondelinge communicatie. Dit helpt de deelnemers die minder taalvaardig zijn. De diagram-methode is flexibel en past zich aan aan de deelnemers (Kindon, Pain & Kesby, 2007).

Na het proberen inzicht krijgen in wat mannelijkheid en vrouwelijkheid definieert wordt verder gewerkt op de verschillen en gelijkenissen. In kleinere groepen wordt gewerkt op wat het onderscheid tussen mannen en vrouwen is op school, op het werk, thuis, bij familie, bij sociale interacties, qua houding, in de publieke ruimte. Daarna wordt er gezocht naar de zaken die gelijk zijn tussen mannen en vrouwen.

Figuur 33: Diagram met links 'vrouwelijk', rechts 'mannelijk' (Beeld Karolien Bogaerts)

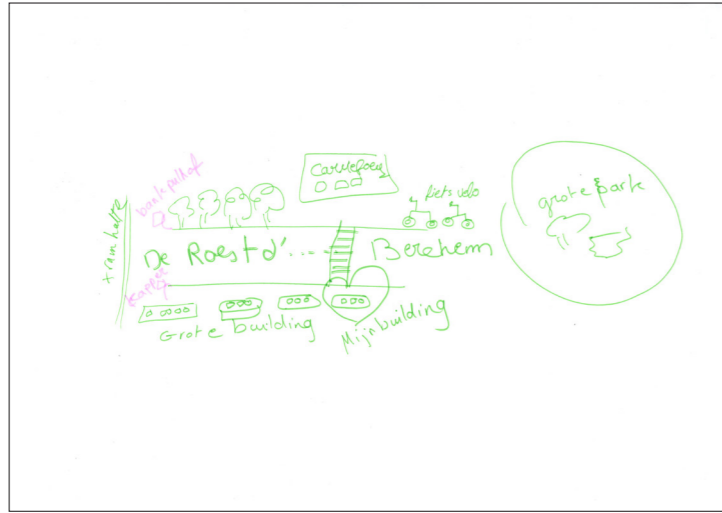
Figuur 34: Verschillen en gelijkenissen tussen mannen en vrouwen (Beeld Karolien Bogaerts)

Workshop 4: grenzen en barrières en een mentale mapping 3/11/2022

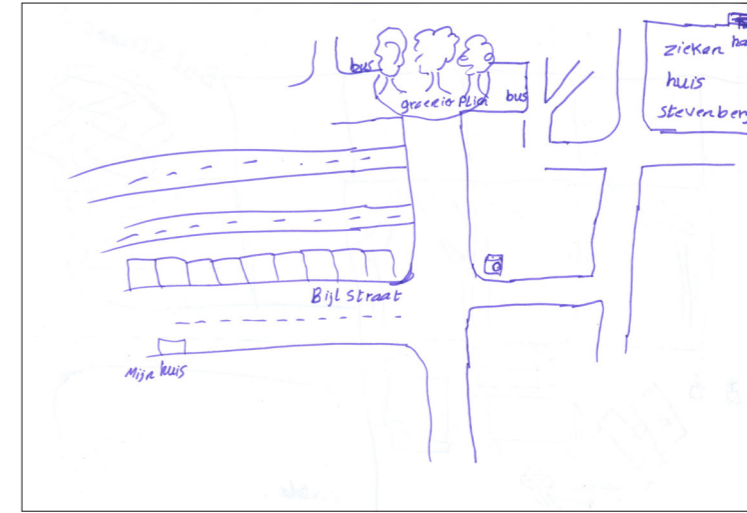
Het eerste deel van de vierde workshop gaat over grenzen en barrières. De workshop start met een gesprek over die concepten. Voor deze workshop worden fysieke grenzen besproken als grenzen in de ruimte, zoals muren of poorten. Mentale grenzen worden gezien als grenzen in ons hoofd. Lichamelijke grenzen gaat over wat onze lichamen ons toelaten. Mannelijke lichamen hebben bijvoorbeeld andere grenzen dan vrouwelijke.

Voor de workshop rond grenzen wordt het lokaal in Permeke in twee gedeeld met tape. De linkerkant van het lokaal is 'ja', de andere kant is 'nee'. Er worden stellingen voorgelezen die de vrouwengroep beantwoordt door aan de 'ja' of 'nee' kant van het lokaal te gaan staan. Na elke stelling volgt een discussie. Er wordt benadrukt dat er geen juiste kant is, de stellingen zijn 'open' en voor interpretatie vatbaar. De stellingen vragen naar grenzen tussen 'thuis' en 'publieke ruimte', naar taal, naar veiligheid, naar de inrichting van de publieke ruimte.

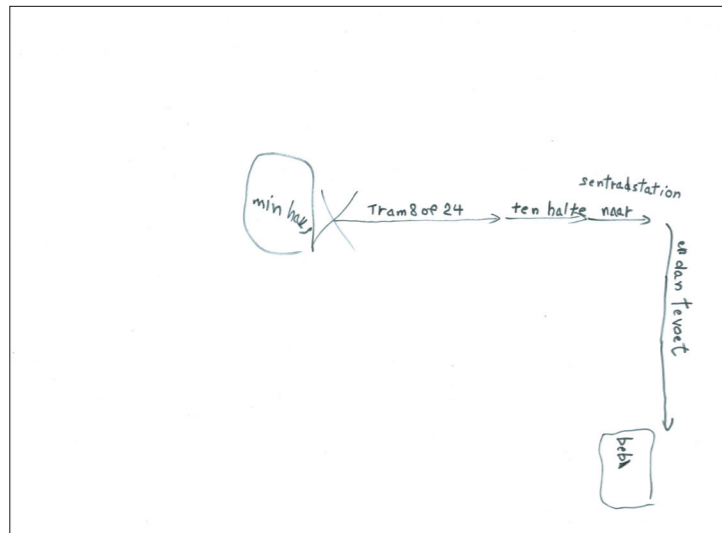
In een tweede deel van de workshop wordt er geëxperimenteerd met mentale mappings. De vrouwengroep tekent de weg van hun huis naar hun samenkomstplek in Permeke op een leeg blad papier. Deze methodiek helpt het dagelijkse leven van de vrouwengroep te bevragen. Het helpt inzicht krijgen in subjectiviteit en emotie gelinkt aan de stedelijke beleving. Via *mental maps* kunnen relaties in een sociale context gekoppeld worden aan ruimtelijke praktijken (Germes & Klaus, 2021).

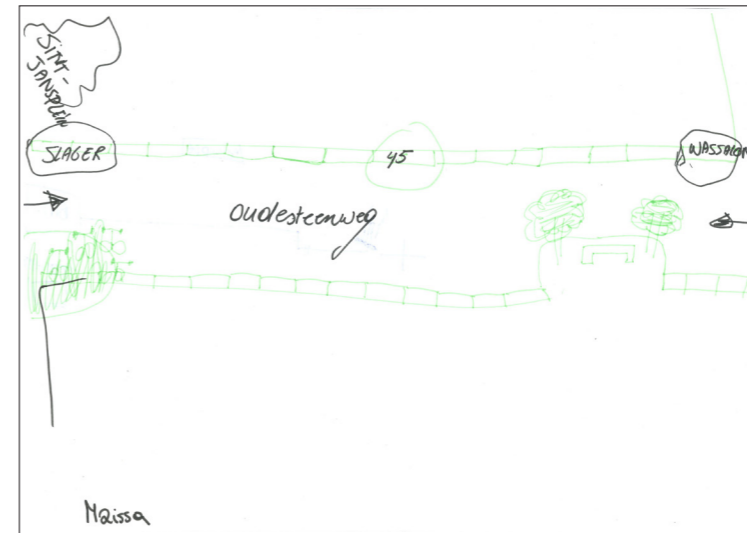
Figuur 35: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

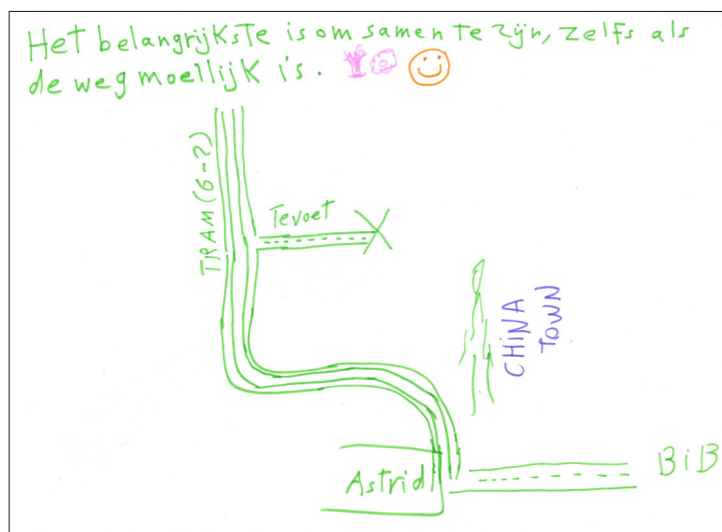
Figuur 38: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

Figuur 36: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

Figuur 39: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

Figuur 37: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

Figuur 40: Mental map over de route van huis naar de vrouwentuin (Gemaakt door een deelnemer van de workshop)

Workshop 5: interviewtechnieken 24/11/2022

Deze workshop is een eerste voorbereiding op het uitbreiden van de stemmen van de vrouwengroep naar een breder publiek. Tijdens de workshop is het de bedoeling dat de vrouwen andere bezoekers van de bib interviewen over hun gebruik van de publieke ruimte.

De workshop start met een introductie waarin de vrouwengroep enkele tips en trips meekrijgen over hoe ze andere mensen het best kunnen aanspreken. Daarna gaan de vrouwen zelf aan de slag. Ze vragen de bezoekers van de bib deel te nemen aan hun interview. De methodieken die de vrouwengroep zelf konden oefenen tijdens de voorafgaande workshops passen de vrouwen nu toe. Zo kruipen de vrouwen nu in de rol van onderzoeker. Een deel van de vrouwengroep bevraagt de bezoekers van de bib aan de hand van een grote kaart, waarop bezoekers hun routes, hun favoriete plekken of de plekken waar ze niet graag komen aanduiden. Een ander deel van de vrouwengroep gaat aan de slag met de emotie kaartjes. Ze vragen de bezoekers welke emoties ze koppelen aan bepaalde plekken in de bib.

Figuur 41: Interviews afnemen met bezoekers van de bib (Beeld Karolien Bogaerts)

Workshop 6: voorbereiding event 9/03/2023

Deze workshop valt de week voor het grote event van de vrouwengroep genaamd 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat' (zie workshop 7 op 14 maart 2023). De vrouwen bereiden het event voor. Tijdens deze workshop worden de technieken geoefend die de vrouwen met een groter publiek tijdens het event zullen uitvoeren. De methodieken die de vrouwen oefenen zijn een herontwerp/herverbeelding van het De Coninckplein en een emotionele mapping.

Voor het herontwerp van het De Coninckplein, het plein gelegen aan de bib, de thuisbasis van de vrouwengroep, werken de vrouwen op een lege schets van het grondplan van het plein. In een eerste ronde wordt de vrouwengroep gevraagd wat de problemen zijn op het plein. Via post-its, figuren, stickers, beelden en stiften schetsen ze wat de problemen op het plein zijn volgens hen. In een volgende ronde geven ze mogelijke oplossingen voor het plein, opdat het plein een leukere plek wordt voor de vrouwengroep.

Bij de emotionele mapping werkt de vrouwengroep op een kaart van Antwerpen. Met 'ik voel me onveilig op deze plek'- en 'dit is mijn favoriete plek'- stickers werken de vrouwen op de kaart. Na die oefening volgt een gesprek over waarom die plekken die waarde hebben voor hen.

Figuur 42: Plekken aanduiden die onveilig aanvoelen (Eigen beeld)

Workshop 7: event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?' 14/03/2023

Dit event is een toonmoment. De vrouwen tonen waaraan ze de voorbije maanden hebben gewerkt. Ze presenteren hun werk en duiden op het belang van hun werking. Ze willen steden inspireren om genderinclusief te ontwerpen. Daarnaast maakt het event het mogelijk om bij een groter publiek te toetsen wat een stad op maat van vrouwen kan betekenen.

In totaal komen er ongeveer 70 mensen. Na een korte introductie worden deelnemers van het event opgesplitst in kleinere groepen rond drie werktafels voor elk twee methodieken. De werktafels vormen een 'vrouwenparlement'. De vrouwen van 'Onze Tuin' zijn mee verantwoordelijk voor de werktafels. Door hun ervaring uit de vorige workshops konden de vrouwen tijdens het event aan het groter doelpubliek uitleggen wat de bedoeling was van elke workshop. Ze konden het grotere doelpubliek begeleiden in de methodieken die ze zich eigen konden maken tijdens het traject 'Onze Tuin'.

De eerste werktafel van het event herontwerpt/herverbeeldt het De Coninckplein (zie workshop 6). Binnen deze methodiek start een groep met het aanduiden van de problematieken van het plein, een tweede groep werkt op oplossingen. Een derde groep bespreekt hoe de oplossingen ook effectief doorvertaald kunnen worden en wie daarvoor verantwoordelijk is. De tafels roteren om de 20 minuten.

De tweede methodiek is de emotionele mapping (zie workshop 6). Voor deze methodiek zijn er ook drie groepen. Een eerste groep duidt op een grote kaart aan welke plekken ze leuk vinden en waarom. Een tweede groep duidt de plekken aan die ze niet leuk vinden. Een derde groep duidt dagelijkse routes aan die ze nemen en met welk vervoerstype. Ook deze groepen roteren om de 20 minuten.

Het event sluit af met een gezamenlijke conclusie, optredens en een receptie met buffet, gekookt door de vrouwengroep.

*Figuur 43 : Event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?'
(Beeld Karolien Bogaerts)*

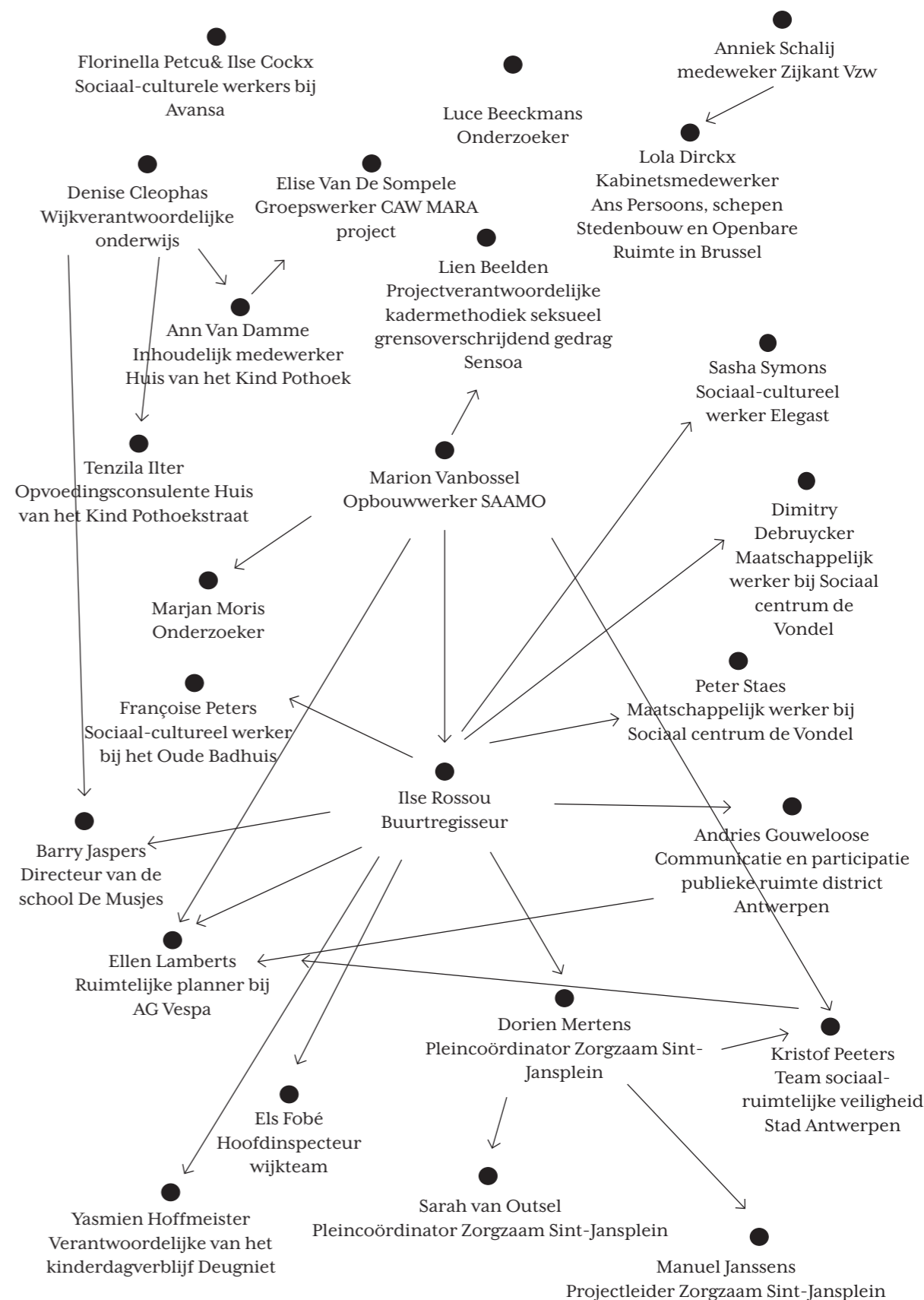

*Figuur 44: Event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat?'
(Beeld Karolien Bogaerts)*

7.2.2. Luik 2 – Interviews

Zoals beschreven in de sectie 7.2 bestaat het veldwerk uit twee luiken. Naast de workshops met de vrouwengroep bevraagt deze thesis actoren met een expertise in een vrouwelijke stad, die betrokken zijn in formeel stadsmaken of die op werkvlak de buurt Antwerpen Noord goed kennen.

De interviews met de verschillende stakeholders leggen een netwerk van dienstverlening bloot dat belangrijk is voor vrouwen uit de buurt. Er wordt gewerkt met de sneeuwbalmethodiek waarbij in elk interview gevraagd wordt naar welke actoren nog belangrijk zijn om in gesprek mee te gaan. Er wordt gestart vanuit enkele sleutelactoren. Figuur 45 illustreert hoe die sneeuwbal begint te rollen. Tabel 1 schetst in meer detail met wie interviews werden afgelegd en wat hun rollen zijn.

Figuur 45: Sneeuwbalmethodiek

Tabel 1: Geïnterviewde actoren

Organisatie	Wie	Rol?
Avansa	Florinella Petcu & Ilse Cockx	Avansa regio Antwerpen en HIVA-KULeuven schreven een onderzoek en beleidsaanbevelingen voor Stad Antwerpen over participatie van vrouwen met een migratieachtergrond. Het onderzoek benoemt drempels en hefboomen die de stad kan aanreiken om vrouwen met een migratieachtergrond meer kanten te geven volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving.
Wijkregisseur onderwijs	Denise Cleophas	Als wijkverantwoordelijke onderwijs in 2060 staat Denise in voor het onderwijsnetwerk in de wijk. Ze legt linken tussen scholen en organisaties of partners. Ze organiseert buurtwandelingen met nieuwe ouders in de wijk, zorgt voor een 'warme overdracht' tussen ouders en school, en staat in voor netwerking met organisaties zoals Kras of Huis van het Kind.
SAAMO	Marion Vanbossel	Opbouwwerkster Marion Vanbossel startte het project 'Onze tuin' in Permeke onder het project 'Ruimte publiek maken'. Marion komt wekelijks samen met de vrouwengroep om te experimenteren rond de publieke ruimte.
Huis van het Kind	Ann Van Damme	Ann is inhoudelijk Medewerker bij het Huis van het Kind Pothoek.
Huis van het Kind	Tenzila Ilter	Tenzila is Opvoedingsconsulente bij het Huis van het Kind Pothoek.
Buurtregisseur	Ilse Rossou	Ilse zet als buurtregisseur acties op binnen Antwerpen Noord die een positieve buurtbeleving bevorderen. In samenspraak met de buurtverenigingen en officiële instanties zoekt de buurtregisseur naar oplossingen voor overlast- en leefbaarheidsproblemen. Ilse werkt aan verschillende vormen van fysieke en sociale overlast, samenlevingsproblemen en onveiligheid. Ten slotte brengt de buurtregisseur alle mogelijke diensten, projecten, buurtverenigingen en initiatieven samen.

Organisatie	Wie	Rol?
Sensoa	Lien Beelden	Lien werkt als medewerker van Sensoa als projectverantwoordelijke aan een Kadermethodiek voor seksueel grensoverschrijdend gedrag voor steden en gemeenten.
Sociaal Centrum de Vondel	Peter Staes & Dimitry De Bruycker	Peter en Dimitry zijn hoofd maatschappelijk werkers bij het OCWM Sociaal Centrum De Vondel.
Zijkant vzw	Anniek Schalij	Anniek is medewerker van Zijkant. In het project 'Girls Make The City' gaan ze samen met meisjes uit de Marollen (Brussel) aan de slag om van de stad een inclusievere plek te maken. De voorstellen uit het project worden vertaald naar aanbevelingen voor stadsplanners.
Oude Badhuis	Francoise Peeters	Francoise is medewerker programmatie voor de 'Madammen 2060'. Deze vrouwengroep komt samen in het ontmoetingscentrum Het Oude Badhuis. Ze organiseren activiteiten voor vrouwen uit de buurt. Ze voorzien in het Oude Badhuis momenten om Nederlands te oefenen en koffie-momenten waar vrouwen andere vrouwen kunnen ontmoeten. Met die vrouwengroepen wordt voornamelijk rond het thema vrije tijd gewerkt.
Stad Antwerpen	Kristof Peeters	Kristof is deel van het team sociaal-ruimtelijke veiligheid bij Stad Antwerpen. Hij biedt expertise inzake sociale veiligheid, ruimtegebruik en beleving van de publieke ruimte.
Stad Antwerpen	Manuel Janssens	Manuel is projectleider op het project Zorgzaam Sint-Jansplein. Dit project moet van het Sint-Jansplein, een plein met een negatieve reputatie, een rustpunt of ontmoetingsplek maken. Via het project wordt gezocht naar hoe het plein meer lokaal kan ingebed worden in het sociale DNA dan de wijk.
Stad Antwerpen	Sarah Van Ouytsel	Sarah werkt als pleinconnector voor het project Zorgzaam Sint-Jansplein. Ze probeert bewoners, handelaars, horeca-uitbaters, verenigingen,.. te verbinden.

Organisatie	Wie	Rol?
Stad Antwerpen	Dorien Mertens	Dorien werkt als pleinconnector voor het project Zorgzaam Sint-Jansplein. Ze probeert bewoners, handelaars, horeca-uitbaters, verenigingen,.. te verbinden.
District Antwerpen	Andries Gouweloose	Andries staat in voor communicatie en participatie bij ingrepen in de publieke ruimte binnen het district Antwerpen.
Stedelijk onderwijs 'De Musjes'	Barry Jaspers	Barry is directeur van de school 'De Musjes'. De overgrote meerderheid van hun schoolgangers heeft een migratieachtergrond.
Stedelijke kinderopvang 'Deugniet'	Yasmien Hoffmeister	Yasmien is verantwoordelijke binnen de stedelijke kinderopvang 'Deugniet'. Het doelpubliek van 'Deugniet' zijn vooral kinderen van kwetsbare ouders.
Wijkteam Lokale Politie Antwerpen	Els Fobé	Els Fobé is hoofdinspecteur binnen het wijkteam in Antwerpen Noord.
CAW	Elise Van De Sompele	Elise van het CAW (Centrum Algemeen Welzijn) Antwerpen werkt op het 'MARA' project. Binnen dit project komt een vrouwengroep samen die zich inzetten als ambassadeurs. Ze staan in om de werking van het CAW, maar ook de sociale dienstverlening van externe partners te verspreiden naar hun achterban.
Elegast	Sacha Symons	Sacha is sociaal-cultureel werker bij het buurtcentrum Elegast. Elegast heeft een vrouwengroep 'De dames van den Dam' die wekelijks samenkomt. De vrouwen kunnen zelf aanbrengen wat ze willen doen, het gaat van verzorging en beauty workshops, tot werken met kruiden. Eten en drinken is een belangrijk onderdeel van de wekelijkse bijeenkomsten.

Organisatie	Wie	Rol?
Vooruit Brussel	Lola Dirckx	Lola Dirckx is kabinetsmedewerk van Ans Persoon, schepen van Stedenbouw en ruimtelijke ordening in Brussel (Vooruit). De schepen lanceerde in 2022 een projectoproep 'gender en stedenbouw' om verandering te brengen in de ongelijke toegang en gebruik van de publieke ruimte.
Onderzoeker	Marjan Moris	Marjan is onderzoeker met een expertise in sociale geografie en antropologie. Haar onderzoek focust op sociale uitsluiting in Vlaanderen, met een specifieke focus op etnische minderheden. Marjan is daarnaast voorzitter van SAAMO Antwerpen.
AG Vespa	Ellen Lamberts	Ellen is projectleider sociaal-ruimtelijke projecten van het herbestemmingsproject van de Stuivenbergsite. Ellen heeft naast haar expertise in ruimtelijke planning ook een expertise in sociologie. Ze staat in voor projecten in kwetsbaardere wijken.
Onderzoeker	Luce Beeckmans	Luce haar onderzoek ligt op het raakvlak tussen migratie, de stad, en architectuur. Haar interdisciplinair onderzoek start onder andere op basis van intersectionele en feministische theorieën en methoden.

De personen waarmee een gesprek werd gevoerd brengen een grote variëteit aan expertise samen: over de buurt, over ruimtelijke aspecten, over de doelgroep, over de stad, over participatie,... De interviews met de stakeholders zijn semigestructureerd. Dit betekent dat de grote lijnen van het interview op voorhand werden uitgezet, maar dat er ook ruimte is voor de respondent om het interview aan te vullen (Mortelmans, 2020). De interviewvragen (zie bijlage, hoofdstuk 13) worden opgehangen aan enkele grote thematieken. De thema's die de interviews structureren zijn:

- (1) Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond in de wijk
- (2) Belang van sociale dienstverlening in de wijk
- (3) Belang van participatie
- (4) Beleid en prioriteit

De thema's komen voort uit het genderbewuste placemaking framework beschreven in hoofdstuk 5 sectie 5.2. Genderbewuste placemaking start vanuit de dagdagelijkse ervaringen van vrouwen uit de buurt. Vragen zoals 'op welke plekken kom je graag', 'op welke plekken kom je niet graag', of 'hoe verplaats je je?' trachten inzicht te krijgen in die dagelijkse ruimtelijke ervaringen. Op die manier kan het (1) ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond in beeld worden gebracht. Genderbewuste placemaking zoekt een 'taal' samen met betrokkenen die verder gaat dan de experten taal van planners. Via participatie en de rol daarin van sociale dienstverleners (2) kan voorbijgegaan worden aan die experten taal. Daarom wordt bij de actoren bevraagd hoe participatie (3) inclusiever kan en hoe buurtwerkers daartoe kunnen bijdragen. Deze drie grote thema's structureerden de interviews op voorhand. Echter, verschillende actoren benadrukten ook hoe het beleid en haar prioriteit belangrijk is om in te zetten op genderinclusie. Daarom wordt nog een vierde categorie besproken in de secties hieronder. Deze categorie kreeg vorm doordat de geïnterviewden daarover uitweidden.

Het is verder belangrijk te vermelden dat de interviewvragen steeds werden aangepast aan de expertise van de geïnterviewde. Afhankelijk van de stakeholder werd de overweging gemaakt het interview op te nemen. Informelere gesprekken werden bewust niet opgenomen. Zo kon een intuïtief gesprek zich ontplooiën. Tijdens deze interviews wordt er gestreefd naar een zo natuurlijke mogelijke setting (Mortelmans, 2020). De interviewvragen kunnen in de bijlage (hoofdstuk 13) geraadpleegd worden.

8

onderzoeksresultaten

In de probleemstelling werd de mannelijke dominante lens op de stad blootgelegd. Dit hoofdstuk onderzoekt de invloed daarvan op vrouwen met een migratieachtergrond. Eerst wordt op basis van observaties de fysieke mannelijke dominantie in de publieke ruimte in Antwerpen Noord beschreven in sectie 8.1. Die context vormt een belangrijke kadering voor het begrijpen van de ervaringen van vrouwen die worden beschreven in de secties die volgen. Na die kadering wordt uiteengezet wat tijdens de participatiemomenten met de vrouwen van 'Onze Tuin' werd besproken in sectie 8.2. Daarna wordt ingezoomd op wat geleerd kan worden uit de interviews in sectie 8.3. In hoofdstuk 9 worden de inzichten van dit hoofdstuk samengebracht in een reflectie.

8.1. Observaties: mannelijke dominantie in Antwerpen Noord

“As a woman, my everyday urban experiences are deeply gendered. My gender identity shapes how I move through the city, how I live my life day-to-day, and the choices available to me. My gender is more than my body, but my body is the site of my lived experience, where my identity, history and the spaces I’ve lived in meet and interact” (Kern, 2019, p.8).

SAAMO organiseerde samen met Endeavour en een grote groep vrijwilligers observatiemomenten in Antwerpen Noord begin 2023. Tijdens die momenten werden op vijf plaatsen in de publieke ruimte in Antwerpen Noord (zie kaart 3) tellingen gedaan naar de representatie van geslacht. De resultaten worden weergegeven in tabel 2, 3, 4 en 5. De resultaten van die observatiemomenten tonen aan dat mannen de publieke ruimte in de wijk domineren. Deze bevindingen benadrukken het belang van het kijken door een vrouwenlens naar stadsmaken, zodat vrouwen met een migratieachtergrond van een gelijkere toegang, zonder angst, kunnen genieten van de publieke ruimte.

Kaart 3: Observatiepunten in Antwerpen Noord

Tabel 2: Relatieve verdeling geslacht naar observatieplaats

	man	vrouw	totaal
Handelstraat bakker Noor	80,43	19,57	100,00
Handelstraat Politie	81,31	18,69	100,00
Metro Elisabeth	61,21	38,79	100,00
Coninckplein	73,30	26,70	100,00
Willy Vandersteen- plein	66,40	33,60	100,00
Totaal	76,27	23,73	100,00

Tabel 3: Relatieve verdeling geslacht naar tijdstip observatie

tijdstip	vrouw	man	totaal
voormiddag	72,92	27,08	100,00
middag	73,70	26,30	100,00
namiddag	75,08	24,92	100,00
avond	84,31	15,69	100,00
totaal	76,27	23,73	100,00

Tabel 4: Relatieve verdeling geslacht naar verblijfsduur

verblijfsduur	man	vrouw	totaal
≤ 1 min.	75,95	24,05	100,00
1-10 min.	79,30	20,70	100,00
≥ 10 min.	83,33	16,67	100,00
totaal	76,27	23,73	100,00

Tabel 5: Relatieve verdeling geslacht naar gezelschap

gezelschap	man	vrouw	totaal
alleen	80,06	19,94	100,00
duo zelfde geslacht	72,24	27,76	100,00
duo ander geslacht	53,64	46,36	100,00
groep of gezin	61,21	38,79	100,00
totaal	76,27	23,73	100,00

De resultaten bevestigen de mannelijke dominantie in aantallen in 2060. Meer dan 75% van de geobserveerde mensen in de publieke ruimte in de wijk blijkt mannelijk. Vooral in de Handelstraat is het verschil in man-vrouw representatie groot. Bij de metro Elisabeth en bij het Willy Vandersteenplein is het onevenwicht wat kleiner (tabel 2). Het onevenwicht tussen mannen en vrouwen in de publieke ruimte is groot in elk dagdeel. De mannelijke dominantie is nog sterker duidelijk in de avond (tabel 3). Verder tonen de resultaten dat de meerderheid van de observaties doorgaand verkeer is. Ten opzichte van mannen, verblijven vrouwen relatief korter in de publieke ruimte (tabel 4). Mannen zijn relatief vaker alleen in de publieke ruimte ten opzichte van vrouwen, terwijl vrouwen bovengemiddeld de publieke ruimte in duo-verband met iemand van hetzelfde geslacht, of in groep- of gezinsverband gebruiken (tabel 5).

De fysieke mannelijke dominantie die de resultaten bevestigen is belangrijk om de ervaringen van vrouwen uit de wijk te interpreteren. Die ervaringen van vrouwen worden blootgelegd in het tweeledig veldwerk van deze thesis, die verder worden verwerkt sectie 8.2 en 8.3.

Het is verder belangrijk te vermelden dat het verzamelen van data zoals uitgevoerd door SAAMO belangrijk is. Er bestaat nog een grote bias als het aankomt op genderdata, die er mede voor zorgen dat stadsdiensten niet genoeg kunnen inspelen op ruimtenoden.

8.2. Luik 1 - Participatieve workshops

Tijdens de zeven workshops met de vrouwengroep werd er gewerkt rond de publieke ruimte, hoe die vaak eerder beantwoordt aan de noden en behoeften van mannen, en wat beter kan. Het valt op hoe de zorgrol van de vrouwen hun ruimtelijke beleving beïnvloedt.

Het was tijdens de zeven workshops niet de bedoeling per workshop resultaatgericht te werken. De intentie was veel meer een leerproces te doorlopen met de vrouwen om een ruimtelijke taal te ontwikkelen. Hoewel niet elk detail uit de workshops hieronder wordt besproken komen er wel enkele zaken steeds terug die van sterk belang bleken voor de vrouwengroep. De volgende paragrafen bespreken belangrijke thema's die werden aangehaald. Daarna wordt het belang van lokale sociale dienstverlening beschreven, gelinkt aan wat geleerd werd in project 'Onze Tuin'. De sectie eindigt met een samenvatting.

8.2.1. Ervaringsgerichte kennis

De workshops starten vanuit de geleefde ervaringen in de publieke ruimte van vrouwen met een migratieachtergrond. Een mannelijke dominantie in de publieke ruimte, een gevoel van onveiligheid, de inrichting van de publieke ruimte en het openbaar vervoer zijn bepalend voor het ruimtegebruik en het verplaatsingspatroon van de vrouwen van de tuin.

Mannelijke dominantie

Bij elke workshop met de vrouwengroep kwam de mannelijke dominantie in de publieke ruimte aan bod. Vrouwen spreken over hoe mannen staan te roken of drinken in de Handelstraat of op het De Coninckplein. Mannen domineren de sportveldjes aan Park Spoor Noord. Ze kijken vrouwen na of spreken hen aan. De vrouwen spreken over hoe mannen in groep 'onveilig' kan aanvoelen dan mannen alleen. Volgens Faili en collega's (2018) zorgt de gevestigde 'roddel-cultuur' ook voor negatieve ervaringen bij vrouwen.

"De Handelstraat is niet leuk, mannen roken er sigaretten, dat stinkt, de mannen kijken er naar de vrouwen"
(Deelnemer vrouwengroep 'Onze Tuin', 2022).

Gevoel van veiligheid

De mannelijke dominantie maakt dat vrouwen zich vaker onveilig voelen. Verder valt het op hoe het gebruik van de publieke ruimte voor de vrouwengroep verschilt in de avond, wanneer het donker is. De vrouwengroep beschrijft bijvoorbeeld hoe ze hun verplaatsingsgedrag aanpassen in het donker. Eén van de vrouwen zegt hoe ze in de avond bij andere haltes afstapt dan bij het station Elisabeth, doordat ze zich er niet veilig voelt. Ook andere vrouwen bevestigen dat ze niet aan die halte durven afstappen in de avond. Verschillende vrouwen merken op dat de vele camera's in de stations niet echt helpen: het is al te laat op het moment dat de camera een nut heeft, of mensen zetten gewoon hun kap op om onherkenbaar te blijven. Op het event zegt een van de vrouwen in de participatieve workshop dat ze niet durft gaan joggen in het donker. Andere vrouwen beamen dat. Een andere vrouw zegt hoe de politie voor haar geen gevoel van veiligheid kan teweegbrengen. Zij, maar ook anderen spreken over het belang van meer laagdrempelige aanspreekpunten op straat.

Inrichting

De inrichting van de publieke ruimte en hoe die niet beantwoordt aan de noden van de vrouwen was een veel besproken topic tijdens de workshops. Het valt op hoe de vrouwen nadenken over de inrichting in functie van hun kinderen. Ze vinden een publieke plek goed wanneer er een speeltuin is. Zo vestigen ze bijvoorbeeld bij het herontwerp/de herinrichtingsoefening van het De Coninckplein veel aandacht aan meer ruimte voor spel.

Gelinkt daaraan vinden de vrouwen een veilige inrichting belangrijk. Rond het basketbalveld op het De Coninckplein zou volgens de vrouwengroep een omheining moeten komen, liefst een groene omheining. De vrouwen vinden de drukte op het De Coninckplein, gelinkt aan de vele auto's, fietsers en tram gevaarlijk. Het plein zou volgens hen beter zijn moest het er rustiger en veiliger zijn. Verder spreken de vrouwen over het belang van straatverlichting. Dat kan helpen voor een groter veiligheidsgevoel.

De vrouwen wensen een groenere publieke ruimte met meer waterpartijen waarin hun kinderen kunnen spelen. Bij de herverbeelding van het De Coninckplein zijn missende groenelementen veelbesproken. Ook de *mental maps* tonen hoe de vrouwen groen gebruiken om het stedelijk landschap te structureren. Bovendien is groen volgens de dames belangrijk voor een zachte ondergrond, waarop hun kinderen kunnen spelen. Park Spoor Noord is in Antwerpen Noord één van de lievelingsplekken van de vrouwen, doordat het open is, er groen aanwezig is en ook waterpartijen waarin hun kinderen kunnen spelen.

“Park Spoor Noord is een veilige plek om te spelen. Het is mooi dat kinderen ergens kunnen spelen, maar de jongens zijn hard aanwezig, de meisjes zitten meer op de achtergrond” (Deelnemer vrouwengroep ‘Onze Tuin’, 2022).

Bij de herverbeelding van het De Coninckplein pleiten de vrouwen voor de aanwezigheid van een permanent toegankelijk openbaar toilet op het plein. Ze merken op dat er weliswaar een toilet aanwezig is in de bibliotheek, gelegen op het plein, maar dat deze sluit wanneer de bibliotheek sluit. De vrouwengroep besluit dat het belangrijk is dat er een openbare toilet is bij een park of pleintje om er te kunnen rondhangen.

Openbaar vervoer

Het openbaar vervoer is van groot belang voor de vrouwengroep. Om naar de wekelijkse meetings van ‘Onze Tuin’ te komen nemen de meeste van de vrouwen het openbaar vervoer. Dat doen ze omdat velen onder hen niet meer in Antwerpen Noord wonen en daardoor wel een bepaalde afstand moeten afleggen. Ook familiebezoekjes bij familieleden die verder wonen doen ze met het openbaar vervoer. Publieke plekken moeten volgens de vrouwen makkelijk bereikbaar zijn, liefst te voet, maar anders met het openbaar vervoer. Sommige vrouwen geven aan dat ze zich graag met de fiets verplaatsen, maar dat geldt niet voor alle vrouwen uit de groep.

De vrouwen vertellen dat het openbaar vervoer belangrijk is doordat velen onder hen geen rijbewijs hebben. Ze verkiezen stations waar verschillende tram- of metrolijnen elkaar kruisen. Bij de halte Elisabeth kruisen verschillende lijnen, wat goed is volgens de vrouwen, het probleem bij deze stop is dat ze zich er vaker onveilig voelen in de avond, zoals hierboven beschreven.

Wanneer de vrouwengroep spreekt over het openbaar vervoer, en concreter over de halte Elisabeth, spreken ze over hoe de lift en roltrap bij ondergrondse haltes vaak kapot zijn, wat moeilijk is voor zij die niet goed te been zijn of een buggy meedragen. Wat ze overigens ook niet fijn vinden is hoe sommige trams of bussen overvol zitten, waardoor mensen te dicht op elkaar staan en er veel aanrakingen zijn.

8.2.2. Belang van lokale sociale dienstverlening

“Donderdag is heilig voor mij. Vandaag heb ik ‘vrouwengroep’. Ik doe niets thuis, drink mijn koffie en ik vertrek. Ik heb iets belangrijks te doen” (Deelnemer vrouwengroep ‘Onze Tuin’).

Zoals in de probleemstelling wordt beschreven worden de stemmen van vrouwen met een migratieachtergrond in ruimtelijke planning niet voldoende gehoord. Tijdens de workshops werd daarop ingespeeld door te werken met alternatieve vormen van communiceren. Een leertraject werd opgezet. Tijdens de eerste participatieve workshop van het project ‘Onze Tuin’ konden de vrouwen aan de hand van beelden voeling krijgen met het concept ‘de publieke ruimte’, de momenten die daarop volgden droegen bij aan dat leerproces dat zich uitte in het event, waar de vrouwen hun project konden voorstellen, waar ze hun stem konden laten horen. Wat dit actie-onderzoek duidelijk maakt is de impact op het empoweren van de vrouwengroep.

Het actie-onderzoek met de vrouwengroep verbonden aan de tuin in Permeke geeft inzichten in het belang van lokale sociale dienstverlening om vrouwen met een migratieachtergrond meer inspraak en zeggenschap te geven in hoe de publieke ruimte vorm krijgt.

Ten eerste zijn methodieken op maat van belang. Maatwerk op basis van een doelgroep is bepalend om beter inzicht te krijgen in de ruimtenoden van de vrouwen (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023). Inspelen op de juiste methodieken aangepast aan de doelgroep vereist goed sociaal inzicht. Daartoe kunnen lokale sociale dienstverleners bijdragen.

Ten tweede zijn vertrouwenspersonen cruciaal. Deze rol werd voornamelijk ingevuld door opbouwer Vanbossel van SAAMO. De vrouwen kunnen bij haar terecht voor vragen over de participatiemomenten, maar ook voor bredere vragen. Ze kunnen haar vertrouwen. Deze vertrouwenspersoon kan bovendien optreden als *spokesperson* en de belangen van de groep verdedigen (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023). Daarnaast leert het project ook dat een veilige omgeving, een *safe space*, belangrijk is. De vrouwen weten dat ze in de vrouwentuin elkaar kunnen ontmoeten, ze voelen zich er veilig.

Ten derde wijst dit onderzoek op het belang van het vinden van een gemeenschappelijke taal. De eerste participatiemomenten leerden dat praten over de publieke ruimte niet zo eenvoudig is. Niet elke vrouw uit de groep is even gevorderd in de Nederlandse taal. Daarbovenop vraagt praten over de publieke ruimte een bepaald jargon. Door te werken met verschillende media, zoals naast taal ook met beelden, diagrammen, kaarten en zintuigen kon gezocht worden naar een taal die de vrouwen toeliet hun ruimtelijke noden te presenteren.

Methodieken op maat van de doelgroep, het vinden van vertrouwen en van een gemeenschappelijke taal, vraagt tijd. De hierboven beschreven inzichten kunnen dus aangevuld worden met een vierde: participatie met vrouwen wiens stemmen weinig gehoord worden is een proces dat tijd vraagt. Het laatste participatiemoment voor het veldwerk van deze thesis, namelijk het event, toont aan dat geen stappen, maar sprongen werden verzet tijdens de vele participatiemomenten in de tuin. De vrouwen stelden tijdens dit evenement met heel veel trots hun werk voor. Ze presenteerden aan een groot publiek hun onderzoek, vertellen over het belang van de publieke ruimte, van hun samenkomstmomenten. De vrouwen werden versterkt in hun ruimtelijke taal en kunnen hun stem laten horen over hun ruimtelijke noden en behoeften.

Deze thesis toont aan dat sociale dienstverlening belangrijk is. Via het 'Onze Tuin'-project wordt duidelijk dat buurtwerkers inzicht hebben in het alledaagse leven van vrouwen uit de buurt. Ze kunnen kwetsbare groepen herenigen en hun een stem geven. Ze kunnen ervoor zorgen inclusieve samenwerking kan ontstaan met een relatief kwetsbare groep waardoor ze gehoord kunnen worden in het ruimtelijke debat.

De kernconclusies uit het eerste luik van het veldwerk van deze scriptie worden in box 5 samengevat.

Box 5

Conclusies – 'Onze Tuin'

Ervaringsgerichte kennis

- Starten vanuit de dagdagelijkse ervaringen van vrouwen met een migratieachtergrond is belangrijk. Zo kunnen vrouwen vanuit die ervaringen zich uitspreken over hun dagdagelijkse ruimtelijke noden en behoeften.
- De vrouwen spreken over hoe mannelijke dominantie een negatief effect heeft op hun gevoel van veiligheid, over hoe ze zich genoodzaakt voelen hun ruimtegebruik daardoor aan te passen. Verder bespreken de vrouwen hoe de publieke ruimte meer ingericht moet zijn naar hun wensen, zoals met meer groen, meer speeltuintjes voor kinderen en openbare toiletten. Verder is voor de vrouwengroep van 'Onze Tuin' openbaar vervoer erg belangrijk.

Lokale sociale dienstverlening

- Lokale sociale dienstverleners kunnen via methodieken op maat vrouwen met een migratieachtergrond bevragen in hun ruimtenoden en behoeften.
- Lokale sociale dienstverleners zijn een punt van vertrouwen voor vrouwen uit de buurt.
- Lokale sociale dienstverleners kunnen via methodieken op maat en via hun vertrouwensrelatie samen met vrouwen met een migratieachtergrond een gemeenschappelijke taal vinden om over de publieke ruimte te praten.

8.3. Luik 2 - Interviews

In deze sectie worden de interviews verwerkt met de personen beschreven in subsectie 7.2.2.

De volgende secties bespreken de interviews aan de hand van de vier categorieën die de interviews structureerden, namelijk, (1) Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond in de wijk; (2) Belang van sociale dienstverlening in de wijk; (3) Belang van participatie en (4) Beleid en prioriteit (zie sectie 7.2.2). Op het einde van elke categorie wordt een samenvatting gegeven.

8.3.1. Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond

Om in te zetten op een genderinclusievere stad is het belangrijk zicht te hebben op de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond. Daarom beschrijft deze sectie op basis van interviews het ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond uit Antwerpen Noord. Op die manier kan inzicht verworven worden in welke plaatsen voor de doelgroep belangrijk zijn en welke noden ze hebben wanneer ze zich door de stedelijke context bewegen. Die inzichten leren hoe vrouwen met een migratieachtergrond de publieke ruimte graag gebruiken, welke inrichting vrouwen belangrijk vinden, maar ook welke programma's of activiteiten vrouwen met een migratieachtergrond aantrekken.

De interviews met de verschillende instanties die gelinkt kunnen worden aan vrouwen met een migratieachtergrond uit de buurt benadrukken het belang van de zorgrol die de vrouwen opnemen (B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april 2023; A. Van Damme, persoonlijke communicatie, 13 maart 2023; F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023). De zorgfunctie die ze vervullen en de invloed daarvan op hun dagelijks leven is bepalend in hun ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag. Het hebben van kinderen is een belangrijke factor voor vrouwen, daar moet bewust mee worden omgegaan. Vrouw zijn mag desondanks niet gelijkgesteld worden aan moeder zijn (I. Cockx, persoonlijke communicatie, 8 april 2023).

Publieke ruimte als groepsbeleving

Uit het interview met de buurtregisseur blijkt dat het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond een groepsbeleving is. Die vaststelling blijkt ook uit de observaties beschreven in sectie 8.1. Vrouwen met een migratieachtergrond zullen niet snel alleen een boekje lezen. Wanneer ze rondhangen in de publieke ruimte is dat met andere vrouwen, of

in functie van hun kinderen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 2023). Hoffmeister beschrijft hoe ze na het sluiten van het kinderdagverblijf waar ze werkt, 'Deugniet', ziet hoe mama's rondhangen bij Park Spoor Noord of het Stuivenbergplein. Ze beschrijft het belang van genoeg publieke speelruimte, daar kinderen thuis vaak weinig plek hebben om te spelen (Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023).

Vrouwen met een migratieachtergrond hangen in groep rond om zo de 'negatieve zorgen' die hun gemeenschap kan hebben over een vrouw alleen in de publieke ruimte te verminderen. Verder kunnen ze in groep ongewenst contact vermijden en zich veiliger voelen (Yücesoy, 2006). Die groepsbeleving heeft ruimtelijke implicaties. Zo is het belangrijk in te zetten op plekken van ontmoeting, met bijvoorbeeld genoeg ruimte en zitmogelijkheden. Verder zouden plekken op een collectief gebruik moeten inzetten, zodat verschillende sociale relaties kunnen ontstaan tussen de verschillende leden van de groepen van de vrouwen (Faili et al., 2018; Rishbeth et al., 2018).

Belang van vrouwvriendelijke inrichting

Vrouwen hangen zoals hierboven beschreven graag rond bij Park Spoor Noord, bij het Stuivenbergplein, bij het Jos Verhelstplein of bij het Willy Vandersteenplein (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april, 2023). Die plekken zijn volgens de lokale stemmen belangrijk door onder andere hun beleving en inrichting, het zijn verder plekken die ontmoeting stimuleren of genoeg speelruimte bieden. Groene, rustige, open plekken, verlicht, met een mix van functies zijn daarenboven belangrijke kernmerken van een goede publieke plek voor vrouwen met een migratieachtergrond (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023). Park Spoor Noord bijvoorbeeld, een populaire plek, is een open plaats waar genoeg ruimte is om niet in het nauw gedreven te worden, waar vrouwen het overzicht kunnen bewaren (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; Y. Hoffmeister persoonlijke communicatie, 11 april 2023). Aan het park zijn verschillende functies gebonden, sportmogelijkheden, speeltuintjes, bankjes, ... Speeltuintjes moedigen vrouwen met een migratieachtergrond, die de publieke ruimte vaak gebruiken in functie van hun kinderen, aan om rond te hangen in het park (D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april 2023). Park Spoor Noord is ook populair doordat er voor iedereen wat is. Het is een groot park waar verschillende doelgroepen hun plek kunnen vinden (persoonlijke communicatie, participatieve workshops, 2022-2023).

Hoewel speeltuintjes belangrijk zijn, is de combinatie met groen belangrijk. Bij het Sint-Jansplein bijvoorbeeld hangen vrouwen minder rond, het is er grijs en versteend, ook al zijn er speeltuintjes (S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april 2023). Daarnaast zouden de bankjes op het plein minder aantrekkelijk zijn. Doordat ze geen rugleuning hebben zijn ze minder uitnodigend (S. Van Ouytsel, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

Een mix van functies blijkt onder andere belangrijk voor het bijdragen aan sociale controle en dus een groter veiligheidsgevoel. Daarom geven de verschillende actoren aan dat de aanwezigheid van een school, een opvang, een buurtcentrum,... op een locatie ook bijdraagt aan de perceptie van veiligheid (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023; B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april 2023; A. Schalijs, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023).

Uit de interviews blijkt dat er aan de publieke plekken besproken in deze subsectie ook zaken verbonden zijn die ervoor zorgen dat vrouwen er niet graag komen. Die redenen worden verder besproken in subsectie 'Een gevoel van onveiligheid'.

Belang van de semipublieke ruimte

Voor vrouwen met een migratieachtergrond uit Antwerpen Noord zijn semipublieke plekken belangrijk. Belangrijke semipublieke plekken zijn plekken voor vrijetijdsbesteding, voor informatie, ontmoeting, leerplekken, of voor sociale dienstverlening. Het is belangrijk erop te duiden dat dit gaat over de semipublieke plekken die gratis toegankelijk zijn en niet gebaseerd op consumptie (zoals cafés of restaurants) (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). De alinea's hieronder bespreken enkele van die belangrijke semipublieke plekken voor vrouwen met een migratieachtergrond.

De bib is een belangrijke plek voor vrouwen met een migratieachtergrond. Sommige vrouwen beschikken niet over een laptop of computer. In de bib, maar bijvoorbeeld ook in digipunten, kunnen ze gratis een computer gebruiken. Ook kinderen komen na school naar de bib, het is een veilige omgeving waar ze gebruik kunnen maken van computers (D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023).

Figuur 46: Digipunt bij het Willy Vandersteenplein (Eigen beeld)

Ook telt sociale dienstverlening als een belangrijk onderdeel van de vrouwen hun dagbesteding. Voor informatie bezoeken ze vaak verschillende dienstverlenende organisaties, zoals het OCMW of Atlas (Adviescentrum voor diversiteit en integratie) (Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023). Ook voor hun vrije tijd kunnen de vrouwen met een migratieachtergrond terecht bij organisaties uit de buurt. Vrouwenwerkingen, zoals aangeboden door buurtcentrum Elegast, door SAAMO of door het Oude Badhuis of moedergroepen zoals bij de school 'De Musjes' vormen een belangrijk deel van die vrijetijdsbesteding (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april 2023; 'Onze Tuin', participatieve workshops, 2022-2023; B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april 2023). Sommige vrouwen 'hoppen' zelfs binnen dit netwerk van sociale dienstverlener tot sociale dienstverlener.

Over sport wordt in enkele interviews ook gesproken. Ondanks dat er over het sportieve leven van vrouwen met een migratieachtergrond geen grote conclusies konden worden getrokken, blijkt wel dat 'vrouwenurtjes' (sportsessies enkel toegankelijk voor vrouwen) erg populair zijn. Zo zijn er in Antwerpen Noord bijvoorbeeld de vrouwenurtjes in het zwembad bij Park Spoor Noord, of yoga en taekwondo lessen aangeboden door vrijwilligers van SAAMO (Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023; F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; 'Onze Tuin', participatieve workshops, 2022-2023). Volgens Faili en collega's (2018) zijn sportplekken die voldoende bescherming of beschutting geven belangrijk voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Een nood aan plekken voor enkel vrouwen

Zoals beschreven hierboven zijn semipublieke plekken belangrijk voor vrouwen met een migratieachtergrond. Ze kunnen er andere vrouwen ontmoeten of tot rust komen. Daarnaast kunnen het plekken zijn die vrouwen met een migratieachtergrond zich kunnen toe-eigenen. Dit blijkt bijvoorbeeld het geval bij lokale sociale dienstverleners die programma's en activiteiten aanbieden gericht op vrouwen.

Plekken gericht op vrouwen in de semipublieke ruimte blijken in Antwerpen Noord erg populair. Plekken die alleen voor vrouwen zijn in de semipublieke ruimte zouden volgens sommige vrouwen uit Antwerpen Noord opengetrokken mogen worden naar de publieke ruimte. Zo werd er binnen de vrouwengroep 'Madammen van 2060' gesproken over hoe ze een plek willen in Park Spoor Noord voor vrouwen alleen. Zo zouden ze een afgesloten park kunnen hebben waar ze zich op hun gemak voelen (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Die behoefte is reëel volgens Moris en Beeckmans. Wekelijkse uurtjes in een afgesloten deel van een park zouden moeten kunnen (M. Moris, persoonlijke communicatie, 26 april 2023; L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). "Er zijn ook heel veel plekken waar alleen mannen komen hé, dus ik denk wel dat dat kan in de stad, zolang dat er voldoende plekken voor iedereen zijn, zolang het geen uitsluiting wordt voor andere mensen. Ik zie dat als een mechanisme van inclusie, een inhaalbeweging, want die vrouwen zijn nu al gediscrimineerd omdat ze geen plek hebben in de publieke ruimte" (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). Beeckmans gaat verder door zich af te vragen wat juist de nood is van zo'n gesegregeerde plekken en wat het belang van openbaarheid is, en of semipublieke plekken die nood voldoende kunnen opvangen. Bij semipublieke plekken is het namelijk mogelijk om via een soort lidmaatschap te werken, terwijl dat bij publieke plekken moeilijk kan (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

Zoals blijkt uit de interviews wordt het claimgedrag in de publieke ruimte in Antwerpen Noord heel 'mannelijk' ingevuld. Het kan interessant zijn afgeschermd plekken te voorzien voor vrouwen om een vorm van toe-eigening te bieden. Zo kan hun gevoel van toebehoren in de publieke ruimte verhoogd worden. Mogelijk is dat een manier om de onbalans van mannen in de publieke ruimte te counteren of recht te trekken. Ruimtelijk vraagt dit onderzoek naar hoe zo'n plekken genoeg openbaar kunnen blijven, zodat de plekken niet exclusief worden of een poortwachter nodig hebben. Op zo'n plekken zou geëxperimenteerd kunnen worden met een bepaald gebruik te stimuleren waardoor de plekken bepaalde groepen meer aantrekken dan anderen. Tijdens de interviews werd gesuggereerd hoe bijvoorbeeld plekken kunnen worden ingericht met ruimtes voor borstvoeding. Die setting zou het gebruik van een plek door jonge moeders kunnen stimuleren (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

De publieke ruimte als...

...een hangplek?

Tijdens de interviews wordt gesproken over waar vrouwen graag rondhangen in de publieke ruimte. Sommige geïnterviewde buurtwerkers zeggen dat de vrouwen na hun activiteit nog even blijven hangen, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de vrouwengroep van buurtcentrum Elegast of bij de vrouwengroep 'Onze Tuin' (S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april 2023; 'Onze Tuin', participatieve workshops, 2022-2023). Ook Park Spoor Noord of het Stuivenbergplein is onder sommige vrouwen met een migratieachtergrond een populaire plek om rond te hangen. Tijdens andere interviews met andere actoren uit de wijk blijkt dat veel van de vrouwen die zij zien na hun werking meteen naar huis gaan (B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april 2023; F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

De lokale stemmen zien verschillende mogelijke verklaringen voor het niet-hanggedrag van de vrouwen. Onder andere kan het zijn doordat er aan hun werking geen goede locatie is om te blijven hangen of na te praten. Dat kan bijvoorbeeld doordat er te weinig plaats is of geen groen of speeltuintje (B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Maar er zijn ook andere redenen. Veel van de vrouwen hebben het bijvoorbeeld heel druk, zeker als ze meerdere kinderen hebben. Het leven van vrouwen met een migratieachtergrond zou overigens eerder binnenshuis plaatsvinden in plaats van in de publieke ruimte (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

...een plek van verplaatsingen

"[Z]e gaan niet van thuis naar hun werk, neen, daar zitten nog van alle stops tussen! (...) Ze brengen hun kinderen naar school, dan langs de kinderopvang, dan boodschappen doen, naar huis... en dan terug". (Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023)

Vrouwen met een migratieachtergrond doen aan *trip chaining*. De publieke ruimte is een belangrijk 'medium' voor hun complexe verplaatsingspatroon. Tijdens de interviews kwam naar boven dat vrouwen met een migratieachtergrond bijvoorbeeld in functie van hun kinderen zich verplaatsen richting de school of kinderopvang. Dat ze daarna naar hun werkplek gaan, maar ook bij verschillende sociale dienstverleners stoppen: zo moeten ze bijvoorbeeld naar Atlas, naar het OCMW, volgen ze Nederlandse les, maar zoeken ze ook vrijetijdsbesteding op bij sociale dienstverleners, zoals in buurtcentra. Vrouwen met een migratieachtergrond doen die verplaatsingen voornamelijk te voet.

Ruimtelijk impliceert dit dat er aandacht moet gevestigd worden op het soort plekken waar vrouwen met een migratieachtergrond komen. Ten eerste moeten die plekken goed verbonden worden met aandacht voor zachte routes. Een goede bewandelbaarheid tussen verschillende stops is belangrijk. Ten tweede is de ligging van de dagelijkse stops voor vrouwen met een migratieachtergrond niet onbelangrijk. Bijvoorbeeld, als semipublieke plekken in de directe omgeving liggen van publieke plekken, dan zouden vrouwen na werkingen op semipublieke plekken (zoals na de schooluren, na de Nederlandse les,...) gemakkelijker kunnen blijven hangen in de publieke ruimte in de directe omgeving. Ten derde kan ook rekening gehouden worden met een vrouwvriendelijke inrichting bij de plekken van de stops van de vrouwen zoals hierboven besproken. Bijvoorbeeld, door ervoor te zorgen dat de ruimte voor de schoolpoort ontmoeting stimuleert, genoeg ruimte en speelmogelijkheden voorziet, en daarnaast dichtbij andere functies ligt, kan dit het 'blijven hangen' in de publieke ruimte stimuleren.

Uit de interviews bleek dat vrouwen met een migratieachtergrond de publieke ruimte voornamelijk gebruiken om zich voort te bewegen. Daarom is het belangrijk om op de routes die ze afleggen genoeg rustpunten te voorzien. Op zulke punten waar vrouwen in groep even kunnen blijven hangen kunnen de vrouwen rust vinden in hun drukke verplaatsingen. De herontwikkeling van de Stuivenberg site zou rekening houden met zulke plekken van rust (E. Lamberts, persoonlijke communicatie, 2 mei 2023).

Wanneer de vrouwen naar een ander stadsdeel gaan, bijvoorbeeld om familie te bezoeken, zullen ze voornamelijk het openbaar vervoer nemen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023). Echter, het openbaar vervoer is volgens Hoffmeister (persoonlijke communicatie, 11 april 2023) niet even goed afgestemd op vrouwen. Ze bespreekt hoe de trammen soms overvol zitten, waardoor er weinig ruimte is voor vrouwen met kinderen, kinderwagens en boodschappen. Ook daarmee moet rekening worden gehouden in transportplanning.

Een gevoel van onveiligheid

Gevoelens van angst hebben een belangrijke impact op het ruimtegebruik van vrouwen. Tijdens alle interviews werd er gesproken over hoe angst, zeker wanneer het donker wordt, bepalend is voor de aanwezigheid van vrouwen in de publieke ruimte. Het keer op keer aangesproken worden of nageroepen worden, maar ook de mannelijke dominantie op bepaalde plekken maakt dat vrouwen hun ruimtegebruik en verplaatsingspatroon aanpassen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 maart 2023; E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

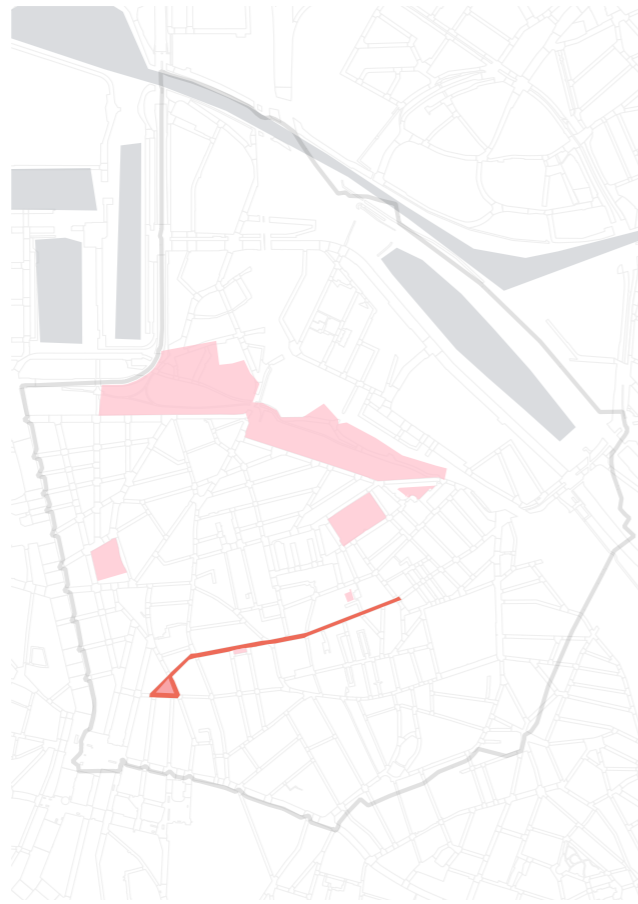
Binnen Antwerpen Noord worden er enkele plaatsen aangeduid waar vrouwen niet graag rondhangen doordat ze zich er onveilig voelen. Vrouwen geven aan dat ze ongepast aangesproken worden of dat, zeker in de avond, een mannelijke dominantie in aantallen hun een onbehaaglijk gevoel geeft. De volgende alinea's beschrijven de plekken waar vrouwen zich niet veilig voelen.

Het Sint-Jansplein wordt in elk interview aangehaald als een plek waar vrouwen niet graag rondhangen. Het plein is sterk verhard met weinig groen en heeft bovendien een slecht imago. Drank- en druggebruikers op het plein zorgen ervoor dat vrouwen zich er minder veilig voelen. Hoewel een alcoholverbod enkele van de problematieken volgens sommigen oplost, blijft het negatieve narratief sterk bepalend.

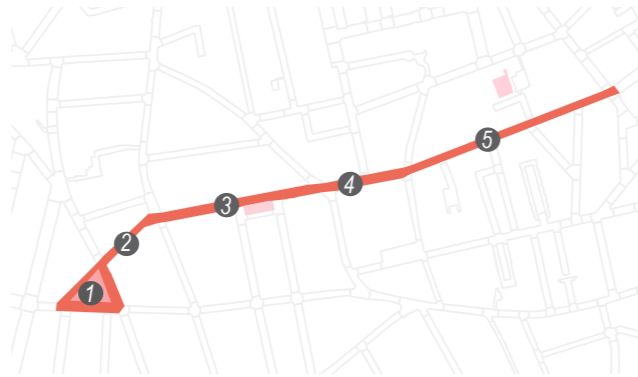
Ook het De Coninckplein heeft een negatief imago bij vrouwen met een migratieachtergrond. Vrouwen hangen niet graag rond op dit plein doordat ze zich er niet veilig voelen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

Het Stuivenbergplein is een plein dat populair is onder vrouwen door het groene karakter en de speeltuintjes die er aanwezig zijn. Toch verwijzen lokale stemmen ook naar de hangjongeren bij het plein, waardoor vrouwen er niet altijd op hun gemak zijn (S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 maart 2023).

Naar de Handelstraat wordt tijdens de interviews verwezen als een mannenstraat. Mannen hangen hier rond de vzw's. Vrouwen voelen zich door de mannelijke dominantie niet veilig in de Handelstraat. Volgens sommige lokale stemmen gaan de vrouwen er wel boodschappen doen, anderen zeggen dat vooral de mannen in die straat de boodschappen doen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; D. Cleophas, persoonlijke communicatie, 9 maart; E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023). Volgens de buurtregisseur vinden vrouwen met een migratieachtergrond dat de Handelstraat deel uitmaakt van een 'onveilige as'. Vrouwen voelen zich onveilig op de gang van de Handelstraat, de Korte Zavelstraat, de Sint-Elisabethstraat en de Muizenstraat tot aan het De Coninckplein (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023). Die onveilige as wordt aangeduid op kaart 4. Volgens de wijkagent is die as een probleemzone, vooral door de samentroeping of hangcultuur van mannen daar (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

Kaart 4: Onveilige as

Kaart 5: Zoom-in onveilige as -
1. De Coninckplein, 2. Muizenstraat, 3. Sint-Elisabethstraat, 4. Korte Zavelstraat, 5. Handelsstraat

Hoewel tijdens de interviews gesproken wordt over het grote onveiligheidsgevoel dat vrouwen ervaren op bepaalde plekken in Antwerpen Noord, wordt tijdens de interviews aangegeven dat veel van die problematieken niet op de radar van de politie zitten. Met andere woorden, de politiegegevens reflecteren niet dat vrouwen zich onveilig voelen (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Volgens de verantwoordelijke van het wijkteam van de politie in Antwerpen Noord komen er bijna geen meldingen binnen van vrouwen die zich onveilig voelen. Ze vertelt hoe er wel eens één incident is geweest, maar hoe de politie moeilijk kan ageren wanneer de meldingen niet binnenkomen. Ondanks dat de wijkagent vertelt dat de politie een aanspreekpunt kan zijn qua veiligheid, blijkt dat in de praktijk niet altijd evident. Ze vertelt hoe een lagere Nederlandse taalvaardigheid voor vrouwen met een migratieachtergrond een struikelblok is, maar ook dat er andere drempels zijn. Het politiekantoor, gelegen in de Handelstraat in Antwerpen Noord, is niet meer 24/7 open. Mensen moeten nu een afspraak maken in plaats van dat ze het kantoor gewoon kunnen binnenwandelen (zoals dat vroeger wel kon). De drempel om politie aan te spreken werd hoger, waardoor mensen afhaken. Verder vertelt de wijkagent hoe hun uniform soms kan afschrikken en hoe ze minder een gekend gezicht zijn in de wijk (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023). Inzetten op laagdrempelige aanspreekpunten zou kunnen bijdragen aan een verhogen van het gevoel van veiligheid bij vrouwen. Die laagdrempelige aanspreekpunten worden verder besproken in sectie 8.3.3.

Uit het interview met de wijkagent blijkt dat er geen opleidingen zijn die hen helpen om correct te handelen wanneer vrouwen toch de stap zetten om ongewenste situaties in de publieke ruimte aan te geven. Binnen de politie is seksuele intimidatie tot geweld op vrouwen in de publieke ruimte minder een topic. In het vijfjaarlijkse zonaal-veiligheidsplan worden thema's vastgelegd die extra aandacht moeten krijgen. Seksuele intimidatie of geweld op vrouwen in de publieke ruimte is daarin nog nooit een topic geweest. "Het misgedrag ten opzichte van vrouwen, dat is er he, maar dat wordt niet gemeld bij de politie", aldus de wijkagent (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023). De politie baseert zich op cijfers, maar wanneer die er niet zijn kunnen ze moeilijk inspelen op de problematiek.

Stad Antwerpen investeerde fors in meer camerabewaking om bij te dragen tot een hogere veiligheid en leefbaardere wijken (Politie Antwerpen, z.d.). Volgens de geïnterviewde actoren dragen ze doch weinig bij aan een verhoogd gevoel van veiligheid (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

Box 6 vat bovenstaande resultaten over het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond samen.

Conclusies - Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond

Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond in Antwerpen Noord geeft de volgende conclusies:

Publieke ruimte als groepsbelevens

- Vrouwen met een migratieachtergrond beleven de publieke ruimte in groep: met hun kinderen, partner of vriendinnen. Daarom is het belangrijk plekken te voorzien die ontmoeting stimuleren.

Belang van een vrouwvriendelijke inrichting en voorzieningen

- Vrouwen met een migratieachtergrond vinden groene, rustige, open plekken die goed verlicht zijn in de publieke ruimte belangrijk. Verder houdt een vrouwvriendelijke inrichting van de publieke ruimte rekening met de zorgrol die veel vrouwen met een migratieachtergrond vervullen door bijvoorbeeld genoeg speeltuintjes te voorzien.
- De publieke ruimte moet ook rekening houden met behoeften van vrouwen, daarom moeten er bijvoorbeeld genoeg openbare toiletten worden voorzien.

Belang van semipublieke plekken

- Semipublieke plekken mogen niet vergeten worden. Het zijn belangrijke plekken voor vrouwen met een migratieachtergrond voor vrijetijdsbesteding, informatie, voor rust en ontmoeting. Zo zijn bijvoorbeeld buurtcentra, de school, sportfaciliteiten of de bib belangrijke plekken voor vrouwen met een migratieachtergrond. Die plekken moeten gratis toegankelijk zijn en niet gebaseerd op consumptie.

Belang van plekken die vrouwen kunnen claimen

- Claimgedrag in 2060 is sterk mannelijk gedomineerd. Plekken die vrouwen kunnen claimen of toe-eigenen, bijvoorbeeld door een bepaald gebruik van een plek te stimuleren, zijn daarom belangrijk.

Trip chaining

- Vrouwen met een migratieachtergrond hebben een complex verplaatsingspatroon. Ze doen aan *trip chaining*. Bovendien verplaatsen ze zich voornamelijk te voet. Planning van de publieke ruimte moet dat complex verplaatsingspatroon in rekening brengen en inzetten op zachte routes die de verschillende stops van vrouwen met een migratieachtergrond verbinden. Bovendien moet gezorgd worden voor een goede mix van functies om bij te dragen aan een verminderde complexiteit van het verplaatsingsgedrag.
- Openbaar vervoer is een belangrijke voorziening voor vrouwen met een migratieachtergrond die een verdere verplaatsing afleggen. Er moet rekening gehouden worden met de ruimte die de vrouwen nodig hebben op de tram of bus voor hun kinderen, kinderwagens, boodschappen,...

Gevoel van onveiligheid

- Een gevoel van onveiligheid beïnvloedt het ruimtegebruik en de verplaatsingen van vrouwen met een migratieachtergrond. Ze voelen zich onveilig wanneer mannen domineren op een plek of in het donker.
- Vrouwen voelen zich in Antwerpen Noord onveilig op het Sint-Jansplein, het De Coninckplein, op het Stuivenbergplein en rond de Handelstraat.

8.3.2. Lokale sociale dienstverlening voor vrouwen met een migratieachtergrond

Lokale sociale dienstverlening is belangrijk voor vrouwen uit de wijk. Het zijn plekken die programma's en activiteiten aanbieden op maat van vrouwen. Bovendien kunnen ze als laagdrempelige aanspreekpunten op straat bijdragen aan een groter veiligheidsgevoel. Verder kunnen lokale sociale dienstverleners door hun relaties van vertrouwen met de vrouwen hun noden en behoeften representeren.

Programma en activiteiten gericht op vrouwen

Daar waar mannen in de wijk beter hun weg vinden, zoals in theehuizen (vzw's), is er voor vrouwen met een migratieachtergrond minder aanbod (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Vanuit die redenering hebben sociale organisaties een belangrijke rol te vervullen in het alledaagse leven van vrouwen met een migratieachtergrond. Ze bieden informatie, netwerkopportunities, vrijetijdsbeleving en een veilige plek. Zoals in de literatuur beschreven bieden lokale organisaties of buurtwerkingen een belangrijke opportuniteit voor vrouwen om elkaar te ontmoeten (Faili et al., 2018).

Tijdens interviews werd met verschillende vertegenwoordigers gesproken die sociale dienstverlening aanbieden voor vrouwen. Vrouwen uit de buurt kunnen terecht bij verschillende vrouwenwerkingen. Zo zijn er voor moeders van jongere kinderen moedergroepen/oudergroepen gelinkt aan scholen uit de buurt, zoals de moedergroep van de school 'De Musjes', is er de vrouwenwerking 'Madammen van 2060' verbonden aan het ontmoetingscentrum Het Oude Badhuis, waar vrouwen terecht kunnen voor vrijetijdsbesteding via koffiemomenten of informele taallessen, maar ook voor een rustplek in hun drukke dagdagelijkse leven. Bij de 'Dames van den Dam', gelinkt aan de buurtwerking Elegast wordt ook vooral ingespeeld op vrijetijdsbeleving. De 'MARA' groep, een vrouwengroep van het Centrum Algemeen Welzijnswerk (CAW) is een ambassadeursgroep. Ze gaan met een kleine groep vrouwen in gesprek over het aanbod sociale dienstverlening van het CAW of van andere partners, zoals van scholen of van buurtwerkers. Via hun achterban hoopt het CAW dat die informatie ook bij andere vrouwen uit de buurt raakt. De vrouwen uit de ambassadeursgroep willen iets terugdoen voor hun wijk en de maatschappij. Bij de vrouwengroep van SAAMO, 'Onze Tuin', komen vrouwen samen in hun tuin, ze werken er onder andere rond de publieke ruimte (zie sectie 7.2.1). Deze organisaties geven aan dat hun dienstverlening en programma afhangt van hoe de vrouwen het zelf willen invullen.

De vrouwenwerkingen zijn voor alle vrouwen uit de buurt, toch trekken ze, onder andere vanwege hun locatie in het superdiverse Antwerpen Noord,

voornamelijk vrouwen, moeders, met een migratieachtergrond aan. In Antwerpen Noord zijn er nog andere vrouwengroepen, zoals bijvoorbeeld de vrouwenwerking van vzw Safe Space. Binnen de scope van deze thesis kon niet het hele netwerk bevraagd worden. Kaart 2 duidt de verschillende plekken aan waar vrouwen terecht kunnen. De donkergroene punten werden in het licht van deze thesis bevraagd.

De organisaties verschillen elk in het aanbod dat ze aanbieden. Ze hebben gemeen dat ze een punt van rust en ventilatie zijn. De sociale organisaties waarmee in de context van deze thesis een gesprek werd gevoerd zijn een laagdrempelig aanspreekpunt. Doordat hun dienstverlening zo laagdrempelig is, kunnen sociale organisaties de kwetsbare stemmen uit de wijk bereiken. Ze kunnen zich aanpassen in de taal van de vrouwen om hen zo écht te horen. Dat is belangrijk, want anders isoleren ze zich in gesloten gemeenschappen (T. Ilter, persoonlijke communicatie, 21 maart 2023). De kracht zit in het rustig en op maat in gesprek gaan (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Ze bieden een veilige omgeving waardoor ze kunnen inspelen op de noden van de vrouwen waarmee ze in contact staan. Onder andere door regelmatig contact te hebben met vrouwen uit de wijk kunnen sociale organisaties goede relaties en vertrouwen met hen opbouwen. Bovendien kunnen vrouwen bij sociale organisaties ook andere vrouwen ontmoeten en linken leggen met lotgenoten. Uit de interviews blijkt dat een werking alleen voor vrouwen erg belangrijk is om een *safe space* te bieden (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april; Y. Hoffmans, persoonlijke communicatie, 11 april 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april 2023; B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april; Elise Van De Sompele, persoonlijke communicatie, 23 maart; T. Ilter, persoonlijke communicatie, 21 maart 2023; A. Van Damme, persoonlijke communicatie, 13 maart 2023).

De bovenstaande alinea's duiden op het belang van een goed uitgebouwd netwerk van lokale sociale dienstverlening voor vrouwen met een migratieachtergrond in 2060. Ze bieden informatie, rust en vrijetijdsbeleving en kunnen zo inzetten op een verhoging van het sociaal kapitaal van vrouwen uit de buurt.

Laagdrempelige aanspreekpunten voor een groter gevoel van veiligheid

In sectie 8.3.2 is besproken hoe het gevoel van onveiligheid van invloed is op het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond. Tijdens de interviews werd benadrukt hoe belangrijk laagdrempelige aanspreekpunten zijn om het veiligheidsgevoel van vrouwen in de buurt te versterken. Volgens de wijkagent zijn stadstoezichters laagdrempelige aanspreekpunten. Ze wandelen vaak rond in de wijk en zijn daarom goed aanspreekbaar (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

In Brussel zijn er voor die stadstoezichers genderquota, waardoor de vrouwelijke representatie verhoogt op straat (L. Dirx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). In Antwerpen zijn er zo geen quota (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

De rol van de stadstoezichter wordt in bepaalde interviews in vraag getrokken, “ik zie die ook niet vaak veel doen, ze lopen wel rond, maar...” (anoniem, 2023). Ze hebben een bepaalde autoriteit en hebben minder een connectie met de bewoners zoals straathoekwerkers, dienstverlening die door de stad werd afgebouwd, dat wel hadden (anoniem, 2023). De buurtregisseur zegt hoe het stadsbestuur veel waarde hecht aan dalende criminaliteitscijfers, maar dat tegelijk de drempels om criminaliteit aan te geven ook hoger kwamen te liggen. Doordat straathoekwerk werd afgebouwd worden laagdrempelige aanspreekpunten gemist, niet alleen voor vrouwen, ook voor kinderen, voor daklozen,... Laagdrempelige aanspreekpunten kunnen linken leggen tussen bepaalde doelgroepen en de buurt. Ze hebben meer tijd in vergelijking met de politie om in te spelen op lokale problemen (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023).

Het belang van buurtwerk wordt duidelijk wanneer tijdens de interviews wordt gesproken over het Sint-Jansplein. Zoals beschreven in een vorige sectie heeft het Sint-Jansplein geen goede reputatie. Daarom werd het project ‘Zorgzaam Sint-Jansplein’ opgezet. Via dit project werd een pleinconnector in het leven geroepen, die voor een bepaalde tijd aan de slag zou gaan om linken te leggen tussen handelaars, bewoners en pleingebruikers. Een peercoach vanuit Free Clinic (hulpverlening voor personen met verslaving aan illegale middelen) zou daarnaast outreachend werken naar toeleiding tot hulpverlening (Vlaamse Overheid, z.d., b; M. Janssens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Tijdens een interview met enkele betrokken werknemers van stad Antwerpen in het project Zorgzaam Sint-Jansplein werden de knelpunten van dit project besproken, maar ook de kansen die zouden bijdragen voor een zorgzamer Sint-Jansplein (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; M. Janssens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; S. VanOuytsel, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Volgens Mertens, pleinconnector, is er geen vaste locatie of inloopruimte waar mensen terecht kunnen. Hoewel ze vanuit stad Antwerpen in een tentje wel mensen op het plein kunnen aanspreken, is dat contact tijdelijk, waardoor contacten bijhouden moeilijk is. Er is geen buurtwerking gekoppeld aan het plein, geen vast netwerk dat de gelegde contacten duurzamer zou kunnen maken. Tijdens het interview wordt gesproken over hoe de betrokken actoren vragende partij zijn om een locatie voor buurtwerk te voorzien aan het plein. Echter, financieel zijn er heel wat drempels die dat niet zomaar mogelijk maken (D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Het gesprek met de actoren betrokken bij het project ‘Zorgzaam Sint-Jansplein’ benadrukt het belang van buurtwerk. Investeren in een goed basisnetwerk van lokale sociale dienstverlening zou het Sint-Jansplein echt

zorgzamer kunnen maken. Die boodschap geldt bij uitbreiding ook voor de gehele wijk.

Een medewerker van Zijkant vzw vertelt anekdotisch over een plein in Amsterdam, over hoe het plein een negatieve reputatie had, maar hoe buurtwerk die reputatie kon omdraaien. De introductie van het buurtwerk op het plein, dat onder andere ook een werking voor vrouwen ging aanbieden, zorgde ervoor dat de vrouwelijke representatie op het plein verhoogde, wat positief bijdraagt bij een groter veiligheidsgevoel (A. Schali, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023).

Box 7

Conclusies - Sociale dienstverlening voor vrouwen met een migratieachtergrond

Buurtwerk is voor vrouwen uit Antwerpen Noord belangrijk. Daar waar mannen in de wijk beter hun weg vinden, kan buurtwerk ervoor zorgen dat vrouwen gehoord worden. Het belang van buurtwerk wordt duidelijk in de volgende punten:

Programma en activiteiten gericht op vrouwen

- Buurtcentra zijn punten voor vrijetijdsbesteding, informatie, rust en voor ontmoeting. Binnen Antwerpen Noord zijn er verschillende vrouwenwerkingen, zoals bijvoorbeeld de vrouwengroep van het buurtcentrum Elegast, de moedergroep van de school ‘De Musjes’ of de vrouwengroep gelinkt aan SAAMO. Door hun goede contacten met vrouwen uit de buurt kunnen ze er een sterke vertrouwensband mee opbouwen.

Laagdrempelige aanspreekpunten voor een groter gevoel van veiligheid

- Laagdrempelige aanspreekpunten in de publieke ruimte kunnen bijdragen aan een verhoogd gevoel van veiligheid. Bovendien kan het zorgen voor een verhoogde vrouwelijke representatie op straat wanneer wordt ingezet op genoeg vrouwen in die rollen.

8.3.3. Hefbomen voor inclusieve participatieve samenwerking

Tijdens de interviews werd verwezen naar participatie als manier om vrouwen met een migratieachtergrond meer te betrekken in het planningsdebat. Zo zou de stad meer kunnen beantwoorden aan hun noden en behoeften. Bovendien geeft participatie een gevoel van eigenaarschap, wat belangrijk is voor een gevoel van toebehoren. Het gevoel dat vrouwen met een migratieachtergrond kunnen bijdragen aan een plek, en dat ook de toekomst van die plek van hen afhangt is cruciaal (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

“De ruimte bepaalt ons gedrag, maar ook andersom, wij geven vanuit ons gedrag de ruimte vorm. Dus als je minder gehoord of gezien wordt, dan ontstaan er plekken die niet vormgegeven zijn naar je noden. De norm is dan dominant mannelijk, of dominant wit, of dominant Belg. Dat kan ervoor zorgen dat je je niet thuis voelt, maar ook dat de samenleving een perspectief op je werpt van anders te zijn, van niet thuishoren” (M. Moris, persoonlijke communicatie, 26 april 2023).

In de probleemstelling wordt beschreven dat voornamelijk hoogopgeleide en kapitaalkrachtige burgers deelnemen aan participatie en hoe vrouwen met een migratieachtergrond vaak niet gehoord worden. Bij mainstream participatie is er een groot aantal drempels die ervoor zorgen dat de stem van vrouwen met een migratieachtergrond niet genoeg wordt gehoord. Tijdens de interviews wordt daarom verwezen naar hoe mainstream participatie eerder ‘schijnparticipatie’ is (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023).

De drempels voor deelname aan mainstream participatie worden in de interviews verder uitgediept en hieronder beschreven. De verschillende interviews geven naast de drempels ook inzicht in opportuniteiten om in te zetten op inclusievere participatie.

8.3.3.1. Drempels bij participatie met vrouwen met een migratieachtergrond

Gouweloose is verantwoordelijke voor communicatie en participatie bij het district Antwerpen. Hij legt uit dat er niet veel tijd en ruimte is om kwetsbare mensen te betrekken in de participatiemomenten die ze organiseren. Om mensen te betrekken gebruiken ze ‘basic’ technieken, namelijk uitnodigingen via infobrieven (A. Gouweloose, persoonlijke communicatie, 6 april 2023). Echter, kwetsbare bewoners zijn moeilijk te bereiken via infobrieven (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023). Via officiële kanalen,

zoals bij die infobrieven, mag daarenboven enkel in het Nederlands worden gecommuniceerd, in een diverse wijk als Antwerpen Noord wordt een groot deel van het doelpubliek daarom gemist (A. Gouweloose, persoonlijke communicatie, 6 april 2023; I. Rossou, 16 maart 2023).

Een ander punt van kritiek is de breuklijn tussen de ruimtelijke kennis van mensen uit de wijk en wat de mensen van een nieuw project komen voorstellen (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Zoals de buurtregisseur het beschrijft, als de kwetsbare buurtbewoners al op een participatiemoment geraken, dan ligt het tempo vaak veel te hoog (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023). Met de stad en de publieke ruimte bezig zijn is niet voor iedereen even evident: planners of ontwikkelaars gebruiken een bepaalde experten taal die niet iedereen spreekt (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

Verder werd tijdens de interviews aangestipt dat mainstream participatie vaak betekent dat het onderzoeksdesign al volledig werd uitgezet. Daardoor is mainstream participatie vaak eerder obligatoir moment van consultatie, in plaats van echte inspraak (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

Een ander knelpunt dat Gouweloose bespreekt tijdens het interview is hoe hun werkgebieden voor participatie te groot zijn. Dit maakt het volgens hem onmogelijk om een structurelere relatie op te bouwen met bewoners, doordat er de tijd niet is om overal aanwezig te zijn. Daarnaast is er volgens hem ook geen ruimte voor nazorg of een evaluatie om te controleren of mensen tevreden waren met het project (A. Gouweloose, persoonlijke communicatie, 6 april 2023).

8.3.3.2. Opportuniteiten bij participatie met vrouwen met een migratieachtergrond

Hierboven werd beschreven dat er voor kwetsbare groepen verschillende drempels zijn bij mainstream participatie. Deze thesis stelt participatieve samenwerking voor als alternatieve inclusievere vorm van participatie. Participatieve samenwerking richt zich op het creëren van een leertraject waarin diverse stakeholders kunnen bijdragen op basis van hun achtergrond en ervaringen. Hierbij krijgen moeilijk bereikbare bewoners de mogelijkheid om samen te komen en van elkaar te leren. Op die manier kunnen ze optreden als actieve planningsagenten die lokale problemen en kansen aanpakken.

Het project ‘Onze Tuin’ is een voorbeeld van hoe zo’n participatieve samenwerking zou kunnen functioneren. De vrouwengroep van ‘Onze Tuin’ werkte tijdens verschillende workshops (beschreven in subsectie 7.2.1)

rond de publieke ruimte via aangepaste methodieken. Daar leerden ze praten over hun noden gelinkt aan de openbare ruimte, over wat ze goed en minder goed vinden en over wat de publieke ruimte beter zou maken. In een *learning-by-doing* proces (Lofvers & Devos, 2015) bouwden ze samen aan het vinden van een ruimtelijke taal. De skills die de vrouwen konden versterken tijdens de workshops stellen de vrouwen in staat om actief op te treden als planningsagent (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023).

De alinea's hieronder beschrijven opportuniteiten waarop ingespeeld kan worden om aan inclusieve participatieve samenwerking te doen.

Buurtwerking als brug

Lokale sociale organisaties zoals buurtwerkers hebben zoals beschreven in subsectie 8.3.3 vaak een goed zicht op het dagelijkse leven van vrouwen met een migratieachtergrond. Ze weten welke plekken voor vrouwen belangrijk zijn, waar vrouwen niet graag komen, hoe vrouwen zich verplaatsen in de wijk en hoe ze de publieke ruimte gebruiken. De sociale kennis die buurtwerkers hebben, met daarnaast hun vertrouwensrelatie met bewoners, maakt dat ze een *spokesperson* kunnen zijn. Het interview met Vanbossel, opbouwwerker bij SAAMO en opstarter van de vrouwengroep 'Onze Tuin', geeft meer duiding bij wat die rol van *spokesperson* zou kunnen betekenen. Vanbossel beschrijft hoe het vaak moeilijk is om te praten over de publieke ruimte met vrouwen met een migratieachtergrond. Je moet vertrouwen scheppen en methodieken gebruiken op maat van de doelgroep. Zo geeft Vanbossel een voorbeeld van hoe klassieke participatie kwetsbare buurtbewoners moeilijk kan betrekken. Ze vertelt over een participatiemoment waarbij buurtbewoners een brief in de bus kregen, slechts enkele dagen voor het geplande moment. Echter, via een brief kan je vrouwen met een migratieachtergrond moeilijk betrekken. Om vanuit een vrouwelijk perspectief in te spelen op stadsontwikkelingsprojecten zouden ze Vanbossel kunnen inschakelen. Ze zou als *spokesperson* in samenwerking met de vrouwengroep van 'Onze Tuin', via aangepaste methodieken, kunnen optreden (M Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023).

Om echt naar vrouwen met een migratieachtergrond te luisteren, en hun noden en behoeften mee te nemen in het ruimtelijk beleid moet er volgens lokale stemmen meer ingezet worden op methodieken op maat (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023; M Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; Y. Hoffmeister, persoonlijke communicatie, 11 april 2023; L. Dirx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Zo'n traject vraagt veel voorbereidend en opbouwend werk. Wanneer er participatie zou plaatsvinden, zou een vrouwengroep moeten kunnen klaarstaan die via aangepaste methodieken kunnen praten over de publieke ruimte. Methodieken op maat van een doelgroep vragen tijd en middelen, het vraagt

een basisnetwerk van buurtwerkers die weten hoe, en in welke mate, ze hun deelnemers kunnen activeren (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; M. Moris, persoonlijke communicatie, 26 april 2023).

De vorige alinea's benadrukken het belang van buurtwerkers. Zij kunnen bruggen bouwen tussen mensen die weinig vertrouwen hebben in maatschappelijke instituties of moeilijk te bereiken zijn via mainstream participatie enerzijds, en beleidsmakers en stadsplanners anderzijds (Cools et al., 2023; S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april, 2023). Hun lokale kennis en inzicht in het dagdagelijkse leven van vrouwen met een migratieachtergrond zorgt ervoor dat ze een *spokesperson* kunnen zijn tussen kwetsbare buurtbewoners en stadsmakers. Ze kunnen een belangrijke rol vervullen in het vrouwvriendelijker maken van de stad (M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023). Een sterk en goed uitgebouwd netwerk van buurtwerk is daarom belangrijk om de drempels bij inspraak van vrouwen met een migratieachtergrond te overkomen.

Sleutelfiguren als ambassadeurs

Deze thesis stelt participatieve samenwerking voor om vrouwen met een migratieachtergrond meer inspraak te geven in hoe de publieke ruimte vorm krijgt. Via participatieve samenwerking kunnen vrouwen uit de buurt vanuit hun ervaringsgerichte kennis en lokale expertise optreden als actieve planningsagenten. Echter, uit de interviews is gebleken dat niet elke vrouw tijd of zin heeft om te participeren. Zoals Peeters, over de 'Madammen van 2060' van het Oude Badhuis het beschrijft, "sommige vrouwen hun potje zit vol" (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Die vrouwen zouden gerepresenteerd kunnen worden via sleutelfiguren die deelnemen in het debat over de publieke ruimte.

Kabinetsmedewerker Dirx, van het kabinet van Persoons, schepen van Stedenbouw en Openbare Ruimte in Brussel, bespreekt hoe je kwetsbare mensen kan bereiken door in contact te staan met sleutelfiguren uit de wijk: "het is echt een goede methodiek, want je weet dat als zij het begrijpen en mee zijn, het goed verspreid zal geraken" (L. Dirx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Het vrouwengroepje 'MARA', geïnitieerd door het CAW, heeft een gelijkaardige werking. Ze komen maandelijks samen met een groepje mama's dat optreedt als ambassadeurs. Tijdens de samenkomstmomenten wordt gesproken over de noden van de mama's en hun achterban. Die ambassadeursgroep is de koppeling tussen hun achterban en de dienstverlening van het CAW. Ze zorgen ervoor dat een grotere groep mama's bereikt kan worden. Daarnaast ervaren de ambassadeurs een empowerend gevoel (T. Ilter, persoonlijke communicatie, 21 maart 2023; E. Van Van De Sompele, persoonlijke communicatie, 23 maart 2023).

Het opbouwen van een vertrouwensrelatie met sleutelfiguren vraagt tijd (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Om via sleutelfiguren een bredere groep te bereiken moet je in het veld staan en mensen aanspreken, bij sociale organisaties zoals SAAMO binnenstappen en zien wat er leeft. Luisteren en langskomen is daarvoor een belangrijke stap (T. Ilter, persoonlijke communicatie, 21 maart 2023). Buurtwerkers weten op welke manier ze potentiële sleutelfiguren kunnen aanspreken, op welke goedgekozen locaties ze daarvoor moeten staan (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023). Die vaardigheid draagt bij aan een goede ambassadeurswerking.

Transdisciplinaire samenwerking

Bouwen aan inclusieve steden vraagt samenwerking tussen partijen van een diverse expertise (Loopmans, Leclercq & Newton, 2011). Buurtwerkers zijn een belangrijke stakeholder in die samenwerking door hun lokaal en sociaal inzicht. Daarnaast is ook samenwerking met andere organisaties of stakeholders belangrijk. Bijvoorbeeld, organisaties die expertise verlenen in stadsmaken of in genderinclusieve methodieken. Tijdens de interviews werd bijvoorbeeld verwezen naar de mogelijkheid om te werken met Antwerpse vzw's of organisaties die expertise kunnen bieden in methodieken op maat van vrouwen (D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Er moet respect zijn voor verschillende soorten van expertise zodat transdisciplinaire kennisproductie mogelijk wordt en bovendien een inclusievere insteek krijgt (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

Vrijwilligersvergoeding

Tijdens de interviews werd verwezen naar vrijwilligersvergoedingen als mogelijke incentive om vrouwen te betrekken binnen participatie en ervoor te zorgen dat ze ook willen terugkomen (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Het project 'Girls Make The City' getrokken door Zijkant vzw geeft een vergoeding aan de meisjes die deelnemen. Binnen dit project kwamen jongeren samen om na te denken over hoe een skatepark in de Marollen in Brussel een inclusievere plek zou kunnen worden (Garsse, Claes & Quintens, 2022). Schalij, medewerker van Zijkant vzw, zegt daarover dat die vergoeding een grote kost was, maar dat het wel een middel kan zijn om iets op te bouwen met mensen die mogelijk anders niet zouden komen (A. Schalij, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023).

Zoals blijkt uit de literatuur kan een vrijwilligersvergoeding motivatie voor participatie verhogen, zeker bij mensen met een lager inkomen. Het toont daarenboven dat deelnemers hun meningen serieus worden genomen (Van Disseldorp, z.d.).

Een vrijwilligersvergoeding vraagt net zoals de andere hierboven vernoemde opportuniteiten voor participatie met kwetsbare vrouwen genoeg middelen. Voor langere samenwerkingen zou geëxperimenteerd kunnen worden met hoe zo'n vergoeding vrouwen met een migratieachtergrond meer kan betrekken.

Box 8

Conclusies - Hefbomen voor inclusieve participatieve samenwerking

Bij mainstream participatie is er een groot aantal drempels die ervoor zorgen dat de stem van vrouwen met een migratieachtergrond niet genoeg wordt gehoord. Daarom wordt participatieve samenwerking als alternatieve benadering voor inspraak beschreven. De volgende punten zijn daarvoor belangrijk:

Een buurtwerking als brug

- Buurtwerkers kunnen een belangrijke rol spelen als *spokesperson* voor vrouwen uit de buurt. Ze hebben sociaal inzicht en een vertrouwensband met lokale vrouwen, waardoor ze een leertraject kunnen uitzetten in samenwerking met de vrouwen om een ruimtelijke taal op te bouwen. Via die ruimtelijke taal kunnen de vrouwen optreden als actieve planningsagenten.

Sleutelfiguren als ambassadeurs

- Via een aantal goedgekozen sleutelfiguren kan een grotere groep vrouwen worden gerepresenteerd. Het opbouwen van een vertrouwensrelatie met enkele sleutelfiguren of ambassadeurs vraagt vertrouwen en tijd.

Transdisciplinaire samenwerking

- Het is belangrijk verschillende expertises samen te brengen voor inclusieve kennisproductie.

Vrijwilligersvergoeding

- Een vergoeding bij participatieve samenwerkingstrajecten kan een motivator zijn voor vrouwen met een migratieachtergrond om actief deel te nemen.

8.3.4. Beleid en prioriteit: belang van de politieke context

Tijdens de interviews werd vaak verwezen naar de politieke context en de impact daarvan op vrouwvriendelijker stad maken. De Antwerpse politieke situatie wordt beschreven in subsectie 6.1.1.3. Deze sectie behandelt de impact van die politieke context en het formeel beleid op genderinclusie en representatie.

Besparingen op sociale dienstverlening

Hoe het beleid kijkt naar inclusie is afhankelijk van de dominante politieke partij binnen het stadsbestuur (P. Staes & D. De bruycker, persoonlijke communicatie, 24 maart 2023; L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Die politieke context is volgens de geïnterviewde actoren voelbaar in de besparingen waarmee de sociale diensten worden geconfronteerd. Subsidies voor sociale dienstverlening worden teruggeschroefd, straathoekwerkers bestaan niet meer (S. Symons, persoonlijke communicatie, 18 april, 2023; M. Vanbossel, persoonlijke communicatie, 9 maart 2023; K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023; D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

Participatieve samenwerking werd in de vorige sectie beschreven als een opportuniteit om vrouwen met een migratieachtergrond meer zeggenschap te geven in het ruimtelijk beleid. Echter, zoals hierboven beschreven, vraagt participatieve samenwerking op maat van doelgroepen veel tijd en gemotiveerd personeel, en dus middelen. Besparingen maken het daardoor extra moeilijk aan inclusieve participatie te doen. Door de kaasrasp waarmee op sociale dienstverlening wordt bespaard zou participatie nog achteruit kunnen gaan, “die keuze is politiek, wat in het bestuursakkoord staat, staat in het bestuursakkoord” (A. Gouweloose, persoonlijke communicatie, 5 april 2023).

Geen genderperspectief in formeel beleid

Tijdens de interviews met de medewerkers van Stad Antwerpen werd het belang van de politieke context en geïnstitutionaliseerde kaders benadrukt. Om te bouwen aan een vrouwvriendelijkere stad moet die doelstelling beschreven worden in het bestuursakkoord, maar dat is nu niet het geval (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Zolang genderinclusie binnen het beleid geen prioriteit is, is er weinig ruimte voor sociale diensten om daarop in te spelen. Dat geldt volgens Peeters (K. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023) ook voor doelgroepgerichte en inclusieve participatie. Dat is momenteel geen verplichting vanuit het beleid, waardoor het door budgettaire optimalisaties nog verder teruggeschroefd kan worden.

Tijdens de interviews verwijzen verschillende actoren naar Brussel als voorbeeld. Zo werkt stad Brussel momenteel aan de institutionalisering van een gendertoets bij nieuwe projectenoproepen gelinkt aan de openbare ruimte. “Voor de projecten van openbare ruimte zijn er heel veel studies die daaraan vooraf moeten gaan, er is een fytosanitaire studie, een hydrologische studie, er is een historische studie, er is participatie. Dan maak je een voorontwerp, dat voorontwerp wordt voorgelegd aan verschillende commissies die een advies geven, dan zijn er nog erfgoedinstanties, dit en dat. Dus wij dachten, misschien moet er een soort van genderkader in het leven worden geroepen. Daarin zouden dan een aantal mensen zitten aan wie we die plannen kunnen bezorgen, die echt door de genderbril naar de plannen gaan kijken en aanbevelingen kunnen doen om het ontwerp nog beter te maken. Dat is één van de ideeën” (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). De *Women's Office* van het stadsbestuur van Wenen is een voorbeeld van zo'n geïnstitutionaliseerde genderlens die projecten en plannen door een genderperspectief beoordeelt (Galle, 2022; Horelli, 2017).

Ruimtelijk planner Lamberts ondersteunt het idee van het implementeren van een gendertoets als een waardevol initiatief. Hoewel ze het geen specifieke genderfocus zou geven wil ze wel de zachte kant van planning meer structureel verankeren. Ze benadrukt dat bij het opstellen van een ruimtelijk plan er altijd defensief moet worden gehandeld om voldoende aandacht te besteden aan sociale aspecten, en dat het vaak een strijd is om plannen voldoende sociaal georiënteerd te maken. Een wettelijk kader dat een zachte stem verankert zou daartoe kunnen bijdragen (E. Lamberts, persoonlijke communicatie, 2 mei 2023). Ook onderzoeker Beeckmans maakt een kanttekening bij een zogenaamde gendertoets. Een focus op gender is niet volledig inclusief. In plaats daarvan zouden we ook kunnen werken op basis van een aantal waarden die steeds in een plan moeten zitten, zodat verschillende aspecten van diversiteit kunnen worden meegenomen in planning (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).

Vrouwelijke representatie

Tijdens de interviews werd het belang van vrouwelijke representatie ook gekoppeld aan het beleid dat wordt gevoerd. Dirkx, kabinetsmedewerker van de schepen Stedenbouw en Openbare Ruimte in Brussel, vertelt hoe vrouwelijke representatie bij de stadstoezichters, preventiemedewerkers die patrouilleren binnen verschillende wijken in Brussel, kan bijdragen tot laagdrempelige aanspreekpunten voor vrouwen. Daarom werden er gender quota's ingesteld (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023). Naast vrouwelijke representatie binnen diensten van de stad wordt er tijdens de interviews gesproken over de impact van het hoofddoeken verbod voor een diversere representatie binnen de politie maar ook andere stadsdiensten (I. Rossou, persoonlijke communicatie, 16 maart 2023). Representatie van vrouwen met een migratieachtergrond is belangrijk om een gevoel van toebehoren te verhogen.

Conclusies beleid en prioriteit

Besparingen op sociale dienstverlening

- Lokale sociale dienstverlening is erg belangrijk voor vrouwen met een migratieachtergrond. Besparingen in die sectoren zijn daarom extra nadelig voor die doelgroep.

Belang van gender in formeel beleid

- De wijkschaal is belangrijk om de alledaagse ruimtenoden van vrouwen met een migratieachtergrond te bevragen. Echter, genderinclusie moet ook in formeel beleid genoeg aandacht krijgen. Via geïnstitutionaliseerde kaders zou bijvoorbeeld bij elk ruimtelijk (beleids)plan een toets op inclusie verplicht kunnen worden gemaakt.

Vrouwelijke representatie

- Vrouwelijke representatie is belangrijk. Die representatie kan bijdragen tot een groter gevoel van thuishoren in de stad.

9

reflectie

In dit hoofdstuk wordt het tweeledig veldwerk, met enerzijds het project 'Onze Tuin' en anderzijds de interviews, samengebracht. Op basis daarvan geeft dit hoofdstuk aanbevelingen die bijdragen aan steden op maat van vrouwen met een migratieachtergrond.

Het theoretisch kader legt de invloed van een mannelijke lens op de stad bloot. Die mannelijke lens op de stad beïnvloedt zoals in deze thesis beschreven drie lagen: (1) fysieke structurering, (2) mentale structurering, en (3) discours. Genderbewuste placemaking werd in deze thesis naar voor geschoven als een benadering die de stedelijke beleving van vrouwen met een migratieachtergrond kan blootleggen. Op die manier biedt genderbewuste placemaking een alternatief voor traditionelere ruimtelijke planning, waar technische kennis centraal staat. Genderbewuste placemaking doelt op een inclusievere vorm van planning door te streven naar transdisciplinaire samenwerking tussen verschillende stakeholders. In het bijzonder legt het daarin een belangrijke rol weg voor vrouwen uit de buurt die vanuit hun geleefde ervaringen via genderbewuste placemaking kunnen deelnemen aan het planproces. Door het integreren van meer ervaringsgerichte kennis via placemaking kunnen we een positieve stap zetten richting het creëren van inclusievere steden.

Methodologisch vertaalt genderbewuste placemaking zich in deze thesis in feministisch participatief actie-onderzoek. Op basis van actie-onderzoek werd samen met vrouwen met een migratieachtergrond en verschillende professionele stemmen onderzocht wat een vrouwelijke stad zou betekenen voor hen. Op basis van *best practices* uit de literatuur, de media en uit het tweeledig veldwerk worden in deze reflectie aanbevelingen gemaakt die kunnen leiden tot inclusiever stadsmaken voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Tabel 6 geeft weer hoe het theoretisch kader aan het veldwerk gekoppeld kan worden. Het geeft de mannelijke lens op de stad weer en zet daartegenover een vrouwelijke alternatieve lens. Subsectie 9.1.1, 9.1.2 en 9.1.3 geven meer duiding bij de tabel. Die secties beschrijven drie grote focuspunten voor genderinclusief plannen. Die focuspunten worden verder opgedeeld in aanbevelingen (onderlijnd). Dit hoofdstuk geeft verder praktijkvoorbeelden die de aanbevelingen illustreren.

Tabel 6: Mannelijke lens op de stad (links) en alternatieve lens die inspeelt op ruimtenoden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond (rechts)

Mannelijke lens op de stad		Stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond			
Fysiek					
		Aanbeveling	Uitleg aanbeveling	Focuspunt	
Zonering	Versnippering van functies	Verbondenheid	Het stedelijk beleid moet inzetten op verbondenheid. Verbondenheid van functies en plekken is belangrijk doordat vrouwen met een migratieachtergrond aan <i>trip chaining</i> doen.	Belang van het inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond	
		Mix van functies	Vrouwen met een migratieachtergrond hebben een complex verplaatsingspatroon. In plaats van een versnippering van functies in de stad moet de wijk diverse functies voor verschillende alledaagse noden aanbieden die dichtbij elkaar liggen.		
		Nabijheid	Vrouwen met een migratieachtergrond verplaatsen zich voornamelijk te voet doorheen de wijk. Zorg daarom voor een bewandelbare wijk waar dagdagelijkse functies nabij zijn.		
	Publiek/privaat	Semipublieke plekken	Heb aandacht voor semipublieke plekken. Plekken in buurtcentra, de bib, sportfaciliteiten gericht op vrouwen,... zijn populair bij vrouwen met een migratieachtergrond.		
Inrichting en voorzieningen	Inrichting met focus op mannelijke behoeften (sportveldjes centraal, urinoirs,...)	Vrouwvriendelijke inrichting	Groene open plekken waar goede zichtlijnen zijn met goede verlichting zijn belangrijk. De voorzieningen in de publieke ruimte moeten ook voldoen aan vrouwelijke behoeften. Propere openbare vrouwentoiletten en een goed openbaar vervoersysteem zijn daarom bijvoorbeeld belangrijk.		
		Plekken van ontmoeting	Vrouwen met een migratieachtergrond bewegen zich vaak in groep, met kinderen, vriendinnen of partner, door de publieke ruimte. Voorzie daarom plekken van ontmoeting met zitbankjes en genoeg veilige speelplekken.		
Mentaal					
Mannelijke dominantie	Inclusie en exclusie	Gevoel van toebehoren	Voorzie laagdrempelig toegankelijke plekken die vrouwen met een migratieachtergrond kunnen claimen. Plekken die populair zijn bij vrouwen met een migratieachtergrond zijn plekken waar activiteiten of programma's zich toespitsen op vrouwen (waar geen mannen zijn).	Belang van vrouwelijke representatie	
		Beperking van de ruimtelijke vrijheid voor vrouwen door angst	Laagdrempelige aanspreekpunten		Zet in op laagdrempelige (vrouwelijke) aanspreekpunten op straat. Ze zorgen voor sociale controle en een groter veiligheidsgevoel. Zorg er bovendien voor dat die aanspreekpunten goed kunnen inspelen op meldingen van grensoverschrijdend gedrag.
	Steden beantwoorden aan mannelijke noden en behoeften	Gendertoets	Bekijk ruimtelijke plannen door een genderlens. Dat kan door een gendertoets door te voeren die advies geeft op genderinclusie.		
		Geslacht uitgesplitste data	Verzamel naar geslacht uitgesplitste data. Representatie van gender in data is nodig om de juiste diensten of voorzieningen aan te bieden die kunnen beantwoorden aan de noden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond.		
Symbologie	Mannelijke representatie in stedelijke beelden en symbolen	Vrouwelijke representatie in beelden en symbolen	Erken vrouwen met een migratieachtergrond in de beelden en symbolen van het stedelijke weefsel om een groter gevoel van toebehoren te creëren.		
Discours					
Taal en communicatie	Expertentaal	Taal op maat van vrouwen met een migratieachtergrond	Bouw samen met vrouwen met een migratieachtergrond een ruimtelijke taal die hen toelaat om deel te nemen aan het planningsdebat. Experimenteer met alternatieve manieren van communiceren en kennisproductie..	Belang van lokale sociale kennis	
Methodologie en epistemologie	Harde kennis	Geleefde ervaringen	Vestig aandacht op 'zachte kennis' die doorleefde ervaringen vervat, en start vanuit het dagelijkse leven van vrouwen met een migratieachtergrond. Buurtwerkers kunnen inspelen op geleefde ervaringen van vrouwen uit de wijk.		
	Mainstream participatie	Participatieve samenwerking	Zet in op participatieve samenwerkingsmomenten die ervoor zorgen dat vrouwen met een migratieachtergrond gerepresenteerd worden en zeggenschap krijgen in hoe de publieke ruimte vorm krijgt. Vrouwen uit de buurt kunnen via zo'n samenwerking optreden als actieve planningsagenten. Buurtwerkers spelen een belangrijke rol in dat proces.		

9.1. Een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond – focuspunten en aanbevelingen

9.1.1. Fysieke structurering

Focuspunt 1: Belang van inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond

Deze thesis pleit voor het belang van inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond. Door die kennis kan stadsplanning inzetten op plekken en functies die belangrijk zijn voor die doelgroep. De volgende alinea's beschrijven die inzichten.

Inclusief plannen houdt rekening met het complexe verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond. Ze doen aan *trip chaining*. Hun verplaatsingspatroon is niet lineair, maar bestaat uit een complexe samenstelling van verschillende stops. Daarom is een stad van verbondenheid belangrijk. De stops op de dagelijkse routes van vrouwen moeten dicht genoeg bij elkaar liggen. Daarom is het belangrijk dat functies niet versnipperd liggen over de stad. In de plaats moet er een goede mix zijn van alledaagse functies in de buurt. Vrouwen met een migratieachtergrond verplaatsen zich daarnaast voornamelijk te voet. Daarom is nabijheid en een goed bewandelbare buurt belangrijk. Een goed bewandelbare buurt vraagt daarnaast toegankelijke, veilige straten, met brede en verlichte voetpaden. Box 10 schets met een voorbeeld hoe besparingen op straatverlichting vrouwen meer treft.

Een goed inzicht in het verplaatsingspatroon van vrouwen leert verder dat naast verplaatsingen te voet, het openbaar vervoer voor vrouwen met een migratieachtergrond belangrijk is. Daarom is een goed uitgebouwd en toegankelijk openbaar vervoersysteem nodig, met overstapmogelijkheden, met roltrappen of een lift, met genoeg plaats voor alles wat vrouwen meenemen op hun ketting van trips.

Box 10

Voorbeeld 1
Thema: veiligheid
Locatie: Antwerpen

Besparingen op straatverlichting

Tijdens de interviews alsook tijdens de workshops met de vrouwen van 'Onze Tuin' wordt het belang van straatverlichting uitgediept. Begin 2023 besliste stad Antwerpen net zoals veel andere steden en gemeenten te besparen op straatverlichting.

Peuteman, Knack-redactrice, schrijft daarover het volgende: "Net nu we er door *#metoo* en andere acties met z'n allen van overtuigd zijn geraakt dat de straat van iederéén moet zijn, wordt een maatregel genomen die vooral sommige vrouwen en meisjes zal ontmoedigen om 's avonds laat nog hun huis uit te gaan. Net zoals ouderen en mensen die slecht ter been zijn. Niet alleen voelen zij zich zo al wat kwetsbaarder op straat, vaak hebben ze hun ogen heel hard nodig om zich veilig door de straten te bewegen. 'Kasseien zijn op zich al verschrikkelijk voor iemand als ik, maar onverlichte kasseien zijn helemaal de hel', vertelde Rosa (82) me. 'Vanaf nu moet ik er tijdens de week over waken dat ik altijd thuis ben voor de klok twaalf uur slaat. Als een soort Assepoester op leeftijd.'" (Peuteman, 2022). Hoewel wordt beschreven hoe het doven van straatverlichting niet tot meer criminaliteit bijdraagt, mag perceptie van veiligheid niet vergeten worden. "De maatregel zou dus zo snel mogelijk teruggedraaid moeten worden, toch als we willen dat de straat écht van iedereen is", aldus Peuteman (2022).

Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond leert hoe straatverlichting cruciaal is voor een gevoel van veiligheid. Niet alleen voor deze doelgroep, maar ook voor anderen.

Een vrouwvriendelijke inrichting van de publieke ruimte is belangrijk. Voor de inrichting van de publieke ruimte is voor vrouwen met een migratieachtergrond een goede mix van functies en voorzieningen nodig die collectief gebruik bevorderen. Naast sportveldjes moet er genoeg ruimte worden voorzien voor groene en open 'zachte plekken', met speelruimte voor kinderen. Vrouwen bewegen zich vaak door de publieke ruimte met kinderen of vriendinnen. Ze beleven de publieke ruimte in groep. Ook daarmee moet rekening worden gehouden wanneer een plek wordt ingericht, zodat ontmoeting kan worden gestimuleerd. Meer propere openbare (vrouwen)

toiletten, naast urinoirs, zorgen voor een inclusievere stad. Ook openbaar vervoer is belangrijk voor vrouwen met een migratieachtergrond. Zet in op toegankelijke stations of haltes waar de vrouwen genoeg ruimte hebben voor de spullen die ze meedragen (buggy, boodschappen,...). Goed uitgebouwd openbaar vervoer is voor deze doelgroep erg belangrijk.

Verbondenheid, een goede functionele mix en nabijheid zouden uitgangspunten moeten zijn bij de heraanleg of ontwikkeling van ruimte. Door een goede planning en integratie van functies op plaatsen die belangrijk zijn in het leven van vrouwen kan de stad meer beantwoorden aan hun noden. Die plekken die belangrijk zijn in het leven van vrouwen vereisen opnieuw een goed inzicht in het ruimtegebruik van vrouwen. Daarnaast moeten plekken ingericht worden zodat die aansluiten op de behoeften van vrouwen. Box 11 giet bovenstaande begrippen in een tastbaar voorbeeld van vrouwvriendelijker plannen. Dit voorbeeld benadrukt het belang van genoeg kennis over het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond.

Box 11

Voorbeeld 2

Thema: ruimtegebruik vrouwen met een migratieachtergrond

Locatie: Antwerpen

Herontwikkeling Wilgenstraat

Tijdens het interview met schooldirecteur Jaspers van de stedelijke basisschool 'De Musjes' wordt er gesproken over hoe moeders met hun kinderen niet echt blijven hangen nadat de school eindigt. Echter, zo'n plekken kunnen ontmoeting en verbondenheid stimuleren (B. Jaspers, persoonlijke communicatie, 6 april 2023).

Figuur 47: Schoolpoort stedelijk onderwijs 'De Musjes' (Eigen beeld)

Op de huidige locatie van 'De Musjes' is er niet genoeg ruimte voor ouders of kinderen om te blijven hangen aan de schoolpoort. Er is daarnaast geen groene publieke plek in de directe omgeving. Onderzoek naar het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen leert hoe verbondenheid en nabijheid belangrijk zijn en hoe de inrichting van een plek, zoals bijvoorbeeld met groen, een speeltuintje of een openbaar (vrouwen)toilet, ook bepalend is voor het gebruik ervan.

De school 'De Musjes' is onderdeel van de herontwikkeling van de Wilgenstraat. Het zou een nieuw schoolgebouw krijgen. De directeur van de school wil bij dat nieuw gebouw inzetten op laagdrempelige ontmoetingen aan de schoolpoort. Door een goed inzicht van het ruimtegebruik van vrouwen kan bij die ontwikkeling rekening worden gehouden met een inrichting op maat van vrouwen, zoals met groen, met zitplekken en met een speeltuintje. Bovendien zou ingezet moeten worden op een goede verbinding met publieke plekken in de buurt van de school (zoals met het Stuivenbergplein of het Willy Vandersteenplein) waar vrouwen met kinderen kunnen spelen en rondhangen voor of na school. Scholen zijn een belangrijke plek van ontmoeting die op de dagelijkse route van veel vrouwen met een migratieachtergrond liggen.

Door het ruimtegebruik van vrouwen te bestuderen wordt het belang van semipublieke plekken in het dagdagelijkse leven van vrouwen met een migratieachtergrond duidelijk. Bij buurtwerk en andere sociale dienstverleningsorganisaties, in de bib, of op locaties waar ze sportlessen nemen hangen vrouwen graag rond. Semipublieke plekken hebben enkele private kenmerken, waardoor er vaker meer (sociale) controle is (Peterson, 2017).

Om inzicht te krijgen in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond moet het belang van de wijkschaal benadrukt worden. De wijkschaal laat toe een gesprek te starten over lokale behoeften en noden van vrouwen met een migratieachtergrond. Als ruimtelijk planner is het belangrijk de dynamiek van een wijk te begrijpen en in te spelen op de lokale noden van een buurt. De wijkschaal is de link tussen de stad en thuis. Genderinclusiever plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond moet volgens deze thesis inspelen op die link. Daarnaast kan uiteraard ook een hoger beleid op stadsniveau of Vlaams niveau rond genderinclusie in stedenbouw niet ontbreken. Box 12 illustreert het belang van de wijkschaal met een voorbeeld uit Brussel.

Box 12

Voorbeeld 3
Thema: wijkschaal
Locatie: Brussel

Belang van de wijkschaal

In Brussel werd in 2022 een projectoproep 'gender en stedenbouw' gelanceerd om verandering te brengen in de ongelijke toegang en gebruik van de publieke ruimte. De projecten die werden geselecteerd hadden een belangrijke lokale verankering. Kabinetsmedewerker Dirkx van de schepen Stedenbouw en Openbare Ruimte in Brussel bespreekt dat die wijkschaal erg belangrijk is. "Als het gaat over het toe-eigenen van de ruimte door vrouwen, dan gaat dat over de ruimte van hun dagdagelijks leven. Je moet dan vertrekken van de ruimte waar ze zijn als ze hun huis buitenstappen, dat is een logisch vertrekpunt" (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023).

9.1.2. Mentale structurering

Focuspunt 2: Belang van vrouwelijke representatie

Dominante machtsrelaties zijn bepalend voor het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond. Een fysieke mannelijke dominantie als doorvertaling van dominante machtsrelaties zorgt ervoor dat vrouwen zich niet welkom voelen op bepaalde plekken. Door een hogere representatie van vrouwen in fysieke aantallen op straat, in symbolen, in ruimtelijke planning, in het discours en in statistieken kan die mannelijke dominantie worden gecounterd.

Via programmatie of activiteiten kunnen er plekken worden voorzien, publiek of semipubliek, die vrouwen met een migratieachtergrond kunnen innemen. Dat kan bijdragen aan een verhoogd gevoel van toebehoren. Die plekken moeten laagdrempelig toegankelijk zijn. Binnen Antwerpen Noord zijn er semipublieke plekken in buurtcentra, of plekken van vrijetijdsbesteding voor enkel vrouwen. Die plekken zijn erg succesvol. Vrouwen komen er om andere vrouwen te ontmoeten, om Nederlands te oefenen, om te rusten, om informatie te krijgen, om hun vrije tijd door te brengen. Ze bieden een plek weg van de mannelijke dominantie, waar ze zichzelf kunnen zijn en een stem hebben om mee die plekken vorm te geven. Daarom moet het belang van die plekken erkend worden. Genoeg investeringen moeten dergelijke plekken ondersteunen voor een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond. Ze zorgen voor een versterking van vrouwen,

voor hun representatie en geven ze een plek van toebehoren. Daarnaast zou geëxperimenteerd kunnen worden met plekken in de publieke ruimte die specifiek kunnen worden toegeëigend, bijvoorbeeld door een bepaalde gebruik te stimuleren. Box 13 geeft een het belang van plekken voor vrouwen weer.

Box 13

Voorbeeld 4
Thema: vrouwelijke plekken
Locatie: Antwerpen

Belang van plekken gericht op vrouwen

In Antwerpen Noord zijn er veel plekken die mannen claimen. Buurtwerkingen spelen daar deels op in door plekken aan te bieden met activiteiten of programma's toegespitst op vrouwen uit de wijk (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Er bestaat bijvoorbeeld de werking 'Madammen van 2060' van het Oude Badhuis, er is een vrouwenwerking van vzw Safe Space, er is de werking 'Dames van den Dam', van buurtcentrum Elegast, het project 'Onze Tuin' van SAAMO, en de ambassadeurswerking van het CAW. Er zijn daarnaast ook moedergroepen verbonden aan scholen, er zijn sportcentra waar vrouwenuurtjes worden aangeboden,... Die plekken voor vrouwen zijn erg populair. Het zijn plekken die vrouwen kunnen toe-eigenen om zo de mannelijke dominantie in de wijk te counteren.

De centra waar de vrouwenwerkingen plaatsvinden zijn semipublieke plekken. Echter, in één van de interviews werd aangehaald hoe sommige vrouwen met een migratieachtergrond een gendergesegregeerde publieke plek willen, bijvoorbeeld in Park Spoor Noord (F. Peeters, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Dat zou een plek kunnen zijn waar enkel vrouwen mogen komen, bijvoorbeeld een paar uurtjes per week. Mogelijk zou hiermee geëxperimenteerd kunnen worden, zodat vrouwen een stukje van de publieke ruimte opnieuw kunnen claimen. Een initiële claim door vrouwen van een bepaalde plek zou op een later moment kunnen bijdragen tot een gelijkere genderverdeling in de publieke ruimte.

Vrouwen voelen zich door angst vaak beperkt in hun ruimtelijke vrijheid. Door sociale controle kan een groter veiligheidsgevoel worden gecreëerd. Inzetten op sociale controle betekent volgens het veldwerk in deze thesis inzetten op laagdrempelige, representatieve, bekende figuren in de wijk. Straathoekwerkers of stadswachters kunnen bijdragen daartoe. Representativiteit binnen die functies is belangrijk. Zo zouden genderquota en inzet op diversiteit (zoals een minder streng hoofddoekenverbod) kunnen bijdragen tot laagdrempeligere aanspreekpunten voor vrouwen met een migratieachtergrond. Bovendien draagt het bij tot een grotere vrouwelijke representatie op straat. Via opleidingen over seksuele intimidatie in de openbare ruimte voor werknemers binnen de preventie- en veiligheidsdiensten kan er ingezet worden op bewustwording en kennis over het hulpverleningsnetwerk (Equal.Brussel, 2019). Box 14 geeft een voorbeeld van hoe in Brussel specifieke opleidingen binnen een politiecorps bijdragen tot betere hulpverlening voor slachtoffers van seksuele intimidatie en geweld.

Box 14

Voorbeeld 5
Thema: veiligheid
Locatie: Brussel

Opleiding voor laagdrempelige aanspreekbaarheid over seksuele intimidatie op straat

In 2019 bleek dat maar liefst 91% van de meisjes en jonge vrouwen tussen de 15 en 24 al een ervaring hadden van seksuele intimidatie (fysieke, non-verbale en verbale intimidatie) in de publieke ruimte. Slechts 5% van die meisjes diende effectief klacht in bij de politie (W. Stes van Plan international over hun *Safer Cities* programma in de podcast van Dikomitis & Zijkant, 2023). Er moet meer ingezet worden op laagdrempelige aanspreekpunten voor meldingen van seksuele intimidatie in de publieke ruimte.

Laagdrempelige aanspreekpunten moeten goed kunnen inspelen op meldingen van seksuele intimidatie in de publieke ruimte. Het politiecorps van Brussel-Noord lanceerde een opleiding voor hun personeel die hen helpt om slachtoffers te benaderen en op te vangen (Vanderstichele, 2021). Voor het wijkteam van de politie in Antwerpen Noord kan zo'n opleiding een belangrijke meerwaarde zijn. Straatintimidatie in de wijk Antwerpen Noord is in vergelijking met andere wijken van de stad het grootst (Van Wynsberghe, 2022).

Naast plekken waar vrouwen 'fysiek' worden gerepresenteerd zoals in buurtcentra, is ook een symbolische representatie belangrijk. De ruimte is gegenderd, en dat valt op in de manier waarop straten, standbeelden en gebouwen verwijzen naar mannen. Ze benadrukken een ondergeschikte positie van vrouwen. Vrouwen, en al zeker vrouwen met een migratieachtergrond, zijn onzichtbaar in de symbolen van de stad. Dat heeft een impact op het collectief geheugen, maar draagt ook bij aan het idee dat vrouwen minder thuishoren in de publieke ruimte. Vrouwelijke symbolen in het stedelijke weefsel kunnen bijdragen aan een groter gevoel van toebehoren. Daarom is het belangrijk dat vrouwen met een migratieachtergrond beter worden gerepresenteerd in de symbolen en beelden in de publieke ruimte. Het is daarbij extra belangrijk voorbij te gaan aan stereotypen. Box 15 verwijst naar hoe Brussel een inhaalbeweging startte en inzet op meer vrouwen in de publieke ruimte. De box geeft verder een voorbeeld van het belang van voorbijgaan aan stereotypen, en hoe dat in de praktijk kan worden omgezet.

Box 15

Voorbeeld 6
Thema: vrouwelijke representatie
Locatie: Brussel, Wenen

Beelden en symbolen

Open Knowledge Belgium onderzocht het genderonevenwicht in Brusselse straatnamen. Het onevenwicht in mannenstraatnamen is overduidelijk: 94 % verwijst naar mannen, 6% naar vrouwen. Er is één straat vernoemd naar een transgender (De Sloover, 2020).

Dirkx, kabinetsmedewerker van Persoons, schepen Stedenbouw en Openbare Ruimte in Brussel, beschrijft hoe de stad een inhaalbeweging is gestart om de symbolen in de publieke ruimte te vervrouwelijken. Nieuwe straten worden nu bijvoorbeeld meer naar vrouwen vernoemd (De Sloover, 2020). Die inhaalbeweging moet kracht worden bijgezet om zo vrouwen meer te representeren in de publieke ruimte (L. Dirkx, persoonlijke communicatie, 21 april 2023).

Bij de inhaalbeweging om symbolen in de stad te vervrouwelijken moet genoeg aandacht gevestigd worden op vrouwen met een migratieachtergrond. Uit een onderzoek van Yuksel en Duin over beeldvorming van moslima's in de Nederlandse media blijkt dat stereotypen vaak de boventoon krijgen. Stereotyperend wordt een moslimavrouw vaak gefotografeerd vanop een afstand, schuifelend

over straat, met een hoofddoek, lange jas en een boodschappentas. Aan die beelden hangt volgens de onderzoekers een gestigmatiseerde boodschap vast, namelijk van een slecht geïntegreerde, niet goed Nederlandssprekende, geïsoleerde, onderdrukte moslimvrouw. Hoewel het onderzoek van Yuksel en Duin niet over symbolen in de publieke ruimte gaat maar over mediarepresentatie, is de boodschap duidelijk: representatie is belangrijk, het beïnvloedt het collectieve geheugen. Stereotypen moeten achterwege gelaten worden wanneer vrouwen met een migratieachtergrond worden gerepresenteerd in de publieke ruimte (Looijestijn, 2022).

In Wenen is een evenwichtige representatie van mannen en vrouwen in publieke beelden één van de doelstellingen om te streven naar meer gendergelijkheid. Het doel is om geen clichés weer te geven, maar verschillende realiteiten te tonen. Enkele zaken waar zij op letten zijn: (1) het doorbreken van traditionele man-vrouwrolpatronen bij het afbeelden van mannen en vrouwen in een professionele context; (2) de houding en positionering van vrouwen en mannen in beelden, wie zit, wie staat? Wie staat op de voorgrond en wie op de achtergrond? Wie is afgebeeld in een actieve rol, wie in een passieve?; (3) de kledingstijl of de voorwerpen waarmee mannen of vrouwen worden afgebeeld (City of Vienna, 2021).

Planners zijn vaak nog witte mannen. Vrouwelijke noden en behoeften zouden via een gendertoets in ruimtelijke plannen meer gerepresenteerd kunnen worden. Een gendertoets zou zo het onevenwicht van mannen als planningsprofessionals kunnen compenseren (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). Een gendertoets voor stadsvernieuwingsprojecten kan een hefboom zijn voor inclusievere steden. Voor zo'n toets zou een gendercommissie advies kunnen geven over de inclusiviteit van ruimtelijk beleid en ruimtelijke projecten. Het is echter belangrijk dat die toets beantwoordt aan de noden en behoeften van een diverse groep. Zo'n gendertoets vereist dat hogere beleidsniveaus het belang van genderinclusie erkennen in stadsplanning. Hoewel het beleid op Vlaams en stedelijk niveau niet binnen de scope van deze thesis valt, wordt er tijdens de interviews aangegeven dat die rol en impact daarvan cruciaal is. Om steden genderinclusiever te maken moet het stedelijk en Vlaams beleid bijdragen en kaders bieden waarbinnen geageerd kan worden. Zoals in de interviews werd beschreven is er voor sociale diensten weinig ruimte om in te spelen op genderinclusie wanneer het geen prioriteit is van het hogere beleid. Daarom pleit deze thesis voor het belang van geïnstitutionaliseerde kaders die een vrouwvriendelijkere stad als doelstelling verankeren. Box 16 beschrijft hoe een gendertoets in Amsterdam en Oostenrijk werkt.

Box 16

Voorbeeld 7

Thema: gendermainstreaming

Locatie: Amsterdam, Wenen

Gendertoets

Door een gendertoets zouden vrouwelijke behoeften meer meegenomen en gerepresenteerd kunnen worden bij projecten gelinkt aan de openbare ruimte. Een gendercommissie kan advies geven op de genderinclusiviteit bij projectoproepen, bij ruimtelijke beleidsdocumenten en plannen en bij vergunningen.

In Amsterdam bestaat er een genderadviesraad, genaamd 'Women Make The City'. Deze raad adviseert over het beleid met betrekking tot de sociale en fysieke leefomgeving vanuit een vrouwelijk perspectief. De adviesraad vertegenwoordigt burgers die vaak niet (kunnen) meepraten over de ontwikkeling van de stad of die vaak vergeten worden in de plannen. De raad bestaat uit negen vrouwen van verschillende afkomst, leeftijd, opleidingsniveau, en vanuit verschillende delen van de stad (Women Make The City, z.d.).

In Wenen wordt een gendertoets doorgevoerd bij aanbestedingen van overheidsopdrachten. Wenen is één van de bekendste voorbeelden als het gaat over inclusief stadsmaken. Via gendermainstreaming (GM) zet de stad in op gendergelijkheid. Het doel van GM is om rekening te houden met de levens- en arbeidsomstandigheden van vrouwen en mannen bij het plannen, uitvoeren en evalueren van maatregelen en wetten. Het doelt op het erkennen van verschillen om ongelijkheden te voorkomen (City of Vienna, 2021). GM voor overheidsopdrachten betekent bijvoorbeeld dat er aandacht is voor gendergelijkheid binnen gunningscriteria. Daarnaast kunnen ook opleidingen of cursussen gelinkt aan gendermainstreaming worden gevraagd als criteria bij openbare aanbestedingen. GM kent in Wenen niet alleen een doorvertaling in gunningscriteria voor openbare aanbestedingen, ook de budgettering van de stad, de subsidies die worden toegekend, de taal en beelden die de stad verspreidt en de cijfers die de stad verzamelt worden steeds getoetst aan gendergelijkheid (City of Vienna, 2021).

Representatie van vrouwen is verder belangrijk in statistieken. Om voorbij te gaan aan zogenaamde *one-size-fits-all* oplossingen moet gewerkt worden aan het dichtn van de *gender data gap* via naar geslacht uitgesplitste data. Representatie van vrouwen in data is nodig om de juiste diensten of voorzieningen aan te bieden die beantwoorden aan de noden en behoeften van vrouwen. Het is daarbij belangrijk verschillen tussen mannen en vrouwen te benoemen. Echter, om conclusies te kunnen trekken en een onderbouwde genderanalyse te voeren zijn aanvullende gegevens belangrijk. Naast het kenmerk gender is ook informatie over leeftijd, taal, inkomen en etniciteit noodzakelijk. Informatie over toegang, belemmering en discriminatie, alsook combinerende indicatoren, zoals vrouwen met of zonder kinderen zijn essentieel om binnen stadsplanning in te kunnen spelen op behoeften van alle bewoners (City of Vienna, 2021). Box 17 heeft een voorbeeld van het belang van het dichtn van die *gender data gap*. Box 18 geeft een voorbeeld uit het boek van Perez, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, waarin ze de problematiek van missende naar geslacht uitgesplitste data aankaart (Perez, 2020).

Box 17

Voorbeeld 8

Thema: gendermainstreaming

Locatie: Antwerpen, Wenen

Genderdata

Om aan gendermainstreaming te doen zet de stad Wenen onder andere in op genderspecifieke datacollectie. Zo'n inzet werd bijvoorbeeld door de tellingen van SAAMO geïnitieerd. SAAMO organiseerde samen met vrijwilligers op vijf plekken in Antwerpen Noord observatiemomenten waarin ze mannen en vrouwen in de publieke ruimte telden. De resultaten van de data van die tellingen tonen hoe in Antwerpen Noord er een groot onevenwicht is in vrouwelijke versus mannelijke representatie (in fysieke aantallen) in de publieke ruimte.

Genderspecifieke dataverzameling legt vaak bloot wat vrouwen indirect sowieso al aanvoelen wanneer ze zich door de publieke ruimte voortbewegen. De cijfers zetten dat aanvoelen kracht bij. Op basis van die cijfers zou de publieke ruimte herdacht kunnen worden, zou gemonitord kunnen worden wat werkt, wat niet, waar vrouwen graag zijn en waar niet. Bovendien zou bijvoorbeeld de politie of stadswacht meer kunnen ageren richting een verhoogd gevoel van veiligheid voor vrouwen, want die diensten moeten werken op basis van cijfers (E. Fobé, persoonlijke communicatie, 13 april 2023).

Box 18

Voorbeeld 9

Thema: genderdata

Locatie: Karlskoga

Genderdata

Perez (2020) schrijft hoe we consistent naar geslacht uitgesplitste data missen. In de data die we wel hebben is het duidelijk hoe vrouwen veel vaker zich te voet verplaatsen of met het openbaar vervoer. Zo kwam in Zweden, in Karlskoga, aan het licht dat sneeuwruimen niet genderneutraal bleek te zijn. De gemeente besliste om sneeuwruimschema's om te draaien. Daar waar in het verleden sneeuw eerst werd geruimd op 'mannelijke' reismwegen (dit zijn de wegen voor woonwerk verplaatsingen met de auto van en naar de binnenstad), ging het stadsbestuur eerst stoepen en woonstraten prioriteren, wegen die typisch meer door vrouwen worden gebruikt. Met de auto door sneeuw rijden zou sowieso gemakkelijker zijn dan te voet en met een buggy.

Door deze maatregel door te voeren daalde het aantal ongevallen na sneeuwstormen, en daalden de kosten van de gezondheidszorg van de stad (Perez, 2020; Terraza, et al., 2020). Door data meer uit te splitsen naar geslacht kunnen verschillen tussen mannen en vrouwen erkend worden. Het is een belangrijke stap om voorzieningen of diensten beter aan te passen aan de noden van vrouwen.

9.1.3. Structurering door het discours

Focuspunt 3: belang van lokale sociale kennis

Binnen de planningspraktijk vertaalt een masculiene lens op de stad zich door op het discours. Gegenderde machtsrelaties beïnvloeden de manier van communiceren en de taal die daarbij wordt gebruikt. Daarnaast beïnvloeden ze ook de manier van kennisproductie in de mainstream planningswetenschap. Deze sectie behandelt het belang van lokale sociale kennis voor inclusievere steden.

Het professionele vakjargon, of de experten taal die planners gebruiken maakt inclusie van stemmen van bewoners/gebruikers van de publieke ruimte moeilijk. Participatie laat burgers toe deel te nemen aan het planningsdebat. Echter, vooral kapitaalkrachtige, hoogopgeleide bewoners nemen deel aan traditionele participatie. De stem van kwetsbare bewoners, zoals vrouwen met een migratieachtergrond, wordt vaak niet gehoord (Cools et al., 2023).

Lokale sociale kennis is belangrijk om inclusief een gesprek over de openbare ruimte te kunnen voeren, met een 'taal' op maat van vrouwen met een migratieachtergrond. Taal hoeft niet per se verbaal ingevuld te worden. Via alternatieve manieren van communiceren (met beelden, kaarten,...) kunnen vrouwen deelnemen aan het planningsdebat. Daarbij kunnen buurtwerkers een belangrijke rol spelen. Buurtwerkers hebben door hun directe connectie met bewoners uit de wijk goede lokale sociale kennis. Ze hebben inzicht in de alledaagse geleefde ervaringen van vrouwen uit de buurt. Ze kunnen ervoor zorgen dat de dagelijkse noden van vrouwen met een migratieachtergrond worden gehoord. Dat kunnen ze doen met behulp van methodieken op maat. Box 19 beschrijft tips voor het voeren van dialoog over de openbare ruimte op maat van vrouwen met een migratieachtergrond.

Box 19

Voorbeeld 10

Thema: bouwen aan een ruimtelijke taal

Locatie: Antwerpen

Methodieken op maat: tips

Hoewel het niet het doel van deze thesis is een uitvoerige methodologische analyse te geven over hoe met vrouwen met een migratieachtergrond samengewerkt kan worden in participatieve workshops, kunnen uit de workshops van 'Onze Tuin' wel enkele belangrijke lessen getrokken worden.

Stapsgewijze opbouw

De participatieve workshops met de vrouwen van 'Onze Tuin' volgden een logische opbouw. Tijdens de eerste momenten werd voornamelijk gewerkt om het concept publieke ruimte een vertrouwd concept te maken. Dat door in te spelen op zintuigelijke waarnemingen: wat hoor je, ruik je, voel je of zie je in de publieke ruimte? Van daaruit werd steeds verder gebouwd aan een ruimtelijke taal. Tijdens de laatste workshops bedachten de vrouwen een herinrichting voor het De Coninckplein. Zo'n stapsgewijze opbouw is belangrijk.

Doelgroepgericht

Daarnaast is het belangrijk doelgroepgericht te werken. Dit betekent methodieken aanpassen op maat van de deelnemers, zonder de deelnemers te onderschatten. De samenkomstmomenten waren laagdrempelig. Ze maakten gebruik van visuele technieken om verbale communicatie met de doelgroep aan te vullen met non-verbale, beeldende communicatie.

Warme omgeving

Verder bleek het belangrijk te werken volgens het principe: "een gast is een god" (I. Cockx & Petcu, persoonlijke communicatie, 8 april 2023). Het voorzien van eten en drinken zorgt voor een warme omgeving waar mensen graag samenkomen.

Voldoende rust

Vervolgens werd tijdens de momenten met de vrouwengroep van 'Onze Tuin' ook duidelijk hoe belangrijk het is voldoende rust te voorzien. Dit niet alleen tijdens de workshops zelf, maar ook tussen de workshops door. Bepaalde thema's die worden aangereikt kunnen zwaarbeladen zijn en vragen een grote mentale inspanning. Hou daar rekening mee.

Eigenaarschap

Als laatste is het belangrijk de doelgroep een gevoel van eigenaarschap te geven. Het event op 14 maart (workshop 7) is daarvan een mooi voorbeeld. De vrouwen tonen hun werk aan een breed publiek en krijgen erkenning bij het werk dat ze konden verzetten.

Om vrouwen met een migratieachtergrond meer zeggenschap te geven in hoe de publieke ruimte vorm krijgt moet voorbijgegaan worden aan mainstream participatie. Op basis van lokale sociale kennis met een taal op maat van vrouwen en vanuit geleefde ervaringen van vrouwen met een migratieachtergrond kan ingezet worden op een inclusievere vorm van participatie. Deze thesis stelt participatieve samenwerking voor. Daarvoor wordt ruimte gemaakt voor dialoog tussen mensen van een verschillende expertises. Via een leertraject, een *learning-by-doing* proces (Lofvers & Devos, 2015), wordt gezocht naar een gemeenschappelijke taal.

Vrouwen uit de buurt zijn een belangrijk onderdeel van dat leertraject. Het helpt hen een ruimtelijke taal op te bouwen die hen toelaat op te treden als actieve planningsagenten. Zo kunnen de vrouwen proactief nadenken over hoe de publieke ruimte meer kan inspelen op hun noden en behoeften. Het laat vrouwen uit de wijk toe vanuit hun lokale expertise ruimtelijk planners uit te dagen om mee na te denken over de toekomstige publieke ruimte. Bij zulke participatieve samenwerking komt inspraak veel vroeger en kan kennisproductie veel inclusiever verlopen in vergelijking met mainstream participatie.

Om in te zetten op een goede samenwerking tussen mensen van verschillende expertises moet gezocht worden naar manieren om met elkaar te communiceren (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023). Het vraagt een veldwerkgerichte aanpak, waarin het essentieel is te zoeken naar een manier en een plek waarop verschillende soorten ervaringen, interesses en expertises kunnen samenkomen (De Bie et al., 2012). Voor het bouwen aan een ruimtelijke taal is er voldoende tijd nodig en ook periodieke samenkomstmomenten. Daarnaast is kennis nodig in de sociale context en het sociaal weefsel van de wijk. Zo'n participatieve samenwerking zet daarom

het belang van lokale sociale kennis in de verf. Het project 'Onze Tuin' is een voorbeeld van hoe zo'n participatieve samenwerking eruit kan zien (zie box 20).

Het is belangrijk op te merken dat niet alle vrouwen uit de wijk zin of tijd hebben om aan zulke participatieve samenwerkingsmomenten deel te nemen. Buurtwerkers hebben echter inzicht in welke sleutelfiguren ze kunnen aanspreken om zo hun achterban te kunnen bereiken.

Box 20

Voorbeeld 11

Thema: bouwen aan een ruimtelijke taal

Locatie: Antwerpen

Zoektocht naar een ruimtelijke taal

Het project met de vrouwengroep van SAAMO, genaamd 'Onze Tuin', is een inspirerend voorbeeld van hoe buurtwerkers in samenwerking met andere partners vrouwen kunnen versterken in hun ruimtelijke taal.

Dit project heeft geleid tot een leerproces waarbij mensen van verschillende disciplines, waaronder kunstenaars, planners en vrouwen uit de buurt, samenkwamen. Door middel van aangepaste methodieken, zoals het gebruik van foto's en alternatieve cartografie, hebben de vrouwen van 'Onze Tuin' stap voor stap gewerkt aan het ontwikkelen van een ruimtelijke taal die hen in staat stelt om deel te nemen aan het planningsdebat.

Met de vrouwengroep van 'Onze Tuin' is er voorbijgegaan aan mainstream participatie. Verdergaand dan een verplicht moment van consultatie kunnen de vrouwen vanuit de taal die ze konden opbouwen in het leerproject 'Onze Tuin' proberen stadsplanners mobiliseren om meer rekening te houden met hun stem. Hoewel het heraanleggen van het De Coninckplein wellicht niet onmiddellijk plaatsvindt, anticipeert de vrouwengroep nu al op hoe deze plek verbeterd kan worden door middel van hun eigen herverbeeldingsoefening (zie workshop 6).

'Onze Tuin' is een project van SAAMO Antwerpen Noord. Bij SAAMO Borgerhout is er een soortgelijke groep voor ouderen. Die ouderengroep stond klaar met een rugzak aan ruimtelijke expertise wanneer de stad de Turnhoutse Baan zou gaan heraanleggen (M. Moris, persoonlijke communicatie, 26 april 2023).

Samenwerking tussen verschillende expertises zoals in het project ‘Onze Tuin’ is belangrijk. In box 21 wordt het aanvullend voorbeeld ‘Girls Make The City’ gegeven van hoe ook andere projecten experimenteren met hoe verschillende mensen vanuit een verschillende expertise kunnen samenwerken.

Box 21

Voorbeeld 12

Thema: inclusieve kennisproductie

Locatie: Brussel

Belang van transdisciplinaire samenwerking

‘Girls Make The City’ is één van de projecten dat geselecteerd werd door Stad Brussel als onderdeel van hun ‘gender en stedenbouw’ oproep. Voor dit project werkten 25 jongeren van verschillende interesses en achtergronden rond een skatepark in de Marollen in Brussel. Ze dachten samen na over hoe ze die publieke ruimte, waar de vrouwen zich normaal niet vrij of veilig voelen, inclusiever kunnen maken. De voorstellen van de jongeren werden vertaald naar aanbevelingen voor stadsplanners. Daarnaast gingen architecten aan de slag met de ideeën van de jongeren (Garsse, Claes & Quintens, 2022).

Binnen dit project werken er naast de 25 jonge vrouwen ook andere stakeholders mee. Zo is er vzw Zijkant, een progressieve vrouwenbeweging, is er Joke Quintens, die met haar Wetopia werkt rond samen stad maken in nieuwe allianties vanuit het potentieel van een plaats. Quintens ontwierp de methodologie van ‘Girls make The City’. Daarnaast werkt ook een architectencollectief bestaande uit studenten mee aan het project, alsook het feministische platform L’architecture qui dégenre. Verder werken ook kunstenaars en een cultureel centrum werken mee (Garsse, Claes & Quintens, 2022).

Het project wordt gedragen door een waaier aan verschillende expertises. Ook in Antwerpen zijn er organisaties waarmee kan worden samengewerkt om inclusiever stad te maken. Zo is er bijvoorbeeld het vrouwencentrum ALMA of Femma vzw (D. Mertens, persoonlijke communicatie, 5 april 2023). Zij zouden andere vormen van expertise kunnen aanvullen binnen stadsmaken om meer in te zetten op een genderreflectie.

10

besluit

Dit hoofdstuk vat de inzichten in deze thesis samen en beantwoordt de onderzoeksvragen in sectie 10.1. Verder wordt beschreven hoe deze scriptie bijdraagt aan de literatuur in sectie 10.2. In sectie 10.3 worden de beperkingen van het onderzoek toegelicht. Het hoofdstuk eindigt met sectie 10.4, waarin gereflecteerd wordt over opportuniteiten voor toekomstig onderzoek.

10.1. De probleemstelling en de onderzoeksvragen

Deze thesis onderzoekt wat een stad betekent voor zij die hem niet zijn. De stad wordt gemaakt voor en door mannen. Daardoor beantwoordt de stad niet aan de noden of behoeften van vrouwen.

Deze thesis onderzoekt daarvan de invloed voor vrouwen met een migratieachtergrond. Naast hun gender zorgen ook andere factoren ervoor dat de stad te weinig rekening houdt met hun ruimtenoden. Als gevolg daarvan voelen vrouwen met een migratieachtergrond zich niet overal even welkom in de publieke ruimte. Bovendien worden de vrouwen te weinig gehoord in hun ruimtenoden tijdens mainstream participatiemomenten. Deze thesis probeert te begrijpen wat de invloed is van een mannelijke lens op de stad en hoe stadsmaken inclusiever kan zodat vrouwen met een migratieachtergrond gehoord worden en mee kunnen nadenken over een stad op maat van hun noden en behoeften.

In deze thesis wordt getracht een antwoord te bieden op de volgende onderzoeksvragen:

- Hoe zorgt de mannelijke dominantie in stadsplanning voor een publieke ruimte die meer aansluit bij mannelijke noden en behoeften wat betreft ruimtegebruik?
- Wat kunnen uitgangspunten zijn voor een meer genderbewuste placemaking en welke opportuniteiten biedt het om inclusiever te plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond?
- Wat betekent een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?
- Welke aanbevelingen dragen bij tot een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?

De secties hieronder beantwoorden de onderzoeksvragen.

Hoe zorgt de mannelijke dominantie in stadsplanning voor een publieke ruimte die meer aansluit bij mannelijke noden en behoeften wat betreft ruimtegebruik?

In deze masterthesis wordt een mannelijke dominantie in stadsplanning blootgelegd. Dat doet het door drie lagen te onderzoeken waarop een mannelijke lens op de stad invloed uitoefent.

De eerste laag is de fysieke structurering van de ruimte. De fysieke structurering van de ruimte sluit aan bij de ruimtenoden of behoeften van mannen, maar houdt weinig rekening met die van vrouwen en de zorgrol die ze vaak innemen. Bij het stadsmaken wordt bijvoorbeeld te weinig rekening gehouden met het complexe verplaatsingsgedrag van vrouwen. Vrouwen

verplaatsen zich van hun huis naar de school of opvang van hun kinderen, naar de winkel, naar hun werk,... en terug. Een versnippering van functies door zoneringsinstrumenten weegt daarom meer op de tijd van vrouwen. Daarenboven blijven steden vaak ingericht voor autoverplaatsingen. Echter, vrouwen verplaatsen zich vaker te voet. Slecht aangelegde voetpaden of te weinig straatverlichting belemmeren de verplaatsingen van vrouwen in de wijk. Daarnaast is de publieke ruimte qua voorzieningen ook meer afgestemd op mannen. Denk bijvoorbeeld aan de vele urinoirs in de publieke ruimte, of de centraliteit van basketbal- of voetbalveldjes. De fysieke structurering van plekken gaat dus over hoe de openbare ruimte fysiek vorm krijgt.

Een tweede laag waarop een mannelijke dominante lens invloed uitoefent is de mentale structurering van de ruimte. In tegenstelling tot de fysieke structurering, is deze laag minder tastbaar. Het gaat over hoe dominante machtsrelaties plekken beïnvloeden. Dominante machtsrelaties hebben een impact op het gevoel van toebehoren van vrouwen in de publieke ruimte. Bijvoorbeeld, door een gevoel van angst hebben vrouwen mentale mappen van te vermijden plekken of alternatieve routes. Symbolen in de publieke ruimten zoals straatnamen, die bijna altijd naar mannen refereren, versterken een gevoel van niet thuishoren in de publieke ruimte voor vrouwen.

Een derde laag is de invloed van het discours in hoe plekken worden gevormd. Het dominante discours in ruimtelijke planning is mannelijk van insteek. Dat komt tot uiting in de taal die we spreken, de manier waarop we communiceren of hoe we kennis produceren. In het huidige planningsdiscours staat expertkennis en een experten taal centraal. Ze zorgen ervoor dat bestaande gegenderde machtsrelaties in stand gehouden worden.

Wat kunnen uitgangspunten zijn voor een meer genderbewuste placemaking en welke opportuniteiten biedt het om inclusiever te plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond?

In deze thesis werd op zoek gegaan naar hoe ruimtelijke planning meer rekening kan houden met de noden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond. Dat doet het door genderbewuste placemaking te onderzoeken als alternatief kader voor mainstream ruimtelijke planning. Genderbewuste placemaking maakt ruimte voor ervaringsgerichte expertise. Buurtwerk speelt daarin een belangrijke rol om ervaringsgerichte expertise van vrouwen met een migratieachtergrond bloot te leggen. Naast buurtwerk is ook inclusieve kennisproductie cruciaal om via genderbewuste placemaking een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond te maken.

Genderbewuste placemaking

Ervaringsgerichte expertise

Binnen mainstream ruimtelijke planning is er nood aan pluralisme in kennis en aandacht voor democratische beslissingen. Placemaking speelt daarop in door te pleiten voor transdisciplinaire samenwerking en een integratie van verschillende stemmen en ervaringen binnen ruimtelijke planning. Binnen die samenwerking staat lokale expertise vanuit dagdagelijkse ervaringen van lokale stemmen centraal.

Genderbewuste placemaking vestigt extra aandacht op vrouwen met een migratieachtergrond, stemmen die vaak moeilijk te bereiken zijn. Daardoor worden ze vaak niet genoeg gehoord in hun ruimtelijke noden en behoeften. Genderbewuste placemaking geeft vrouwen met een migratieachtergrond agency, het tracht in te zetten op een proces van empowerment. Dat doet het door te plannen *met* in plaats van te plannen *voor* vrouwen uit de wijk. Zo kunnen vrouwen vanuit hun lokale expertise optreden als actieve planningsagenten. Het levert inzichten op over welke plekken of routes belangrijk zijn voor vrouwen uit de buurt en welke ervaringen en emoties daaraan gekoppeld zijn.

Om lokale kennis van bewoners te bevragen start deze thesis vanuit de wijkschaal. Een focus op de wijkschaal zorgt voor een brug zijn tussen specifieke lokale kennis van de alledaagse stad enerzijds, en de geplande stad anderzijds (Vandervoerde, Timmermans, Leroy, 2023).

Buurtwerk als brug

Genderbewuste placemaking heeft tot doel professionals in stadsmaken te verbinden met lokale gemeenschappen. Het feministisch actie-onderzoek in deze thesis leert echter hoe vrouwen met een migratieachtergrond moeilijk bereikbaar kunnen zijn.

Buurtwerkers kunnen als brug optreden tussen professionals en lokale gemeenschappen. Door hun lokale sociale kennis, met daarnaast hun vertrouwensrelatie met vrouwen uit de wijk kunnen ze via alternatieve manieren van communiceren, zoals met beelden of kaarten, op maat van vrouwen uit de wijk, de ruimtenoden en behoeften van de doelgroep bevragen. Zo kunnen buurtwerkers inzicht krijgen in hoe vrouwen met een migratieachtergrond de publieke ruimte gebruiken, waar ze graag komen en waar niet, of hoe ze zich verplaatsen.

Verder kunnen buurtwerkers in samenwerking met lokale vrouwen en andere stakeholders participatieve samenwerkingsmomenten opzetten. Tijdens zo'n momenten kunnen buurtwerkers samen met vrouwen uit de wijk een ruimtelijke taal opbouwen in een leertraject. Die ruimtelijke taal kan vrouwen uit de wijk in staat stellen meer invloed uit te oefenen op

ruimtelijke planning. Zo kunnen vrouwen met een migratieachtergrond proactief mee nadenken over de toekomst van de publieke ruimte.

Niet elke vrouw uit de wijk heeft voor zo'n participatieve samenwerkingsmomenten evenveel tijd of ruimte. De vrouwen die dat wel willen zouden hun achterban kunnen representeren als ambassadeurs.

Inclusieve kennisproductie

Zoals hierboven aangehaald, is een cruciaal kenmerk van genderbewuste placemaking de nadruk op ervaringsgerichte expertise. Dat roept de vraag op hoe, naast de inzet van buurtwerkers, ervaringsgerichte kennis geproduceerd kan worden op een zo inclusief mogelijke manier. Feministisch onderzoek met vrouwen met een migratieachtergrond betreft vrouwen in een relatief kwetsbare positie. De vrouwen zijn onderhevig aan een multigelaagdheid van onderdrukking (Jung, 2014). Feministisch onderzoek moet erkennen dat verschillende lichamen uniek, complex en gesitueerd zijn en dat ze onderhevig zijn aan een veelheid van kruisende identiteiten. Daarom moet onderzoek vanuit een intersectioneel standpunt starten, want een inclusieve stad moet erkennen dat er verschillende soorten mensen zijn die onderhevig aan verschillende machtsstructuren. Verder moet een onderzoeker steeds bewust omgaan met diens positie in het onderzoek. Onderzoekers zijn verantwoordelijk om hun mogelijke invloed en subjectiviteit te erkennen.

Wat betekent een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?

Vorige sectie gaf een overzicht van hoe een vrouwelijke stad kan worden blootgelegd. Deze sectie beschrijft op basis van drie focuspunten wat een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond kan betekenen. De drie focuspunten zijn:

1. Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond
2. Belang van vrouwelijke representatie
3. Belang van lokale sociale kennis

De volgende alinea's bespreken de focuspunten in meer detail.

Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond

Als eerste focuspunt vraag een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond een goed inzicht in hun ruimtegebruik en verplaatsingspatroon. Door die kennis kunnen stadsplanners inzetten op plekken, combinaties van functies of routes die belangrijk zijn voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen leert dat vrouwen aan *trip chaining* doen. Hun verplaatsingspatroon is complex en kan vergeleken worden met een ketting waarop verschillende stops liggen. Bovendien verplaatsen ze zich voornamelijk te voet. Daarom is een verbonden stad belangrijk, met zachte en veilige routes tussen verschillende stops, waar een mix van functies dicht bij elkaar liggen. Verder moet ook de inrichting van de publieke ruimte rekening houden met vrouwelijke noden en behoeften. Vrouwen met een migratieachtergrond willen meer groene open plekken. Daarnaast vinden ze goede verlichting en openbare vrouwentoiletten erg belangrijk. Vrouwen met een migratieachtergrond bewegen zich graag in groep, met partner, vriendinnen of kinderen, doorheen de publieke ruimte. De publieke ruimte moet daarom ontmoeting stimuleren, genoeg zitruimte voorzien en genoeg speeltuintjes voor kinderen.

Een inzicht in het ruimtegebruik van vrouwen leert bovendien hoe semipublieke plekken belangrijk zijn voor vrouwen met een migratieachtergrond. Denk bijvoorbeeld aan buurtcentra of de bib. Het zijn plekken van vrijetijdsbesteding, informatie, rust en ontmoeting.

Inzicht in het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond leert verder hoe activiteiten of programma's toegespitst op vrouwen populair zijn, zoals bijvoorbeeld de vrouwenwerkingen bij de verschillende buurtcentra of sportuurtjes gericht op vrouwen. Het zijn plekken die vrouwen met een migratieachtergrond kunnen claimen. Ter uitbreiding zou geëxperimenteerd kunnen worden met plekken die vrouwen kunnen claimen in de publieke ruimte. Momenteel is het claimgedrag van de publieke ruimte in Antwerpen Noord sterk mannelijk gedomineerd. Door plekken te voorzien die vrouwen kunnen claimen, bijvoorbeeld door een bepaald gebruik te stimuleren, kan dat mogelijk gecounterd worden.

Voor Antwerpen Noord leert inzicht in het ruimtegebruik op welke plekken vrouwen met een migratieachtergrond niet graag komen, maar ook waar ze wel graag komen. Vrouwen voelen zich in Antwerpen Noord niet veilig in de Handelstraat, een zeer mannelijk gedomineerde etnische winkelstraat. Ook het De Coninckplein en het Sint-Jansplein zijn minder populair. Door de aanwezige doelgroepen die op die plekken hangen, alsook het verharde karakter, komen de vrouwen er niet graag. Populairdere plekken zijn bijvoorbeeld het Stuivenbergplein, het Willy Vandersteenplein, het Jos Verhelstplein en Park Spoor Noord. Groen, rust en speelplekjes voor kinderen zijn daarvoor enkele redenen. Wanneer het donker wordt verdwijnen vrouwen echter uit de publieke ruimte. Gevoelens van angst kunnen dat verklaren.

Belang van vrouwelijke representatie

Een tweede focuspunt voor een vrouwvriendelijkere stad is het belang van vrouwelijke representatie. Representatie van vrouwen in de publieke ruimte in fysieke aantallen, in symbolen, in het discours, in statistieken,... is belangrijk om een gevoel van toebehoren te creëren voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Vrouwelijke representatie in de publieke ruimte kan bijvoorbeeld door plekken te creëren die vrouwen kunnen claimen, zoals hierboven beschreven. Daarnaast kunnen ook laagdrempelige (vrouwelijke) aanspreekpunten op straat zorgen voor een hogere vrouwelijke representatie. Die aanspreekpunten moeten een herkenbaar gezicht zijn in de wijk. Ze kunnen zorgen voor verhoogde sociale controle en een hoger gevoel van veiligheid. Bovendien kunnen ook semipublieke plekken vrouwen representeren in hun programma's of activiteiten die zich toespitsen op vrouwen. Ze bieden een plek weg van de mannelijke dominante in de publieke ruimte.

De symbolen en beelden van het stedelijke weefsel moeten vrouwen met een migratieachtergrond beter representeren. Een inhaalbeweging om meer straten te vernoemen naar vrouwen, en daarbij aandacht te vestigen op diversiteit is noodzakelijk. Verder moet stereotypering in beeldvorming voorkomen worden.

Vrouwelijke representatie is verder belangrijk in ruimtelijke plannen. De noden en behoeften van vrouwen kunnen via een gendertoets gerepresenteerd worden. Ruimtelijk plannen zouden beoordeeld kunnen worden via een toetsing voor genderinclusie.

Als laatste is vrouwelijke representatie ook belangrijk in statistieken om voorbij te gaan aan *one-size-fits-all* oplossingen. Daarom moet data steeds verschillen duidelijk maken. Niet alleen is data die uitsplitst in verschillen in gender belangrijk, data uitgesplitst naar leeftijd, taal, inkomen en etniciteit,... moeten voorbij helpen gaan aan planning voor een default witte midden- of hogere klasse man. Representatie van verschillen in data is nodig om de juiste diensten of voorzieningen aan te bieden voor een diverse groep vrouwen.

Belang van lokale sociale kennis

Een derde en laatste focuspunt voor een vrouwvriendelijkere stad zet het belang van lokale sociale kennis in de verf. Het onderzoek in deze thesis duidt op het belang van buurtwerk en de dienstverlening die ze aanbieden. Buurtwerkers hebben een vertrouwensband en het juiste sociale inzicht om op maat van vrouwen met een migratieachtergrond in dialoog te gaan over de publieke ruimte. Ze hebben inzicht in de dagdagelijkse, geleefde ervaringen

van vrouwen uit de buurt. Ze kunnen ervoor zorgen dat de dagelijkse noden van vrouwen met een migratieachtergrond worden gehoord. Lokale sociale kennis moet naast expertkennis van ruimtelijke planners erkend worden in het stedelijke debat. Er is een transdisciplinaire samenwerking nodig tussen verschillende soorten kennis om te bouwen aan inclusievere steden.

Welke aanbevelingen dragen bij tot een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?

De vorige sectie bespreekt wat een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond betekent. Op basis van die inzichten worden concluderende aanbevelingen samengevat. In deze thesis worden 14 aanbevelingen gemaakt die bijdragen aan een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond:

1. Het stedelijk beleid moet inzetten op verbondenheid. Verbondenheid van functies en plekken is belangrijk doordat vrouwen met een migratieachtergrond aan *trip chaining* doen.
2. Vrouwen met een migratieachtergrond hebben een complex verplaatsingspatroon. In plaats van een versnippering van functies in de stad moet de wijk diverse functies voor verschillende dagdagelijkse noden aanbieden die dichtbij elkaar liggen.
3. Vrouwen met een migratieachtergrond verplaatsen zich voornamelijk te voet doorheen de wijk. Zorg daarom voor een bewandelbare wijk waar dagdagelijkse functies nabij zijn.
4. Heb aandacht voor semipublieke plekken. Plekken in buurtcentra, de bib, sportfaciliteiten gericht op vrouwen,... zijn populair bij vrouwen met een migratieachtergrond.
5. Groene open plekken waar goede zichtlijnen zijn met goede verlichting zijn belangrijk. De voorzieningen in de publieke ruimte moeten ook voldoen aan vrouwelijke behoeften. Propere openbare vrouwentoiletten en een goed openbaar vervoersysteem zijn daarom bijvoorbeeld belangrijk.
6. Vrouwen met een migratieachtergrond bewegen zich vaak in groep, met kinderen, vriendinnen of partner, door de publieke ruimte. Voorzie daarom plekken van ontmoeting met zitbankjes en genoeg veilige speelplekken.
7. Voorzie laagdrempelig toegankelijke plekken die vrouwen met een migratieachtergrond kunnen claimen. Plekken die populair zijn bij vrouwen met een migratieachtergrond zijn plekken waar activiteiten of programma's zich toespitsen op vrouwen (waar geen mannen zijn).
8. Zet in op laagdrempelige (vrouwelijke) aanspreekpunten op straat. Ze zorgen voor sociale controle en een groter veiligheidsgevoel. Zorg er bovendien voor dat die aanspreekpunten goed kunnen inspelen op meldingen van grensoverschrijdend gedrag.
9. Erken vrouwen met een migratieachtergrond in de beelden en symbolen van het stedelijke weefsel om een groter gevoel van toebehoren te creëren.

10. Bekijk ruimtelijke plannen door een genderlens. Dat kan door een gendertoets door te voeren die advies geeft op genderinclusie.
11. Verzamel naar geslacht uitgesplitste data. Representatie van gender in data is nodig om de juiste diensten of voorzieningen aan te bieden die kunnen beantwoorden aan de noden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond.
12. Bouw samen met vrouwen met een migratieachtergrond een ruimtelijke taal die hen toelaat deel te nemen aan het planningsdebat. Experimenteer met alternatieve manieren van communiceren en kennisproductie.
13. Vestig aandacht op 'zachte kennis' die doorleefde ervaringen vervat en start vanuit het dagelijkse leven van vrouwen met een migratieachtergrond. Buurtwerkers kunnen bijdragen om die geleefde ervaringen van vrouwen uit de wijk bloot te leggen.
14. Zet in op participatieve samenwerkingsmomenten die ervoor zorgen dat vrouwen met een migratieachtergrond gerepresenteerd worden en zeggenschap krijgen in hoe de publieke ruimte vorm krijgt. Vrouwen uit de buurt kunnen via zo'n samenwerking optreden als actieve planningsagenten. Buurtwerkers spelen een belangrijke rol in dat proces.

Het formele bovenlokale beleid valt niet binnen de scope van deze thesis. Toch werd er tijdens de interviews verschillende keren verwezen naar de impact van een missend genderperspectief in formeel beleid. Het formele beleid is namelijk verantwoordelijk voor de budgetten die naar lokale sociale dienstverleners gaan. Het kiest in hoeverre genderinclusie een punt op de politieke agenda is.

Figuur 48 geeft een overzicht van de belangrijkste conclusies van deze scriptie. Een mannelijke lens op de stad heeft invloed op de fysieke en mentale structurering van de stad alsook het discours. Als gevolg beantwoordt de stad niet genoeg aan de noden en behoeften van vrouwen met een migratieachtergrond, worden ze daar onvoldoende in gehoord, en voelen ze zich vaak minder welkom in de publieke ruimte. Via genderbewuste placemaking onderzoekt deze thesis hoe vrouwen met een migratieachtergrond actieve planningsagenten kunnen zijn. Lokale sociale dienstverlening speelt daarin een belangrijke rol. Ze kunnen namelijk een brug zijn tussen stadsmakers enerzijds, en vrouwen uit de buurt anderzijds.

Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon is belangrijk voor een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond, het vraagt een verbeterde representatie van vrouwen in fysieke aantallen, in symbolen, in het discours, in statistieken... Verder vraagt het lokale sociale kennis. Op basis van feministisch onderzoek kon deze thesis aanbevelingen opstellen die doelen op inclusiever stadsmaken voor vrouwen met een migratieachtergrond.

Mannelijke lens op de stad

Oefent invloed uit op:

1. Fysieke structurering
2. Mentale structurering
3. Discours

- Stad beantwoordt niet aan de noden en behoeften van vrouwen met migratieachtergrond
- Vrouwen met migratieachtergrond voelen zich niet welkom in de publieke ruimte
- Vrouwen met migratieachtergrond worden niet gehoord in hun noden en behoeften

*Onderzoeksvraag 1
Hoe zorgt de mannelijke dominantie in stadsplanning voor een publieke ruimte die meer aansluit bij mannelijke noden en behoeften wat betreft ruimtegebruik?*

Genderbewuste placemaking

- Transdisciplinaire samenwerking
- Lokale en ervaringsgerichte expertise

Ontwerp met i.p.v. voor vrouwen met een migratieachtergrond

Belang van lokale sociale dienstverlening door buurtwerk

*Onderzoeksvraag 2
Wat kunnen uitgangspunten zijn voor een meer genderbewuste placemaking en welke opportuniteiten biedt het om inclusiever te plannen voor vrouwen met een migratieachtergrond?*

Stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond

Vereist:

1. Inzicht in het ruimtegebruik en verplaatsingspatroon van vrouwen met een migratieachtergrond
2. Vrouwelijke representatie
3. Lokale sociale kennis

aanbevelingen:

1. Verbondenheid	9. Vrouwelijke representatie in beelden en symbolen
2. Mix van functies	10. Gendertoets
3. Nabijheid	11. Geslacht uitgesplitste data
4. Semipublieke plekken	12. Taal op maat van vrouwen met migratieachtergrond
5. Vrouwvriendelijke inrichting en voorzieningen	13. Ruimte voor geleefde ervaringen
6. Plekken van ontmoeting	14. Participatieve samenwerking
7. Gevoel van toebehoren	
8. Laagdrempelige aanspreekpunten	

*Onderzoeksvraag 3
Wat betekent een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?*

*Onderzoeksvraag 4
Welke aanbevelingen dragen bij tot een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond?*

Figuur 48: Samenvattend schema van het onderzoek in de scriptie

10.2. Bijdragen van het onderzoek

Er is veel academische literatuur over de *man-made-city*. Deze thesis draagt daaraan bij door die literatuur te ordenen op basis van drie ruimte structurerende lagen waarop een mannelijke lens op de stad invloed heeft. In de literatuur ligt de focus van vrouwvriendelijk stadsmaken voornamelijk op de fysieke structurering. Deze thesis duidt ook op het belang van de mentale structurering en het discours in het reproduceren van een stad op maat van mannen. Door de verschillende lagen van een mannelijke lens op de stad bloot te leggen kan daartegenover een vrouwelijke lens op de stad worden gezet, die in deze thesis concreet wordt doorvertaald in aanbevelingen voor het ruimtelijk beleid. Verder geeft deze thesis ook praktische voorbeelden uit binnen- en buitenland. Zo linkt deze scriptie theorie aan praktijk.

Verder draagt deze thesis bij aan het onderzoek naar inclusievere steden voor vrouwen met een migratieachtergrond door de verscheidenheid aan perspectieven en methoden die het samenbrengt. Inzichten van bewoners, planners, onderzoekers en organisaties worden in deze thesis bevestigd. Deze scriptie hoopt op die manier stadsplanners te inspireren in ruimtelijk beleid verschillende stemmen en methoden op maat mee te nemen.

Genderbewuste placemaking benadrukt verder het belang van verschillende types kennis waartussen transdisciplinaire samenwerking nodig is. Het legt daarbij een centrale rol weg voor ervaringsgerichte en lokale kennis van bewoners. Deze thesis wil steden inspireren stadsmaken te zien als een activiteit die verder gaat dan een expertencultuur, om een genderbewuste placemaking benadering te implementeren binnen stadsplanning.

Zoals is gebleken uit het veldwerk van deze thesis is het niet gemakkelijk relatief kwetsbare bewoners uit de buurt, zoals vrouwen met een migratieachtergrond, te betrekken in ruimtelijke planning. Via genderbewuste placemaking wil het extra nadruk leggen op hoe dominante genderrelaties zorgen voor uitsluiting en hoe daarmee rekening moet worden gehouden. Deze thesis draagt bij aan de placemaking literatuur door een genderperspectief daaraan toe te voegen. In de literatuur is er slechts weinig onderzoek dat dit doet.

Verder maakt deze thesis ook concreet hoe de brug tussen kwetsbare bewoners enerzijds en planners anderzijds kan worden gemaakt. Deze thesis draagt bij tot de placemaking literatuur door die vertaalslag te maken. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor buurtwerk. Buurtwerkers zijn een punt van vertrouwen en hebben de juiste sociale inzichten. Het belang van sociale expertise voor een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond is in het onderzoek van deze scriptie gebleken. Deze thesis tracht aan de literatuur van genderbewuste placemaking binnen vrouwvriendelijk

stadsmaken bij te dragen door het belang van buurtwerkers als deelnemers van het ruimtelijk debat te benadrukken.

Deze scriptie legt bloot hoe mainstream participatie er niet in slaagt vrouwen met een migratieachtergrond te betrekken. Het draagt bij aan de literatuur door een alternatieve manier van participatie voor te stellen, namelijk via participatieve samenwerking. Participatieve samenwerking richt zich op het creëren van een leertraject waarin verschillende actoren uit verschillende disciplines kunnen bijdragen vanuit hun achtergrond en ervaringen. Op die manier kunnen vrouwen uit de buurt actieve planningsagenten worden die zich bezighouden met lokale uitdagingen en mogelijkheden. Deze thesis geeft via het project 'Onze Tuin' een praktijkvoorbeeld van zo'n participatieve samenwerking.

Door dominante genderrelaties bloot te leggen en daarvan de invloed te bespreken hoopt deze thesis ruimtelijk planners te inspireren. Zij hebben een verantwoordelijkheidsrol op te nemen om de context waarin ze werkzaam zijn steeds kritisch te bevragen. Daarbij is het belangrijk dat ze steeds de dominante machtsrelaties blootleggen en bewust en op maat omgaan met de verschillende betrokken actoren. Ruimtelijk planners moeten daarin steeds hun eigen positionaliteit erkennen, en hun invloed daarvan op de situatie. Planners moeten in plaats van op te treden als technocraten een facilitatorrol opnemen tussen verschillende soorten expertise.

Deze thesis draagt niet alleen academisch gezien bij. Het project waaraan deze thesis kon meewerken, genaamd 'Onze Tuin', waarbij een groep vrouwen met een migratieachtergrond in participatieve workshops werkt rond de publieke ruimte draagt als proces van empowerment ook bij, niet alleen voor de vrouwengroep, ook voor mij als onderzoeker.

10.3. Beperkingen van het onderzoek

Deze sectie behandelt de beperkingen van dit onderzoek.

- Een eerste beperking is de doelgroep vrouwen met een migratieachtergrond. Deze doelgroep is een zeer brede groep. Het is onmogelijk om 'DE ervaring van vrouwen met een migratieachtergrond' te onderzoeken. Er zullen daarom, binnen die doelgroep, verschillende aspecten gelinkt aan de ruimtelijke ervaring ontbreken. Er bestaat namelijk niet één soort vrouw met een migratieachtergrond. Verder onderzoek zou die doelgroep specifiekere kunnen maken om ruimtenoden beter te kunnen definiëren. Die 'brede' doelgroep maakt daarenboven dat niet alle actoren in het netwerk van die doelgroep bevraagd konden worden. Bovendien ligt in deze thesis een grote focus binnen deze doelgroep op vrouwen die moeders zijn. Het is belangrijk die zorgrol mee te nemen, maar, niet elke vrouw met een migratieachtergrond is moeder.
- Een tweede beperking van dit onderzoek is dat sommige rollen tijdens de interviews maar door één of twee mensen werden vertegenwoordigd, waardoor die resultaten minder representatief kunnen zijn. Buurtwerkers werden veel bevraagd. Dat heeft impact op de resultaten.
- De derde beperking gaat over hoe 'een stad op maat van vrouwen' geen all-inclusive benadering is. Een inclusieve stad zou moeten inspelen op sociale onrechtvaardigheid zonder dat gendergekleurd te maken. Alternatief en inclusiever zou in plaats van een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond gestreefd kunnen worden naar een stad van feministische waarden, zoals van zorg of zachtheid (L. Beeckmans, persoonlijke communicatie, 4 mei 2023).
- Een vierde beperking betreft hoe deze thesis alternatieve kennisproductie voorstelt via alternatieve methodieken. In deze thesis worden verschillende methodieken getest met de vrouwengroep van 'Onze Tuin'. Deze thesis doet echter geen onderzoek naar de best passende methodologische technieken. Meer onderzoek naar welke methodieken goed werken voor deze doelgroep, met alternatieve vormen van communicatie en visualisatie, is daarom belangrijk. Daaraan gelinkt pleit deze thesis voor het belang van transdisciplinaire samenwerking. Echter, er worden geen methodieken aangereikt hoe die samenwerking tot stand kan komen.
- Deze thesis heeft als vijfde beperking dat het geen kant-en-klare ontwerpcriteria biedt om de publieke ruimte vrouwvriendelijker te maken. Dit zou het werk van de vrouwengroep zeer concreet kunnen maken met een duidelijk resultaat, wat zou kunnen bijdragen aan een versterkt gevoel van eigenaarschap en toebehoren. Toch was het opstellen van een uitgewerkt plan geen doel van deze scriptie. Deze scriptie heeft juist tot doel om naast tactische fysieke ingrepen ook dieperliggende structurele problematieken aan het licht te brengen. Deze problematieken kunnen niet direct en één op één worden vertaald en toegepast in ontwerpcriteria.

- Een zesde beperking betreft hoe het bij actie-onderzoek moeilijk is een balans te vinden wanneer te stoppen met veldwerk. Na een band van vertrouwen te hebben opgebouwd met de deelnemers van 'Onze Tuin' is het als onderzoeker moeilijk om op een bepaald moment afstand te nemen. Dat tijdelijkheidsaspect is een grote beperking van actie-onderzoek.
- Als zevende beperking is het belangrijk te erkennen hoe ik als onderzoeker 'vrij' ben mij uit te spreken over politieke of financiële kwesties. Daardoor komen de aanbevelingen mogelijk los van wat realiseerbaar is. Deze thesis pleit voor meer publieke investeringen in sociale dienstverlening en samenwerking. Die financiële impact en doorrekening is geen onderdeel van het onderzoek van deze thesis. Ruimtelijke planners moeten wel aan politieke of financiële kaders vasthouden. Verder onderzoek is nodig naar hoe ruimtelijke planners zich in zulke context kunnen positioneren. Hoe kunnen planners een kritische rol blijven opnemen en ruimte en tijd nemen om de opdracht echt te bevragen ondanks de voortdurende besparingsmaatregelen?
- Een achtste beperking gaat over hoe deze thesis een publiek-privaat dichotomie problematiseert. Toch speelt het onderzoek enkel in op de publieke ruimte. Toekomstig onderzoek moet trachten te achterhalen hoe publiek en privaat meer verbonden kan worden. De lagen van dominantie in de publieke ruimte zijn niet los te koppelen van die in de private. Een geïntegreerde visie is daardoor nodig.
- Een negende beperking van dit onderzoek betreft de theoretische benadering van de genderproblematiek, waarbij onvoldoende aandacht wordt besteed aan andere dominante factoren die daarmee verweven zijn, zoals etniciteit of godsdienst (Faili et al., 2018). Aanvankelijk was het doel van dit onderzoek om inzicht te krijgen in een 'vrouwelijke lens op de stad', zonder een specifieke doelgroep te identificeren. Pas later in het onderzoeksproces werd duidelijk dat generalisaties ervoor kunnen zorgen dat specifieke ruimtelijke behoeften van bepaalde doelgroepen niet voldoende worden aangepakt. Deze scriptie zou zich meer moeten richten op de wisselwerking tussen verschillende vormen van discriminatie als gevolg van dominante machtsrelaties. Het huidige theoretische kader is gebaseerd op dominante genderrelaties, maar met welke andere ruimte structurerende machtsrelaties zijn die vervlochten, en hoe beïnvloeden die het ruimtegebruik van vrouwen met een migratieachtergrond?
- Als tiende beperking eindig ik met het belang van reflexiviteit. Door dit soort onderzoek blijven bestaande machtshierarchieën nog steeds gereproduceerd worden. Als witte vrouw zonder migratieachtergrond probeer ik het ruimtegebruik van vrouwen met migratieachtergrond te begrijpen. Dit soort onderzoek is heel gevoelig, zeker wanneer termen zoals 'kwetsbaar', of 'empowerment' worden gebruikt. Het is daarom uiterst belangrijk te benadrukken hoe mijn persoonlijke achtergrond deze thesis beïnvloedt. Daaraan gekoppeld is ook de literatuur in deze thesis overwegend geschreven door witte auteurs. Die erkenning is belangrijk, het heeft invloed op het onderzoek.

10.4. Sporen voor verder onderzoek

Op basis van het onderzoek in deze thesis worden in deze sectie sporen uitgezet waarop toekomstig onderzoek kan inspelen.

Uitbreiding doelgroep

Deze thesis focust op vrouwen met een migratieachtergrond. Het begrijpen van hun ruimtenoden is belangrijk, zeker in een wijk zoals Antwerpen Noord. Die doelgroep werd tijdens het event 'vrouw zijn in de stad, hoe voelt dat' (participatieve workshop 7 van het project 'Onze Tuin') uitgebreid naar een breder publiek. Zoals tijdens het event bleek, maar ook uit de aanbevelingen beschreven in deze conclusie, betekent een stad op maat van vrouwen met een migratieachtergrond, ook dat die stad leefbaarder is voor andere doelgroepen, zoals ouderen of moeders. Daarom zou men kunnen concluderen dat goed plannen voor de mensen in een relatief kwetsbare positie of onderhevig aan verschillende vormen van dominantie goed is voor iedereen.

Dit betekent echter nog steeds dat een intersectionele benadering in planning belangrijk is. Planning mag geen *one-size-fits-all* wetenschap zijn. Daarom moet dit soort onderzoek ook toegepast worden op andere doelgroepen. Placemaking kan ook daar een goed kader zijn om vanuit te vertrekken, met actie-onderzoek als methodologische doorvertaling. De methoden en technieken, het onderzoekstraject alsook de stedelijke beleving zullen verschillend zijn bij andere doelgroepen. Gelijkaardig toekomstig onderzoekkaninzichtenverwervenoverandere doelgroepen en vergelijkingen mogelijk maken.

Instrumenten of kaders om genderinclusie praktisch in te vullen

In deze scriptie wordt een gendertoets aangereikt als mogelijk instrument om genderinclusiever na te denken over de planning van de openbare ruimte. Toekomstig onderzoek zou verder kunnen uitdiepen welke instrumenten aanvullend kunnen bijdragen aan meer genderinclusie in planning. Bijvoorbeeld, welke stedenbouwkundige verordeningen kunnen vanuit een genderdimensie bijdragen aan een inclusievere publieke ruimte? Denk bijvoorbeeld maar aan verordeningen die inzetten op toegankelijkheid of verlichting.

Toekomstig onderzoek zou ook een soort kadermethodiek kunnen uitwerken die een systematische aanpak vastlegt voor planners. Zo'n kadermethodiek zou bijvoorbeeld per stap van het planproces kunnen toelichten met welke actoren zou kunnen samengewerkt worden, het zou methodieken van samenwerking kunnen aanreiken of aandachtspunten voor ontwerp, het zou doelgroepen kunnen specificeren en een aanpak om die te benaderen.

Genderdata

Zoals in deze thesis aangegeven is er een grote gender data bias. Toekomstig onderzoek moet bijdragen aan data die meer rekening houdt met geslacht, gender, etniciteit, leeftijd,...

Ik denk bijvoorbeeld aan hoe steden en gemeenten als nieuwe besparingsmaatregel hun lichten dimmen in de avond en nacht. Toekomstig onderzoek moet zo'n maatregel legitimeren. Er is bijvoorbeeld naast het meten van 'objectieve veiligheid' (in statistieken gemeten, bijvoorbeeld op basis van criminaliteitscijfers) meer inzicht nodig in 'subjectieve veiligheid'. Subjectieve veiligheid gaat over een gevoel van veiligheid. Hoe voelen vrouwen en andere gediscrimineerde groepen zich wanneer de lichten doven bij het avondvallen? Wanneer subjectieve veiligheid wordt gemeten zou de politie verder ook kunnen inspelen op probleemzones in de publieke ruimte.

Mannelijke lens in de planningspraktijk

Tijdens de interviews in deze thesis werd verwezen naar hoe mannelijke stadsplanners vaak te weinig inzicht of bewustzijn hebben in de manier waarop vrouwen of andere relatief kwetsbare groepen zich moeten aanpassen in hun ruimtegebruik. Als gevolg blijven ze steden plannen met zichzelf als prototype gebruiker. Toekomstig onderzoek kan inspelen op die problematiek: hoe kan een mannelijke lens worden blootgelegd in de planningspraktijk? Hoe kan het bewustzijn verhoogd worden? Hoe positioneren vrouwelijke planners zich in een mannelijk gedomineerde planningspraktijk?

Plaatsen van experiment

Wat mij het meest geïnspireerd heeft tijdens het onderzoek van deze thesis, maar ook binnen mijn opleiding als ruimtelijk planner, is de manier waarop alternatieve samenwerking kan ontstaan wanneer er ruimte is voor experiment. Ik zoek om dat te beschrijven een analogie tussen het project 'Onze Tuin' en 'Labo S', door te vertrekken vanuit placemaking.

'Onze Tuin' is een project waarin een lokale vrouwengroep in dialoog gaat met ruimtelijk planners, kunstenaars, buurtwerkers en beleidsmakers. Het is een actieve vorm van onderzoek die probeert manieren van alternatieve kennisproductie af te tasten, nieuwe rollen van de betrokkenen uit te schrijven en in te zetten op inclusiviteit.

Labo S is de plek/het lokaal die studenten Stedenbouw en Ruimtelijke Planning aan de Universiteit Gent toegewezen krijgen. Het is in plaats van 'onze tuin', 'ons lokaal'. Studenten vanuit verschillende studiedomeinen komen samen op die plek vanuit een gedeelde interesse. De studenten krijgen de kans die ruimte in te vullen en te gebruiken, maar vooral, het is hun plek van samenkomen, de plek die zij mee hebben gemaakt.

Wat het project 'Onze Tuin' en Labo S gemeen hebben is dat ze een plek bieden voor experiment. Het werden beiden plekken van toebehoren doordat deelnemers /studenten vrijheid kregen om de plek in te vullen en regels op te stellen om goed met elkaar in dialoog te kunnen gaan. Die plekken werden plekken van inspiratie en van elkaar leren.

Toekomstig onderzoek moet sporen uitzetten die bijdragen tot het maken van zo'n plek. Het moet onderzoeken wat de toepasbaarheid is op verschillende schalen en binnen verschillende disciplines. Toekomstig onderzoek moet ruimte vrijmaken voor zulke plekken van experiment. Het moet onderzoeken welke criteria nodig zijn om plekken op die manier te kunnen maken en claimen, maar vooral hoe dat inclusief kan, waarbij steeds dominante machtsrelaties erkend worden en op zoek gegaan wordt naar democratische beslissingen. Toekomstig onderzoek moet exploreren hoe zo'n plekken geëvalueerd worden, opdat het proces minstens evenveel aandacht krijgt als het eindresultaat.

Ruimtelijk planners kunnen bijdragen aan het maken van zo'n plek door te starten vanuit de eigenschappen van die plek en te bekijken welke actoren betrokken zijn. Daarvoor is een etnografische vorm van onderzoek nodig, waar planners een faciliterende rol opnemen tussen de betrokken partijen. De placemaking literatuur speelt in op dat idee en kan daarvoor een goed startpunt zijn.

11

als uitleiding

"Imagine living in a world where there is no domination, where females and males are not alike or even always equal, but where a vision of mutuality is the ethos shaping our interaction. Imagine living in a world where we can all be who we are, a world of peace and possibility. Feminist revolution alone will not create such a world; we need to end racism, class elitism, imperialism. But it will make it possible for us to be fully self-actualized females and males able to create beloved community, to live together, realizing our dreams of freedom and justice, living the truth that we are all 'created equal'."

(hooks, 2000, p. x)

Een persoonlijke afsluiter

Tijdens het onderzoeksproces van deze thesis werd ik gevraagd mee na te denken over hoe de Handelsstraat in Antwerpen Noord een veiligere plek zou kunnen worden voor vrouwen. “Als je €15 000 zou krijgen, wat zou jij dan doen?”

Ik heb geen kant-en-klaar plan, geen af te vinken lijst. Ik probeer uit te leggen hoe multigelaagd en intergeconnecteerd de problematiek is, hoe structurele ongelijkheid een andere benadering vraagt. Die vraag die ik kreeg deed me nadenken over stadsmaken: hoe kunnen planners op een holistische manier hun context benaderen, met oog voor machtsrelaties en discriminatie, met oog voor verschil, met oog voor de impact van hun eigen rol als planner?

Als – bijna – ruimtelijk planner denk ik na over mijn eigen (beperkte) professionele ervaring. Resultaatgericht werken, vasthoudend aan juridische en financiële restricties zorgt ervoor dat duurzame waarden en inclusiviteit bedolven raken. Feministische waarden moeten veel meer het uitgangspunt zijn voor stadsmaken. Het (h)erkennen van dominante machtsrelaties en privileges, zowel binnen de planningspraktijk, alsook in de geplande context moet daarvoor het startpunt zijn.

Als afstuderend student denk ik ook na over hoe mijn opleiding stedenbouw en ruimtelijke planning daartoe kan bijdragen. Feministische bijdragen en methodieken die op zoek gaan naar inclusieve kennisproductie zijn niet goed geïntegreerd in mainstream planningsonderzoek (Parker, 2016). Kernideeën uit het feminisme moeten daarom meer aandacht krijgen in de opleiding. Zo moeten planners in opleiding meer uitgedaagd worden om te vertrekken vanuit een intersectioneel kader. De opleiding moet leren hoe planners niet mogen plannen voor zichzelf als prototype gebruiker. In de plaats moeten planners leren de situatie veel kritischer te bevragen: wat is de invloed van mijn aanwezigheid? Welke machtsrelaties zijn bepalend? Welke kennis gebruik ik? Welke niet? Naast omgaan met juridische of financiële restricties moeten ruimtelijk planners opgeleid worden kritisch om te gaan met de context.

Blijf verbeelden

Deze thesis duidt op feministische strijdpunten binnen ruimtelijke planning. Naast ruimtelijke planning zijn er tal van andere feministische politieke strijdpunten. In de Belgische context denk ik aan hoe de kinderopvangcrisis een belangrijke genderdimensie heeft, doordat vrouwen nog steeds vaker een zorgrol opnemen (Rosa vzw. (z.d., g), ik denk aan grensoverschrijdend gedrag binnen de instelling waar ik studeer (De Schamphelaere, 2023; Dhollander & Van Waeyenberghe, 2022), ik denk aan het abortusdebat in de Wetstraat (Brinckman, 2023), over hoe vrouwenziektes in mainstream geneeskunde

nog steeds een blinde vlek zijn (Berghmans, 2023), over slachtoffers van femicide (Huyghebaert, 2022), en hoe seksisme vervlochten met systemisch racisme, homohaat of klasse-ongelijkheid actuele strijdpunten blijven.

Het is duidelijk dat naast ruimtelijke planning ook andere krachten en systemen moeten bijdragen aan meer inclusie. Ook andere beleidsdomeinen, economische maatregelen, een verandering in gedrag, in genderrollen, in bedrijfsculturen,... zijn daarvoor noodzakelijk (Greed, 1994). Minimumrechten zoals burgerrechten, onderwijs of gezondheid sneeuwen onder wanneer onze maatschappij dominante hiërarchieën blijft reproduceren. Daarvoor zouden we de manier waarop macht is georganiseerd in productie, reproductie, seksualiteit en het traditionele kerngezin moeten kunnen omkeren (Ramazanoglu, 1994).

“To be truly visionary we have to root our imagination in our concrete reality while simultaneously imagining possibilities beyond that reality”. (hooks, 2000, p. 110)

Gezien de maatschappelijke reproductie van de ongelijke genderverhoudingen – en dus het belang van een veelheid aan krachten en systemen – zou pessimistisch geconcludeerd kunnen worden dat ruimtelijke planning slechts in beperkte mate aan verandering kan bijdragen (Greed, 1994). Desalniettemin is het belangrijk om te blijven verbeelden over een inclusievere stad en toekomst (Ramazanoglu, 1994; Greed, 1994). Ik eindig daarom graag met de volgende quote van Greed: “Rather than waiting for some male genius to do it for us. We can all imagine, and plan; it is not selfish, or likely to cause disruption as we are society, and the majority of the urban population. (...). One can, (...), be inspired by an image of what it ought to be like, in the mind’s eye, as something to aim at gradually” (Greed, 1994, p.190).

12 referenties

AG Vespa (z.d., a). *Slachtshuissite – Noordschippersdok – Lobroekdok*. AGvespa. Geraadpleegd op 4 mei 2023, van <https://www.agvespa.be/projecten/stuivenbergsite#over>

AG Vespa (z.d., b). *Stuivenbergsite*. AGvespa. Geraadpleegd op 4 mei 2023, van <https://www.agvespa.be/projecten/stuivenbergsite#over>

AG Vespa (z.d., c). *Wilgenstraat*. AGvespa. Geraadpleegd op 4 mei 2023, van <https://www.agvespa.be/projecten/stuivenbergsite#over>

Ahmed, S. (2004). Affective economies. *Social text*, 22(2), 117-139.

Pile, S. (2010). Emotions and affect in recent human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35(1), 5-20. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2009.00368.x>

Albrechts, L., Barbanente, A. & Monno, V. (2019). From stage-managed planning towards a more imaginative and inclusive strategic spatial planning. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 37(8), 1489-1506. <https://doi.org/10.1177/2399654419825655>

Alexander, C. (1965). A city is not a tree. *Architectural Forum*, 122(1), 58-62

Alexandru, A. (2021). The symbolic representation of gender in the city of Ploieti. *Romanian Journal of Society & Politics*, 15(1).

Bäcklund, P., & Mäntysalo, R. (2010). Agonism and institutional ambiguity: Ideas on democracy and the role of participation in the development of planning theory and practice-the case of Finland. *Planning theory*, 9(4), 333-350.

Barbour, K. (2016). Embodied ways of knowing. *Waikato Journal of Education*, 10(1). <https://doi.org/10.15663/wje.v10i1.342>

Berghmans, E. (2022, 17 september). In een vrouwelijke stad voelen mannen zich thuis. *De Standaard*. Geraadpleegd op 16 mei 2023, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20220916_96253049

Berghmans, E. (2023, 8 mei). Vrouwenziektes, de blinde vlek van de geneeskunde. *De Standaard*. Geraadpleegd op 4 juni 2023, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20230505_95293866

Berry, J., Moore, T., Kalms, N., & Bawden, G. (2021). *Contentious Cities: Design and the Gendered Production of Space* (Gender, Bodies and Transformation) (1ste editie). Routledge.

Bohman, J. (2006). [Review of *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century*, by L. Sandercock & P. Lyssiotis]. *Planning Theory*, 5(1), 102-104. <http://www.jstor.org/stable/26001862>

Bondi, L., & Rose, D. (2003). Constructing gender, constructing the urban: A review of Anglo-American feminist urban geography. *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography*, 10(3), 229-245.

Bookman, A., & Morgen, S. (1988). *Women and the Politics of Empowerment*. Temple University Press.

Brinckman, B. (2023, 20 april). Laat het abortusdebat in de Kamer snel starten. *De Standaard*. Geraadpleegd op 4 juni 2023, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20230313_94441313

BRUZZ, (2020). De vergeefse zoektocht naar een openbaar vrouwentoilet. (2020, augustus 18). *Bruzz*. Geraadpleegd op 16 mei 2023, van <https://www.bruzz.be/samenleving/de-vergeefse-zoektocht-naar-een-openbaar-vrouwentoilet-2020-08-18>

Carriere, M. H., & Schalliol, D. (2021). *The City Creative: The Rise of Urban Placemaking in Contemporary America (First)*. University of Chicago Press.

Castells, M. (1983). *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Amsterdam University Press.

City of Vienna. (2021). *Gender mainstreaming made easy – a manual*. MD-OS, Section for Gender Mainstreaming. Geraadpleegd op 11 mei 2023, van <https://www.wien.gv.at/english/administration/gendermainstreaming/principles/manual.html>

Cools, P., Moris, M., van Ceulebroeck, N., Grymonprez, H. & Van Gucht, J. (2023). *Makelaars in vertrouwen? De rol van sociale professionals stadsvernieuwingsprojecten*. Stadskracht Discussiepaper Nr. 1 juni 2023

Courage, C., Borrup, T., Jackson, M. R., Legge, K., Mckeown, A., Platt, L., & Schupbach, J. (2020). *The Routledge Handbook of Placemaking*. Taylor & Francis.

Cresswell, T. (1996). *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. University of Minnesota Press.

Csordas, T. J. (1990). Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos*, 18(1), 5–47. <http://www.jstor.org/stable/640395>

Csordas, T. J. (1994). *Embodiment and experience : the existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge university press.

De Bie, M., Oosterlinck, S., & De Blust, S. (2012). Participatie, ontwerp en toe-eigening in een democratische stadsvernieuwing. In E. Vervloesem, B. De Meulder, & A. Loeckx (Eds.), *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011): een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief* (pp. 29–33). Brussel: ASP nv.

De Craene, V., Loopmans, M., & Kenis, A. (2020). *Out of Place? Exploring the Borderlands of Sexuality Research in Geography*.

De Schampelaere, J. (2023, 27 mei). Rapport grensoverschrijdend gedrag hard voor UGent. *De Tijd*. Geraadpleegd op 4 juni 2023, van <https://web.belga.press/print?newsobjectids=c5b55896-5dec-4d9e-a527-d7289608cdf2>

De Simone, L. (2020). Gender-Conscious Urbanism and Urban Planning. *Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, 1–10. https://doi.org/10.1007/978-3-319-70060-1_152-1

De Sloover, S. (2020, 3 maart). *Nauwelijks Brusselse straten naar vrouwen vernoemd: “Trage inhaalbeweging”*. Bruzz. Geraadpleegd op 1 mei 2023, van <https://www.bruzz.be/samenleving/nauwelijks-brusselse-straten-naar-vrouwen-vernoemd-trage-inhaalbeweging-2020-03-03>

De Vos, E. (2005). Public parks in Ghent's City life: From expression to emancipation? *European Planning Studies*, 13(7), 1035–1061. <https://doi.org/10.1080/09654310500242097>

Devos, T., & Loopmans, M. (2021). Stimulating embodied intersubjectivities: two participatory experiments in Antwerp North, Belgium. *CoDesign*, 18(3), 322–339. <https://doi.org/10.1080/15710882.2021.1894179>

Devos, T., De Blust, S., & Desmet, M. (2018). Valuating narrative accounts in participatory planning processes: a case of co-creative storytelling in Antwerp, Belgium. In O. Devisch, L. Huybrechts, & R. De Ridder (Eds.), *Participatory design theory : using technology and social media to foster civic engagement* (pp. 15–27). <https://doi.org/10.4324/9781315110332>

Dhollander, P. J., & Van Waeyenberghe, S. (2022, 21 februari). UGent onderzoekt na vijf jaar opnieuw grensoverschrijdend gedrag van prof bio-ingenieurswetenschappen. *De Morgen*. Geraadpleegd op 4 juni 2023, van <https://www.demorgen.be/nieuws/ugent-onderzoekt-na-vijf-jaar-opnieuw-grensoverschrijdend-gedrag-van-prof-bio-ingenieurswetenschappen-b6920e12/>

Dickson, G., & Green, K. (2001). The external researcher in participatory action research. *Educational Action Research*, 9(2), 243–260. <https://doi.org/10.1080/09650790100200150>

Dikomitis, E, Zijkant (2023, 27 februari). Gender en de publieke ruimte [Audio podcast]. in *Girls Make the City*. Zijkant ://www.zijkant.be/girls-make-the-city-podcast/

Dixon, J., & Durrheim, K. (2000). Displacing place-identity: A discursive approach to locating self and other. *British Journal of Social Psychology*, 39(1), 27–44. <https://doi.org/10.1348/014466600164318>

Duchene, C. (2011), "Gender and Transport", *International Transport Forum Discussion Papers*, No. 2011/11, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5kg9mq47w59w-en>.

Eckert, M. (2018, 1 augustus). Een groot gat midden in 't stad. *De Standaard*. Geraadpleegd op 18 januari 2023, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20170731_02996588

Equal.Brussel. (2019). Brussels plan ter bestrijding van geweld tegen vrouwen. Geraadpleegd op 1 mei 2023, van https://equal.brussels/wp-content/uploads/2020/06/Brussels_Plan_Geweld_DEF.pdf

Escalante, S. O., & Valdivia, B. A. G. (2015). Planning from below: using feminist participatory methods to increase women's participation in urban planning. *Gender & Development*, 23(1), 113-126. <https://doi.org/10.1080/13552074.2015.1014206>

Faili, S., Goethals, M., Apostel, K., & De Vos, E. (2018). De dominantiestructuren en het ruimtegebruik van de Marokkaanse vrouwen in Deurne-Noord. *Ruimte & maatschappij: Vlaams-Nederlands tijdschrift voor ruimtelijke vraagstukken*. -Antwerpen, 2009, *currens*, 9(4), 32-66. <https://repository.uantwerpen.be/desktop/irua>

Fainstein, S. S. (2005). Feminism and Planning: theoretical issues. In S.S. Fainstein & L.J Servon (Red.), *Gender and Planning: A reader* (pp. 120-138). Rutgers University Press

Fainstein, S. S., & Servon, L. J. (Eds.). (2005). *Gender and planning: A reader*. Rutgers University Press.

Fenster, T. (2005). The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life. *Journal of Gender Studies*, 14(3), 217-231. <https://doi.org/10.1080/09589230500264109>

Friberg, T. (2006). Towards a gender conscious counter-discourse in comprehensive physical planning. *GeoJournal*, 65(4), 275-285.

Galle, C. (2022, 11 maart). Hoe maak je de stad vrouwvriendelijk? 'Met roze bankjes gaan we er niet komen'. *De Morgen*. Geraadpleegd op 25 april 2023, van <https://www.demorgen.be/nieuws/hoe-maak-je-de-stad-vrouwvriendelijk-met-roze-bankjes-gaan-we-er-niet-komen-b91b2a25/>

Garcia-Ramon, M. D., Ortiz, A. & Prats, M. (2004). Urban planning, gender and the use of public space in a peripheral neighbourhood of Barcelona. *Cities*, 21(3), 215-223. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2004.03.006>

Garsse, J., Claes, V., & Quintens, J. (2022). Girls Make the City. In *Zijkant*. Geraadpleegd op 25 april 2023, van <https://www.zijkant.be/girls-make-the-city/>

Gauvin, L., Tizzoni, M., Piaggese, S., Young, A., Adler, N., Verhulst, S., Ferres, L., & Cattuto, C. (2020). Gender gaps in urban mobility. *Humanities and Social Sciences Communications*, 7(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0500-x>

Germes, M. & Klaus, L. (2021). When marginalized subjects map their city: Counter-mapping experiments with drug users in some German and French neighborhoods. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 152(1), 96-124. <https://doi.org/10.1177/07591063211040234>

Gervais, M., Weber, S., & Caron. (2018). *Guide to participatory feminist research*. Institute for Gender, Sexuality, and Feminist Studies (IGSF). https://www.mcgill.ca/igsf/files/igsf/gervais_et_al_guide_to_feminist_participatory_research_2020.pdf

Gieryn, T. F. (2000). A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*, 26, 463-496. <http://www.jstor.org/stable/223453>

Greed, C. H. (1994). *Women and Planning: Creating Gendered Realities* (1ste editie). Routledge.

Hajer, M. A., Pelzer, P., van den Hurk, M., Dam, C., & Buitelaar, E. (2020). *Neighbourhoods for the Future: A Plea for a Social and Ecological Urbanism*. Trancity Valiz.

Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist studies*, 14(3), 575-599.

Harcourt, W., Berg, V. K. D., Dupuis, C., & Gaybor, J. (2022). *Feminist Methodologies: Experiments, Collaborations and Reflections (Gender, Development and Social Change)* (1st ed. 2022). Palgrave Macmillan.

Harvey, D. (1990). Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination. *Annals of the Association of American Geographers*, 80(3), 418-434. <http://www.jstor.org/stable/2563621>

Hes, D., & Hernandez-Santin, C. (2019). *Placemaking Fundamentals for the Built Environment* (1st ed. 2020). Palgrave Macmillan.

Hinterthür, H., de Jong S., Vredeling M., van der Wel M. (1987). *Het vertrek: vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en literatuur, fotografie en film*. Huisdrukkerij TU Delft.

Horelli, L. (2017). Engendering urban planning in different contexts – successes, constraints and consequences. *European Planning Studies*. <https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1339781>

hooks, B. (1994). *Teaching to Transgress*. Routledge.

hooks, B. (2000). *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*.

Hudson, C., & Rönnblom, M. (2008). The Woman-Made City-Feminist Utopia or Practical Possibility? *Utopies féministes et expérimentations urbaines*, 73-90.

Huyghebaert, T. (2022, 6 december). Dit zijn de 22 vrouwen die dit jaar slachtoffer werden van femicide in ons land. *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20221206_92362396

Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities* (Vintage Books ed.). KUPE.

Jarvis, H., Kantor, P. & Cloke, J. (2009). *Cities and Gender*. Routledge.

Jung, H. (2014). Let Their Voices Be Seen: Exploring Mental Mapping as a Feminist Visual Methodology for the Study of Migrant Women. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(3), 985-1002. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12004>

Kapoor, I. (2005). Participatory Development, Complicity and Desire. *Third World Quarterly*, 26(8), 1203-1220. <http://www.jstor.org/stable/4017712>

Karsten, L. (2003). Children's use of public space: The gendered world of the playground. *Childhood*, 10(4), 457-473.

Kelly, M. (2019). Mapping Syrian Refugee Border Crossings: A Feminist Approach. *Cartographic perspectives*, 93. <https://doi.org/10.14714/cp93.1406>

Kern, L. (2021). *Feminist city: Claiming space in a man-made world*. Verso Books.

Kindon, S., Pain, R., & Kesby, M. (2007). *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place* (Routledge Studies in Human Geography) (1ste editie). Routledge.

Komarova, M., & Svašek, M. (2018). *Ethnographies of Movement, Sociality and Space: Place-Making in the New Northern Ireland*. Adfo Books.

Koskela, H. (2000). 'The gaze without eyes': video-surveillance and the changing nature of urban space. *Progress in human geography*, 24(2), 243-265.

Keygnaert, I. (2005). *Participatie aan het lokaal sociaal beleid: van groepen met minder behartigde belangen*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Administratie Gezin en Maatschappelijk Welzijn. Geraadpleegd op 17 mei 2023, van https://www.saamo.be/wp-content/uploads/2021/12/Participatiekoffer_methodes.pdf

LaFrombois, M. E. H. (2019). (Re)Producing and challenging gender in and through urban space: women bicyclists' experiences in Chicago. *Gender, Place & Culture*, 26(5), 659-679. <https://doi.org/10.1080/0966369x.2018.1555142>

Larson, W. E. (2018). Feminist organizational placemaking: The relational ontology of place and feminist care. *Women's Studies in Communication*, 41(4), 394-403.

Lauwerier, N. (2022, 27 juni). Brussels schepen Ans Persoons (Vooruit) wil stadsplanning gendergevoeliger maken: 'Iedereen moet zijn plek krijgen in de stad'. *Knack*. <https://www.knack.be/nieuws/brussels-schepen-ans-persoons-vooruit-wil-stadsplanning-gendergevoeliger-maken-iedereen-moet-zijn-plek-krijgen-in-de-stad/>

Lefebvre, H. (1991). The production of space. In *The people, place, and space reader* (pp. 323-327). Routledge.

Lennie, J. (1999). Deconstructing gendered power relations in participatory planning: Towards an empowering feminist framework of participation and action. In *Women's Studies International Forum* (Vol. 22, No. 1, pp. 97-112). Pergamon.

Listerborn, C. (2016). Feminist struggle over urban safety and the politics of space. *European Journal of Women's Studies*, 23(3), 251-264. <https://doi.org/10.1177/1350506815616409>

Lofvers, W., & Devos, T. (2015). Learning by doing : delineating the changing role(s) of the new urban professional. *RC21 International Conference 2015, Proceedings*. Presented at the RC21 International Conference on "The ideal city : between myth and reality. Representations, policies, contradictions and challenges for tomorrow's urban life," Urbino, Italy.

Longhurst, R. (1999). Gendering space. In Le Heron R., Murphy L., Forer, P. & Goldston M., (Red.), *Explorations in human geography: Encountering space*. Oxford: Auckland.

Looijestijn, E. (2022, 22 mei). *Beeldvorming over moslima's in de media*. VPROgids. Geraadpleegd op 1 mei 2023, van <https://www.vprogids.nl/podcasts/artikelen/2022/tweedelige-radiodocumentaire-Moslisma-s.html>

Loopmans, M., & Dirckx, T. (2012). Neoliberal Urban Movements?: A Geography of Conflict and Mobilisation over Urban Renaissance in Antwerp, Belgium. *Contradictions of neoliberal planning: Cities, policies, and politics*, 99-116.

Loopmans, M., Leclercq, E., & Newton, C. (2011). *Plannen voor mensen: handboek sociaal-ruimtelijke planning*. Maklu.

Loots, N. (2022, 17 januari). Vrouwen getuigen over intimidatie op straat: "Somsword ik 's avonds achtervolgd tot aan mijn voordeur". *Gazet Van Antwerpen*. Geraadpleegd op 18 januari 2023, van https://www.gva.be/cnt/dmf20220116_97117950

Loroño-Leturiondo, M., & Illingworth, S. (2022). Gender and placemaking: talking to women about clean air and sustainable urban environments in changing cities. *Journal of Place Management and Development*, (ahead-of-print).

Maier, S. L. & DePrince, B. T. (2019). College Students' Fear of Crime and Perception of Safety: The Influence of Personal and University Prevention Measures. *Journal of Criminal Justice Education*, 31(1), 63–81. <https://doi.org/10.1080/10511253.2019.1656757>

Maly, I. E. L. (2012). *N-VA: Analyse van een politieke ideologie*. EPO.

Markusen, A. R. (1980). City Spatial Structure, Women's Household Work, and National Urban Policy? In S.S. Fainstein & L.J Servon (Red.), *Gender and Planning: A reader* (pp. 169-190). Rutgers University Press

Martin, D. G. (2003). "Place-Framing" as Place-Making: Constituting a Neighborhood for Organizing and Activism. *Annals of the Association of American Geographers*, 93(3), 730–750. <https://doi.org/10.1111/1467-8306.9303011>

Massey D. B. (1994). *Space, place and gender*. University of Minnesota Press.

Mateo-Babiano, I., & Palipane, K. (2020). *Sandbox: Emergent Approaches, Techniques and Practices to Create More Thriving Places* (1st ed. 2020). Palgrave Pivot.

Matrix. (1984). *Making Space: Women and the Manmade Environment*. Pluto Press Limited.

McDowell, L. (1999). *Gender, identity and place: Understanding feminist geographies*. University of Minnesota Press.

McDowell, L., & Sharp, J. (Eds.). (1999). *A Feminist Glossary of Human Geography* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315832449>

McDowell, L., & Sharp, J. (Eds.). (1997). *Space, Gender, Knowledge: Feminist Readings* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315824871>

Mortelmans, D. (2020). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*.

Mowl, G., & Towner, J. (1995). Women, gender, leisure and place: towards a more 'humanistic' geography of women's leisure. *Leisure Studies*, 14(2), 102–116. <https://doi.org/10.1080/02614369500390091>

Murdoch, J. (2006). Post-structuralism and relational space. *Post-structuralist geography: A guide to relational space*. London: SAGE Publications Ltd, 1-26.

Newman O. (1972). *Defensible space: people and design in the violent city*. Architectural Press.

Nielsen E, Simonsen K (2003) Scaling from 'below': Practices, strategies and urban spaces. *European Planning Studies* 11(8): 885–910.

Noordlink. (2010). *Antwerpen Noord*. Geraadpleegd op 18 januari 2023, van <https://noordlink.wordpress.com/antwerpen-noord/>

SAAMO (2022, 2 december). *Onze tuin | Publieke ruimte als vaccin voor fysiek en mentaal gezonde bewoners*. Saamo.be. Geraadpleegd op 12 maart 2022, van <https://www.saamo.be/antwerpen/antwerpen-noord/onze-tuin-publieke-ruimte-als-vaccin-voor-fysiek-en-mentaal-gezonde-bewoners/>

Ouali, N., Lannoy, P., Desamoury, V., Guillaume, S., Mayné, F., Merville, S., Odier, C., & Thébaux, A. (2021). Vrouwen in Brusselse straatnamen. Topografie van een minorisering. *Brussels Studies*. <https://doi.org/10.4000/brussels.5431>

Painter, K. (1994). The impact of street lighting on crime, fear, and pedestrian street use. *Security Journal*, 5(3), 116-124.

Palmer, P. J. (1983). *To Know as We Are Known: A Spirituality of Education*.

Palmia, F. (2023). *Enabling Meaningful Public Participation in Spatial Planning Processes*. UN-Habitat. Geraadpleegd op 17 mei 2023, van <https://unhabitat.org/enabling-meaningful-public-participation-in-spatial-planning-processes>

Parker, B. (2016). Feminist Forays in the City: Imbalance and Intervention in Urban Research Methods. *Antipode*, 48(5), 1337–1358. <https://doi.org/10.1111/anti.12241>

Pavlovskaya, M., & St Martin, K. (2007). Feminism and Geographic Information Systems: *From a Missing Object to a Mapping Subject*. *Geography Compass*, 1(3), 583–606. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00028.x>

Peck, J. (2012). Austerity urbanism. *City*, 16(6), 626–655. <https://doi.org/10.1080/13604813.2012.734071>

Peck, J., Theodore, N., & Brenner, N. (2009). Neoliberal Urbanism: Models, Moments, Mutations. *The SAIS review of international affairs*, 29(1), 49–66. <https://doi.org/10.1353/sais.0.0028>

Perez, C. C. (2020). *Invisible Women: Exposing Data Bias in a World Designed for Men*. Vintage.

Peterson, M. (2017). Living with difference in hyper-diverse areas: how important are encounters in semi-public spaces? *Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research)*. <https://doi.org/10.1080/14649365.2016.1210667>

Peuteman, A. (2022, 6 december). 'Straatverlichting doven? Meisjes en ouderen zullen binnen blijven'. *Knack*. Geraadpleegd op 15 mei 2023, van <https://www.knack.be/nieuws/voor-ouderen-is-er-maar-een-ting-erger-dan-kasseien-onverlichte-kasseienzonder-openbare-verlichting-is-de-sstraat-echt-niet-van-iedereenis-het-niet-net-als-er-ampe/>

Plan International. (z.d.). *Safer Cities: naar meer veilige en inclusieve steden*. Geraadpleegd op 23 mei 2023, van <https://www.planinternational.be/nl/safer-cities>

Politie Antwerpen (z.d.). *Cameratoezicht*. Politieantwerpen. Geraadpleegd op 21 april 2023, van <https://www.politieantwerpen.be/dienstverlening/preventie/cameratoezicht>

Popelier, J. (z.d.). *Stad brussel lanceert projectoproep rond gender en stedenbouw*. Anspresoons.prezly.com. Geraadpleegd op 22 april 2023, van <https://anspersoons.prezly.com/stad-brussel-lanceert-projectoproep-rond-gender-en-stedenbouw>

Poyner, B. (1983). *Design Against Crime: Beyond Defensible Space* (First Edition). Butterworth-Heinemann.

Project for Public Spaces. (2012). *Placemaking and the Future of Cities*. UN-HABITAT Sustainable Urban Development Network (SUD-Net). Geraadpleegd op 22 januari 2023, van <https://www.pps.org/article/placemaking-and-the-future-of-cities>

Purcell, M. (1997). Ruling Los Angeles: Neighborhood Movements, Urban Regimes, And The Production Of Space In Southern California. *Urban Geography*, 18(8), 684–704. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.18.8.684>

Purcell, M. (2009). Resisting neoliberalization: communicative planning or counter-hegemonic movements? *Planning Theory*, 8(2), 140–165. <http://www.jstor.org/stable/26165939>

Ramazanoglu, C. (1994). *Feminism and the contradictions of oppression*. Repr. London: Routledge.

Reumers, S., Polders, E., Janssens, D., Declercq, K. & Wets, G. (2016). Onderzoek Verplaatsingsgedrag Vlaanderen 5.1 (2015-2016). In *Vlaamse Overheid*. Instituut voor Mobiliteit. Geraadpleegd op 25 december 2022, van https://assets.vlaanderen.be/image/upload/v1597749456/ovg51-analyse-globaal_r56jxd.pdf

Rishbeth, C., Ganji, F., & Vodicka, G. (2018). Ethnographic understandings of ethnically diverse neighbourhoods to inform urban design practice. *Local Environment*, 23(1), 36–53. <https://doi.org/10.1080/13549839.2017.1385000>

Ritzdorf, M. (1994). A Feminist Analysis of Gender and Residential Zoning in the United States. *Women and the Environment*, 255–279. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-1504-7_10

Roberts, M. (2022). Gender-sensitive spatial development in an era of neo-liberalism: co-option and oppositions. *Town Planning Review*, 93(6), 677–697. <https://doi.org/10.3828/tpr.2021.42>

Røe, P. G. (2013). Analysing Place and Place-making: Urbanization in Suburban Oslo. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(2), 498–515. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12113>

Rosa vzw. (z.d., a). *Eerste feministische golf*. Geraadpleegd op 9 februari, 2022, van <https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/eerste-golf>

Rosa vzw. (z.d., b). *Tweede feministische golf*. Geraadpleegd op 9 februari, 2022, van <https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/tweede-golf>

Rosa vzw. (z.d., c). *Derde feministische golf*. Geraadpleegd op 9 februari, 2022, van <https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/derde-golf>

Rosa vzw. (z.d., d). *Vierde feministische golf*. Geraadpleegd op 9 februari, 2022, van <https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/vierde-golf>

Rosa vzw. (z.d., e). *Gender- als prefix*. Geraadpleegd op 23 mei 2023, van <https://rosavzw.be/nl/themas/gender/terminologie/gender-als-prefix>

Rosa vzw. (z.d., f). *Intersectionaliteit*. Geraadpleegd op 9 februari, 2022, van https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/intersectionaliteit?gclid=Cj0KCQIAmaibBhCAARIsAKUlaKR-EotGsIHLvu00nmszQdhDgIVwSIDSz4xNvvCDiNhO19t_8S9cUZ8aAskUEALw_wcB

Rosa vzw. (z.d., g). *De kinderopvang(crisis) en gendergelijkheid*. Geraadpleegd op 4 juni, 2023, van <https://rosavzw.be/nl/nieuwsbrieven/pers-pectief/vorige-edities-2022/06-10-de-kinderopvangcrisis-en-gendergelijkheid>

Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The limits of geographical knowledge*. U of Minnesota Press.

Rose, G. (1995). Place and identity: a sense of place. In Massey, D. Barbara, & Jess, P. M. (Ed.), *A place in the world ? Places, cultures and globalization* (pp. 87-132). New York, United States: Oxford University Press Inc.

Rosenbloom, S. (1996). *Women's Travel Issues: The research and policy environment*. In S.S. Fainstein & L.J Servon (Red.), *Gender and Planning: A reader* (pp. 235-255). Rutgers University Press

Rosette, A. S., Ponce de Leon, R., Koval, C. Z., & Harrison, D. A. (2018). Intersectionality: Connecting experiences of gender with race at work. *Research in Organizational Behavior*, 38, 1-22.

Rosewarne, L. (2005). The men's gallery. *Women's Studies International Forum*, 28(1), 67-78. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2005.02.005>

Saeyns, A., Albeda, Y., Puymbroeck, N.V., Oosterlynck, S., Verschraegen, G., & Dierckx, D. (2014). *Urban Policies on Diversity in Antwerp, Belgium*.

Sandercock, L. & Forsyth, A. (1992). A Gender Agenda: New Directions for Planning Theory. In S.S. Fainstein & L.J Servon (Red.), *Gender and Planning: A reader* (pp. 67- 85). Rutgers University Press.

Sandercock, L. (2003). *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century*. London: Bloomsbury Academic. Retrieved February 2, 2023, from <http://dx.doi.org/10.5040/9781472545527>

Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2016a). *Een veerkrachtige ruimte ten aanzien van immigratie? Exploratief onderzoek in 3 Vlaamse casegebieden: Case Antwerpen-Noord*. Steunpunt Ruimte.

Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2016b). *Naar een strategisch ruimtelijk concept voor Vlaanderen. Een focus op aankomstwijken*. Steunpunt Ruimte.

Schillebeeckx, E., Oosterlynck, S., & De Decker, P. (2018). Migration and the resourceful neighborhood: Exploring localized resources in urban zones of transition. In *Arrival Infrastructures: Migration and Urban Social Mobilities*; 2018; pp. 131 - 152. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91167-0_6

Schneekloth, L. H., & Shibley, R. G. (2000). Implacing Architecture into the Practice of Placemaking. *Journal of Architectural Education*, 53(3), 130-140. <https://doi.org/10.1162/104648800564527>

Scott, J. W. (1988). Deconstructing equality-versus-difference: Or, the uses of poststructuralist theory for feminism. In *Theorizing feminism* (pp. 254-270). Routledge.

Selener, D. (1997). *Participatory Action Research and Social Change* (2de editie). Global Action Publications. <https://edepot.wur.nl/425683>

Snyder, M. C. (2012). Feminist Theory and Planning Theory: Lessons from Feminist Epistemologies. *Berkeley Planning Journal*, 10(1). <https://doi.org/10.5070/bp310113063>

Spain, D. (2002). What happened to gender relations on the way from Chicago to Los Angeles? In S.S. Fainstein & L.J Servon (Red.), *Gender and Planning: A reader* (pp. 15- 30). Rutgers University Press.

Specia, A., & Osman, A. A. (2015). Education as a Practice of Freedom: Reflections on bell hooks. *Journal of education and Practice*, 6(17), 195-199.

Spender D. (1980). *Man made language*. Routledge & Kegan Paul.

Srivastava, S. (2012). Masculinity and its role in gender-based violence in public spaces. L. Prabhu, & S. Pilot, *Fear that Stalks: Gender Based Violence in Public Spaces*, 13-50.

Stad Antwerpen (z.d., a). *Park Spoor Noord*. AntwerpenMorgen. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://www.antwerpenmorgen.be/nl/projecten/park-spoor-noord/over>

Stad Antwerpen (z.d., b). *Slachthuissite Noordschippersdok Lobroekdok*. AntwerpenMorgen. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://www.antwerpenmorgen.be/nl/projecten/slachthuissite-noordschippersdok-lobroekdok/over>

Stad Antwerpen (z.d., c). *Stuivenbergsite*. AntwerpenMorgen. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://www.antwerpenmorgen.be/nl/projecten/stuivenbergsite/over>

Stad Antwerpen. (2012). *RUP 2060. Toelichtingsnota*. Geraadpleegd op 28 april 2023, van http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Stadsontwikkeling/SW_Beleid/2060_toelichtingsnota.pdf.

Stad Antwerpen (10 maart 2023, a). Voorontwerp Strategisch Ruimteplan Antwerpen. *AntwerpenMorgen*. Geraadpleegd op 28 april 2023, van www.antwerpenmorgen.be/sra

Stad Antwerpen (10 maart 2023, b). Conceptnota Strategisch Ruimteplan Antwerpen. *AntwerpenMorgen*. Geraadpleegd op 28 april 2023, van www.antwerpenmorgen.be/sra

Stad Antwerpen (2023, c). *Stad in Cijfers: databank* Geraadpleegd op 5 juni 2023, van <https://stadincijfers.antwerpen.be/databank/>

Strydom, W., Puren, K., & Drewes, E. (2018). Exploring theoretical trends in placemaking: towards new perspectives in spatial planning. *Journal of Place Management and Development*, 11(2), 165–180. <https://doi.org/10.1108/jpmd-11-2017-0113>

Taylor, R. B., Gottfredson, S. D. & Brower, S. (1981). Territorial Cognitions and Social Climate in Urban Neighborhoods. *Basic and Applied Social Psychology*, 2(4), 289–303. https://doi.org/10.1207/s15324834basp0204_5

Terraza, H., Orlando, M. B., Lakovits, C., Lopes Janik, V., & Kalashyan, A. (2020). *Handbook for Gender-Inclusive Urban Planning and Design*.

Tramlab. (2020). *Gender-Sensitive Placemaking – Improving The Safety of Women and Girls on Public Transport*. Victorian State Government, La Trobe University, Monash University XYX Lab, RMIT University.

UN Escwa. (z.d.). *Gender relations*. Unescwa. Geraadpleegd op 23 mei 2023, van <https://archive.unescwa.org/gender-relations#:~:text=Gender%20relations%20are%20the%20specific,are%20distributed%20between%20the%20sexes>.

Vaiou, D. & Lykogianni, R. (2006). Women, Neighbourhoods and Everyday Life. *Urban Studies*, 43(4), 731–743. <https://doi.org/10.1080/00420980600597434>

Valentine, G. (1989). The Geography of Women's Fear. *Area*, 21(4), 385–390. <http://www.jstor.org/stable/20000063>

Valentine, G. (1990). Women's Fear and the Design of Public Space. *Built Environment (1978-)*, 16(4), 288–303. <http://www.jstor.org/stable/23286230>

Van den Berg, M. (2018). The discursive uses of Jane Jacobs for the genderfying city: Understanding the productions of space for post-Fordist gender notions. *Urban Studies*, 55(4), 751–766.

Van Disseldorp, L. (z.d.). Overwegingen voor het werken met een vrijwilligersvergoeding. In *FNO Zorg Voor Kansen*. Geraadpleegd op 1 mei 2023, van <https://www.fnozorgvoorkansen.nl/wp-content/uploads/2020/11/GGD-SameNoord-Overwegingen-vrijwilligersvergoeding-DEF-1.pdf>

Van Goethem, D. (2017, 21 september). Waarom Nederlandse vrouwen dit weekend massaal een plasje doen op straat. *Het Nieuwsblad*. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20170921_03086066

Van Wynsberghe, E. (2022, 6 januari). Probleem straatintimidatie in Antwerpen-Noord het grootst. *De Standaard*. Geraadpleegd op 18 januari 2023, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20220105_98064800

Vanderstichele, S. (2021, 16 augustus). Politie Brussel-Noord lanceert opleiding en campagne tegen straatintimidatie. *Bruzz*. Geraadpleegd op 3 mei 2023, van <https://www.bruzz.be/veiligheid/politie-brussel-noord-lanceert-opleiding-en-campagne-tegen-straatintimidatie-2021-08-16>

Vandervoorde, J., Timmermans, B., Leroy, S. (2023). *Samenwerken aan sociale buurten Handvaten voor een sociaal-ruimtelijke reflex bij buurtgericht werken*. Brussel: Departement omgeving

Vlaamse Overheid. (2022). *Antwerpen – Sint-Jansplein - Conceptstudie 2022: Projectfiche*. Geraadpleegd op 16 mei 2023, van https://assets.vlaanderen.be/image/upload/v1678095007/cs_antwerpen_sintjansplein_projectfiche_p2zssx.pdf

Vlaamse Overheid. (z.d., a). *De Sociale Kaart*. Geraadpleegd op 29 mei 2023, van <https://www.desocialekaart.be/zoeken?pagina=0&paginaGrootte=20&io=5736&sort=relevantie>

Vlaamse Overheid. (z.d., b). *Zorgzaam Sint-Jansplein. Zorgzame buurten*. Geraadpleegd op 24 april 2023, van <https://www.zorgenvoormorgen.be/zorgzamebuurten/sintjansplein>

Vranken, A. (2018). *Des béguinages à l'architecture féministe: Comment interroger et subvertir les rapports de genre matérialisés dans l'habitat?*. Université des femmes.

Wadsworth, Y. (1998). What is participatory action research?, *Action Research International*, Paper 2. Geraadpleegd op 9 mei 2023, van <https://www.montana.edu/cpa/news/images/articles/hires/img200603291143660763-1.pdf>

Weedon, C. (1996). *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*. Wiley.

Wekerle, G. R., Peterson, R. & Morley, D. (1980). *New Space For Women* (Westview Special Studies on Women in Contemporary Society) (1ste editie). Westview Press.

Westhues, A., Ochocka, J., Jacobson, N., Simich, L., Maiter, S., Janzen, R., & Fleras, A. (2008). Developing Theory From Complexity: Reflections on a Collaborative Mixed Method Participatory Action Research Study. *Qualitative Health Research*, 18(5), 701–717. <https://doi.org/10.1177/1049732308316531>

Women Make The City (z.d.). *Vrouwenadviesraad*. Women Make The City. Geraadpleegd op 1 mei 2023, van <https://womenmakethecity.nl/over-ons/>

Yücesoy, E. Ü. (2006). *Everyday Urban Public Space: Turkish Immigrant Women's Perspective*. Het Spinhuis.

Zebracki, M. (2020). 'Homomonument sounds like a poem': Queer placemaking 30 years on: a conversational dialogue with Thijs Bartels, author of *Dancing on the Homomonument* (2003). In *The Routledge Handbook of Placemaking* (pp. 194-204). Routledge.

Zebracki, M., Janssens, F., & M. Vanderbeck, R. (2021). Gay monuments in queer times: Amsterdam's Homomonument and the politics of inclusive social practice. *Sexualities*, 136346072110285. <https://doi.org/10.1177/13634607211028517>

13

bijlage

Vragen die de interviews structureerden

(1) Ruimtegebruik en verplaatsingsgedrag van vrouwen met een migratieachtergrond in de wijk

- Wat is het belang van de publieke ruimte voor vrouwen met een migratieachtergrond?
- Welke voorzieningen zijn belangrijk voor vrouwen met een migratieachtergrond?
- Waar brengen ze hun vrij tijd door?
- Waar ontmoeten ze hun vrienden?
- Waar gaan ze naar de winkel
- Hoe gebruiken ze de publieke ruimte? Bewegen ze zich erdoor? Zijn ze alleen? Gaan ze ergens rondhangen?
- Waarom gebruiken ze de publieke ruimte?
 - Wanneer voelen vrouwen zich wel/niet thuis in de publieke ruimte
- Welke specifieke plaatsen zijn belangrijk voor vrouwen in de publieke ruimte?
 - Publieke ruimte maar ook semipubliek?
- Welke routes zijn voor vrouwen belangrijk
 - Waarlangs passeren ze? Waarom die route?
 - Welke routes vermijden ze
- Zijn er plekken waar vrouwen niet zijn? Waarom?

(2) Belang van sociale dienstverlening in de wijk

- Wat is het belang van buurtwerk voor vrouwen specifiek?
- Welke activiteiten of programma's zijn belangrijk voor hen?
- Herkennen vrouwen met een migratieachtergrond volgens jou hoe de publieke ruimte mannelijk gedomineerd is? Kunnen ze bij jullie een veilige plek vinden?
- Wat is de rol van buurtwerk voor goede burgerparticipatie?

(3) Belang van participatie

- Voelen vrouwen zich gerepresenteerd? Wordt er naar hen geluisterd?
- Wat doen ze om zich gehoord te voelen?
- Worden hun stemmen via jou gehoord bij de politiek of bij

stadsmakers? Wat zijn drempels bij participatie?

-Hoe kunnen die overkomen worden?

(4) Beleid en prioriteit (categorie later toegevoegd)

- Wat gebeurt er al in Antwerpen/Antwerpen Noord om de stad vrouwvriendelijker te maken? Wat zijn de grootste knelpunten volgens jou in het vrouw-vriendelijker maken van Antwerpen Noord? Welke opportuniteiten zijn er?
- Wat is het belang van een vrouwenstem in ruimtelijke planning? Wat is het belang voor vrouwen met een migratieachtergrond?

